

О.В. Заболотний
В.В. Заболотний

Українська мова

8

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 10.05.2016 № 491)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Канівець З.М., доцент кафедри змісту освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського, кандидат педагогічних наук;

Колесник К.І., методист Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, методист центру загальної середньої дошкільної та позашкільної освіти з української мови та літератури;

Кушнір І.П., учитель Бережанської загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів, учитель-методист.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

теоретичні відомості з мови

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. — Київ : Генеза, 2016. — 224 с.

ISBN 978-966-11-0694-8.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-11-0694-8

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

Шановні восьмикласники!

Вітаємо вас на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ви помандруєте стежками одного з найцікавіших розділів мовознавства – «Синтаксису». Зокрема, дізнаєтеся багато нового про словосполучення та речення, односкладні речення, речення із вставними словами, звертаннями, однорідними й відокремленими членами.

На початку кожного параграфа на вас чекає невелике дослідження, яким радимо розпочати вивчення теми. Потім варто уважно прочитати теоретичні відомості, осмислити їх, виділити те, про що довідалися вперше, і те, із чим уже ознайомилися в попередніх класах. Вправи з позначками «Коло думок», «Попрацюйте в парах», «Два – чотири – усі разом», «Поспілкуйтеся» виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника.

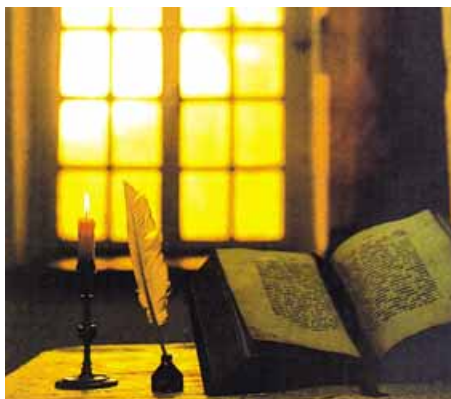
Вивчаючи українську мову, ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть поглибити ваші знання з мови й розвинути творчі здібності.

Багато цікавої, корисної інформації вміщено в рубриках «Із глибин мовознавства», «Для вас, допитливі», «Культура мовлення» та «Моя сторінка».

У розділі «Синтаксис» стануть у пригоді опорні таблиці, розміщені на форзацах підручника, а також додатки зі словничками, відповідями до вправ, порадами щодо виконання завдань. І не забуваймо щирої поради майстра художнього слова Максима Рильського: «Як парость виноградної лози, плекайте мову».

Хай вам щастить!

ВСТУП

Мова –
найважливіший засіб
спілкування, пізнання
і впливу

*Лиш народи, явлені у Слові,
достойно можуть жити на землі.*

Л. Костенко

Свідчення віків

1 Прочитайте легенди та поміркуйте над поданими після них запитаннями.

* * *

Якось один вельможа, зізвавши до себе гостей, поцікавився у старого мудреця, що на світі найкраще. Мудрець відповів:

– Найкраще у світі – це мова. За допомогою мови будуються міста, розвивається культура народів. За допомогою мови ми вивчаємо науки й одержуємо знання. За допомогою мови люди можуть зрозуміти одне одного, вирішувати різні питання, просити, вітати, миритися, виконувати прохання, надихати на подвиги, висловлювати радість, освідчуватися в коханні. Тому немає нічого кращого за мову.

Таке міркування сподобалося присутнім. Тоді вельможа поцікавився в мудреця, що на світі найгірше. Мудрець відповів:

– Найгірше у світі – це мова.

Усі здивувалися такій відповіді, а мудрець пояснив:

– За допомогою мови люди засмучують і розчаровують одне одного. За допомогою мови можна обманювати, хитрувати, сваритися. Мова може зробити людей ворогами, призвести до війни, нею наказують руйнувати міста і навіть цілі держави, вона може приносити в наше життя горе і зло, зраджувати, ображати. Чи може бути щось гірше за мову?!

Не всім було приємно слухати цю відповідь.

- ✓ Чому мудрець вважав, що на світі немає нічого кращого за мову?
- ✓ Як мудрець обґрунтовує те, що на світі немає нічого гіршого за мову?
- ✓ Які речення легенди характеризують мову як засіб спілкування, які – як засіб пізнання, а які – як засіб впливу?
- ✓ Від чого залежить те, що буде нести мова – добро чи зло, красу чи потворність?

* * *

У VII столітті до нашої ери держава древніх греків Спарта зазнала важких втрат у другій Месенській війні. У розпачі спартанці попросили допомоги у своїх побратимів з Афін. Однак афіняни замість полків відрядили до Спарти... учителя. Звали його Тіртей. Тіртей прибув у розташування військ напередодні вирішальної битви. Відчай охопив спартанців, коли вони побачили, як цей кривий дідуган сховався з колісниці, – не на таку допомогу вони чекали! Але тут Тіртей заговорив... Як став він промовляти до спартанців своїм словом, то вони із запалом кинулися в бій і вщент розгромили ворога.

- ✓ Як немічний Тіртей допоміг спартанцям здобути перемогу?
- ✓ Про яку роль мови в житті людини говорить ця легенда?

Найбільша таємниця – мова

2 Прочитайте висловлення та з'ясуйте, про яку функцію мови – спілкування, пізнання чи впливу – йдеться в кожному з них.

* * *

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його, проте все, що закладено в ньому впродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині, неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що робить людину нездоланною в пошуках істини.

Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди, і скрізь наш учитель – мова (*І. Вихованець*).

* * *

Людина, що вміє правильно й гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить справжніх друзів, супутника в житті... Завдяки цьому вона отримує задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають (*І. Томан*).

* * *

Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити жоден природознавець, воно знайомить її з характером людей, що її оточують, із суспільством, серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, у народну поезію, як не міг би

Усі квіти тобі,
Україно. Малюнок
Катерини Савчук
(12 років)

ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати дитині жоден філософ (К. Ушинський).

* * *

Слово надто багато важить у людському житті... Воно вмить змінює настрої, робить щасливим або нещасливим, радісним чи пригніченим (К. Мотрич).

* * *

Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса (В. Сухомлинський).

Скажи людині добре слово

3 Прочитайте народні вислови та вірш Олександра Білаша. Поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Із джерел народної мудрості

- Ударити шаблею – заживе пізно чи рано, ударити словом – вічно ятрить рана.
 - Язык кісток не має, але кістки ламає.
 - Слово – як стріла: вилетить – не спіймаєш.
 - Який голос, такий і відголос.
 - Перш ніж сказати, сім раз язик у роті поверни.
 - Лагідне слово – ключ до серця.
 - І від солодких слів буває гірко.
 - Від ласкавих слів затихає грім.
- ✓ Чого нас навчають ці народні вислови?

* * *

Скажи людині добре слово.
 Воно впаде, як в ґрунт зерно.
 Якщо душа прийнята готова –
 То прийметься й зійде воно.
 І виросте зернятко в пояс,
 А потім нива зашумить...
 І вдячності почутий голос,
 І для добра захочеш жить.
 Скажи людині добре слово.

О. Білаш

К. Білокур. Квітеньки та берізоньки вечором

- ✓ Чому від доброго слова світ стає кращим? Чи кожна людина, на вашу думку, заслуговує добрих слів?

Мова – засіб спілкування

Мова – найважливіший засіб спілкування між людьми. За її допомогою ми обмінюємося інформацією, найскладнішими думками і найтоншими почуттями, розвиваємося, створюємо матеріальні й духовні цінності.

Окрім мови, людство винайшло ще й інші засоби спілкування: жести, різні звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державну символіку, азбуку Морзе, дорожні знаки, різноманітні коди тощо. Проте всі вони мають обмежене застосування і так чи інакше пов'язані з мовою. Тільки мова має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію.

Мова – засіб пізнання

Мова – це ще й засіб пізнання. Через мову та за її допомогою людина пізнає дійсність, ознайомлюється з досягненнями науки, надбаннями культури. Саме в мові нагромаджено досвід попередніх поколінь, суму знань про світ. Мова багата на інформацію й постійно дає нам матеріал для мислення.

Мова – засіб впливу

Виконуючи функції спілкування та пізнання, мова впливає на людей. Словом можна поранити й вилікувати, розвіяти сумнів і засмутити, викликати усмішку і сльози... Тому треба прагнути, щоб з наших уст зринали лише добрі слова, сповнені тепла серця і щирості душі.

Джерелом сили, краси й мудрості є українська мова. Вона спроможна зробити нас сильними й успішними, тому треба використовувати цей могутній ресурс і чудесний дар.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. У чому полягає значення мови як найважливішого засобу спілкування, пізнання та впливу?
2. Чому українська мова є засобом єднання громадян України в самобутню культурну спільноту?

Уявіть, що вас запросили для участі в популярній радіо- чи телепередачі. Трансляція відбуватиметься в прямому ефірі, тобто без попереднього запису й редагування виступів. Об'єднайтеся в пари, складіть і розіграйте за особами діалог (інтерв'ю; 8–10 реплік) на одну з поданих тем:

Проект

1. Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова (М. Рильський).
2. Мова – найважливіший засіб спілкування.
3. Лагідне слово – ключ до серця.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧАСТИНИ МОВИ У СВІТІ

В усіх мовах світу виділяють такі частини мови, як **іменник** та **дієслово** – це слугує доказом того, що попри все розмаїття мов людське мислення є доволі універсальним. Що ж до інших частин мови, то тут є значні розбіжності в мовах світу. Так, у деяких мовах Північної Америки й Африки не виділяють прислівники та прикметники; у китайській мові іменник і числівник об'єднують в одну частину мови, а дієслова та прикметники – у другу, прислівники виступають особно. У деяких індіанських мовах виділяють лише іменники та дієслова. У тюркських мовах окремою частиною мови виступають слова, вжиті образно, там доволі масовим є перехід слів з однієї частини мови в іншу (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ФУТБОЛ, ВОЛЕЙБОЛ, БАСКЕТБОЛ

Слова *футбол*, *волейбол*, *баскетбол* мають спільну батьківщину – Англію, спільне походження – англійську мову, спільну другу частину – *бол* (*ball*) – «м'яч», а от перші частини різняться і способом називання, і предметом, за яким давалася назва. Так *баскет* (*basket*) – по-англійськи «кошик», значить *баскетбол* – це «мяч у кошику»; *волей* (*volley*) – «політ», значить *волейбол* – це «мяч у польоті»; *фут* (*foot*) – «нога», значить *футбол* – це «м'яч для ніг» (За А. Коваль).

МОВА І МАТЕМАТИКА

Відомий фізик Віллард Гіббс був дуже замкненою людиною і на засіданнях ученої ради університету здебільшого мовчав. Одного разу на раді вирішувалося питання про те, чому більше місця віддати в нових навчальних програмах – математиці чи мовам. Уперше Гіббс не витримав і, порушуючи свій звичай, виголосив промову на два речення: «Математика – це мова! І мова – це математика!»

НА ДОЗВІЛІ

БЛАГО

1 *Благо* – це добро, щастя. Це слово, як і *бого*, *добро*, *зло*, *веле*, увійшло до складу старослов'янських слів.

Хто зможе дібрати 5 слів з першою частиною *благо*? А хто ще більше?

УСМІХНІМОСЯ

* * *

У школі пишуть твір на тему «Мої батьки». Дев'ятирічний хлопчик написав: «Батьки нам дістаються в такому віці, що від багатьох звичок їх уже не відучити».

* * *

- Тату, тату, увімкни мені, будь ласка, телевізор.
- Там, синочку, нічого немає, – відповідає батько.
- А я і нічого люблю дивитися...

Повторення та узагальнення вивченого

§ 1. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

4 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Поясніть його основну думку. З чого, на ваш погляд, починається Батьківщина?

Дніпро
 починається з краплі,
 якою зоря нап'ється.
Добро
 починається з людського
 доброго серця.
Море
 вітри випивають
 крапля за краплею.
Горе
 по краплі
 вливається в біографію.
Так і зоря
 починається з неба
 тихо і голубино.
А я
 починаюся з тебе,
 доле моя, Україно!
 М. Сингаївський

Моя Україна.
Малюнок Ірини Деркач
(13 років)

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть із тексту 2–3 приклади багатозначних слів. Поясніть лексичне значення одного із цих слів.
2. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживаються у вірші іменники *зоря* і *серце*. Складіть усно речення з одним із цих слів у переносному значенні.

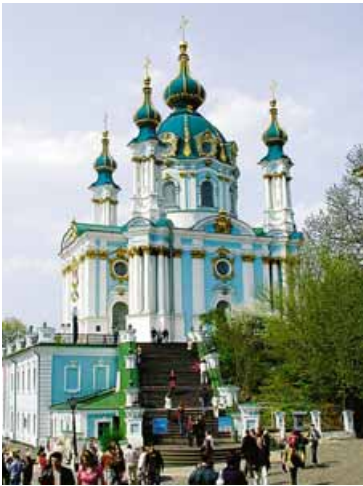
- 3. Доберіть синоніми й антоніми (де можливо) до виділених слів. За потреби скористайтесь словничком синонімів, поданим у додатках.

5 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. З'ясуйте, у яких прикладах виділені слова багатозначні, а в яких – омоніми. Один з вас має виписати приклади з багатозначними словами, а другий – з омонімами.

1. Теплий день – **теплий** погляд. 2. Степова **чайка** – козацька **чайка**.
3. Чиста совість – **чиста** тарілка. 4. **Перло́ва** крупа – **перло́ве** намисто.

6 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Чому Андріївську церкву вважають шедевром світової архітектури?

КИЇВСЬКИЙ ШЕДЕВР МАЙСТРА

Андріївська церква
(Київ)

Ніхто з архітекторів XVIII століття не мав такої слави, як Франческо Бартоломео Растреллі. Він був не тільки архітектором-оздоблювачем, а й законодавцем моди своєї епохи. Майстер подарував світу багато архітектурних шедеврів, на яких залишив свій «підпис» – пишне «растреллівське» бароко*.

Растреллі народився у Франції 1700 року в родині італійського скульптора. До Києва архітектор прибув у 1744 році й насамперед відвідав Києво-Печерську лавру. Мистецтво лаврських іконописців і будівельників, особливості стародавніх і оновлених Петром Могилою та Іваном Мазепою київських храмів з їхніми унікальними мозаїками, фресками, декором стали джерелом творчої наснаги генія. Одночасно архітектор підготував ескізи для креслень майбутньої Андріївської церк-

ви. Остаточний варіант проекту був готовий до літа 1748 року.

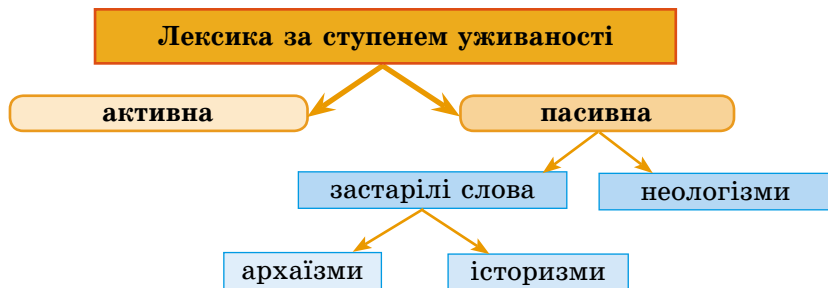
Улюблені кольори Растреллі – білий, блакитний і золотий – роблять будівлю чепурною та дивовижно гармонують із київським небом. Фахівці справедливо вважають Андріївську церкву однією з найкращих споруд у творчому доробку майстра. За своєю художньою виразністю, сміливістю й оригінальністю задуму Андріївська церква стала шедевром вітчизняного і світового **зодчества**. Довершеність ліній, чіткі пропорції, дивовижна гармонія форм із навколишнім ландшафтом принесли цій **пам'ятці** **всесвітню** славу (*Із журналу*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.
2. Доберіть 2–3 приклади запозичених слів. Поміркуйте, чому свого часу ці слова ввійшли в українську мову та чи можемо ми сьогодні обійтися без них.
3. Доберіть 2–3 приклади власне українських слів. З одним із них складіть усно речення.
4. Доберіть 2–3 приклади професійних слів. Для працівників якої сфери діяльності вони характерні?

* *Баро́ко* – напрям у мистецтві, що характеризується примхливістю форм і декоративною пишністю.

7 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які архітектурні пам'ятки України, на ваш погляд, можуть бути своєрідними візитними картками нашої держави? Чому?

8 І. **КОЛО ДУМОК.** Поясніть, чому слова першої групи зараховують до історизмів, а другої групи – до архаїзмів. Поміркуйте, що спільного між архаїзмами та історизмами.

1. Боярин, губернія, жорна.
2. Войовнік, благий, злото.

II. Запишіть слова у дві колонки: 1) історизми; 2) архаїзми. Скористайтеся довідкою.

Гетьман, ректи, дзиг'ар, мушкет, кольчуга, ратай, ланіти, веретено, перст.

ДОВІДКА. *Дзиг'ар – годинник; ланіти – щоки; ратай – орач; перст – палець.*

9 Прочитайте слова та поєднайте їх у синонімічні пари. Запишіть ці пари, ставлячи першим діалектне слово.

Ватра, гарно, подвір'я, господиня, легінь, обійстя, ґаздиня, гарáзди, файно, достатки, парубок, вогнище.

10 І. Доберіть із довідки до кожного з поданих фразеологізмів фразеологізм-синонім. Запишіть їх парами. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Як п'яте кóлесо до воза, море по коліна, кури не клюють, робити з мухи слона, па́сти задніх, рукою подати.

ДОВІДКА. *Не за морями, бути у хвості, хоч трава не росте, хоч греблю гати, як торішній сніг, згущувати фарби.*

II. Поясніть значення одного з поданих фразеологізмів (на вибір).

11 Хто зможе дібрати п'ять фразеологізмів зі словами – назвами частин людського тіла (*голова, нога, рука, плече, око, вухо, язик, зуб*)? А хто добере ще більше таких фразеологізмів?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем послуговуватися нею в повсякденному житті, поповніть свою книжкову полицю тлумачним словником. До речі, у **«Великому тлумачному словнику сучасної української мови»** (2001 рік)

пояснено значення 170 тисяч слів. В Інтернеті можна скористатися тлумачним словником за адресою: www.lingvo.ua. Віртуальний словник містить понад 200 тисяч словникових статей.

А про фразеологізми багато цікавої інформації можна знайти в книжці **Віктора Ужченка «Народження і життя фразеологізму»**.

12 Відредагуйте словосполучення й запишіть правильно. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» (с. 17).

Музикальна школа, виборна агітація, мій електронний адрес, посівна компанія, робити вигляд, співставляти факти, кидатися в очі, залишити в спокої, приймати участь, підняти важливе питання, привести приклад, дякуючи старанню.

13 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що до вас звернулися з проханням допомогти дібрати назви для нового продуктового магазину, центру творчості та спортивного клубу. Запропонуйте власне українські слова для найменування цих установ. Напишіть розповідь (5–7 речень) про один із цих закладів.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелике висловлення (5–7 речень) про професію ваших батьків чи когось зі знайомих. Використайте професійні слова.

ВАРІАНТ В. Напишіть розповідь (5–7 речень) на довільну тему, використавши щонайменше два фразеологізми (на вибір).

ВАРІАНТ Г. Напишіть розповідь (5–7 речень) про історію одного з поданих фразеологізмів: сізифова праця, вогонь Прометея, ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, авгієві стайні, гордіїв вузол.

§ 2. ОСНОВНІ ОРФОГРАМИ

14 І. Розгляньте репродукцію картини і прочитайте текст. Якою темою вони об'єднані? Доведіть, що змальоване художником розширює інформацію, яка міститься в тексті.

Ф. Манайло. Свято в гуцульському домі

ПЕРЛИНА УКРАЇНИ

Карпати – це перлина нашої країни, дивовижний мальовничий край, люблене місце відпочинку й оздоровлення, справжня туристична Мекка. Тут розташовано шість вершин, які вищі за 2000 метрів. Усі ці «двотисячники», разом з найвищою вершиною України Говерлою, належать до Чорногірського хребта, що лежить на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей.

Основна частина Карпат укрита хвойними та буковими лісами. На верхніх схилах гір – полонини, багаті на рідкісні види флори. Тут беруть початок річки західного регіону України: Прут, Черемош, Лімниця, Тиса, Бистриця.

У карпатських горах ви можете побачити ще багато цікавого. Скажімо, високогірне в Україні озеро Бребенескул на схилі однойменної гори чи оповите легендами озеро Несамовите неподалік Говерли, залишки обсерваторії на горі Піп-Іван, грязьові вулкани поруч із селом Старуня на Богородчанщині (За *О. Соколовою*).

II. Знайдіть у тексті власні назви та обґрунтуйте їх написання. Чому виділені слова пишемо з малої літери?

III. Випишіть із тексту слова з такими орфограмами: «Не з різними частинами мови», «Правопис складних слів».

15 Спишіть, замінюючи, де треба, малу букву на велику.

Запорізька (с)іч, (р)іздво (х)ристове, (в)ерховна (р)ада України, (д)ень (н)езалежності України, (б)ожа (м)атір, (п)івнічнокримський (к)анал, (к)орсунська (б)итва, сузір'я (в)елика (в)едмедиця, (с)іверський (д)онець, (п)очаївська (л)авра, (п)івденне (п)олісся, (є)вропейський (с)оюз, острів (н)ова (г)вінея, (п)івнічний (п)олюс.

День Незалежності України
Конституція України
Державний Прапор України
Державний Гімн України
Президент України
Верховна Рада України

 16 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Св(')ятковий, під(')єднаний, дит(')ясла, пів(')яблука, духм(')яний, пролл(')ється, дзелен(ь)чати, конференс(ь)є, тон(ь)ший, камін(ь)чик, волин(ь)с(ь)кий, у хатин(ь)ці, дон(ь)чин, проїз(д)ний, щас(т)ливий, хвас(т)ливий, боро(д,т)ьба, ле(г,х)кий.

17 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою одного із суфіксів: -н-, -ан- (-ян-), -ин-. Утворені слова запишіть, виділіть суфікси.

Журавель, закон, охорона, бджола, район, Різдво, торф, морква.

18 Визначте усно рід іменників. Запишіть слова у формі орудного відмінка однини, підкресліть орфограми.

Глазур, суміш, молодь, любов, верф, радість, шампунь, нежить, щавель, куліш.

19 Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Стат..я, суд..я, гіл..ячка, латат..я, качен..я, л..ється, піц..а, віл..а, тон..а, ін..овація, Гол..андія, Магел..ан, пташин..ий, священ..ий, священ..ик, здоровен..ий, благословен..ий, шален..ий, жадан..ий, нескá-зан..ий, нездійснén..ий.

20 Спишіть слова іншомовного походження, уставляючи, де треба, пропущену букву або апостроф. Назвіть орфограми, прикладами до яких можуть бути ці слова.

Барок..о, еспрес..о, нет..о, інтермец..о, ім..іграція, ір..еальний, Філіп..іни, марок..анець, Рус..о, Брюс..ель, він..етка, монпанс..е, кон..юнктура, ін..екція, ф..юзеляж, рив..ера.

21 Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксом *при-* або *пре-*. Запишіть дібрані слова у дві колонки: 1) з префіксом *при-*; 2) з префіксом *пре-*. Виділіть корені в словах.

Мудрий, фронтовий, крутити, дорого, солодкий, морожений, високо, вітати.

22 І. Прочитайте текст, доберіть до нього свій варіант заголовка.

СЕРФІНГ

Засмаглий юнак мчав на своєму серфі просто на верхівці хвилі. Раптом під ним у **клекочучій** піні утворився **коридор**. **Не задумуючись**, хлопець кинувся туди. У **будь-який** момент паща виру могла закритися й забрати **життя** сміливця, але він відчував **найменший** подих океану. Він і його дошка – одне ціле...

Гаваї – царство **безмежного** океану й могутніх вулканів. Саме тут у **незапам'ятні** часи зародилося мистецтво **ковзання** на дошках по хвилях, яке й отримало назву «серфінг» (від англ. *surf* – прибій). **Важко** уявити, проте історія серфінгу нараховує не одну сотню років. Правила змагань були надзвичайно простими. За **сигналом** судді два спортсмени кидалися у воду, **щоб** на **гребені** хвилі першими досягнути фінішу. Якщо обох суперників змивала хвиля, переможця **не оголошували**.

Серфінг дуже популярний і тепер. На Гаваях є відомий пляж Макаха, який славиться своїми **величезними прибережними** хвилями. Їх висота сягає 10 метрів, а швидкість **наближається** до 65 кілометрів на годину. Щоб позмагатися зі стихією і визначити переможця, на Макаха **з'їжджаються** сміливці з багатьох країн світу.

Серфінг на Гаваях **не просто** спорт, а суть острівного життя (За С. Мельничуком).

ІІ. Визначте частини мови виділених слів. Знайдіть у цих словах орфограми та поясніть написання.

 23 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які види спорту найпоширеніші в Україні? А яким, на вашу думку, треба приділити більше уваги в нашій державі, зокрема й у вашому навчальному закладі?

24 I. Спишіть речення, знімаючи ризики та розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з різними частинами мови.

1. У напів/розваленій альтанці Софійка встигла обладнати собі не/величку хатку (М. Павленко). 2. Тому втома не/відома, хто не/працював (Нар. творчість). 3. Вже там цвіли і квіти не/зліченні (Л. Костенко). 4. Шукай не/долі, а волі (Нар. творчість). 5. Любили ми поля безмірні і книг не/зміряні гл(е,и)бини (М. Стельмах). 6. Не/знаю чому, але саме ця піс(е,и)нька розбудила в мені якусь безпричин(н)у, ще не/зрозумілу тр(е,и)вогу (В. Шкляр).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

25 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте наведені нижче прислівники, звертаючи увагу на їх написання. Виберіть кожен вісім слів із поданих і продикуйте їх однокласнику (однокласниці). Перевірте, чи правильно написано слова.

Пишемо разом:

абикуди, анітрохи, споконвіку, спідлоба, нашвидкуруч, набагато, щовечора, вперше, зозла, наспіх, водночас, вдосвіта, посередині.

Пишемо через дефіс:

з діда-прадіда, з давніх-давен, без кінця-краю, пліч-о-пліч, віч-на-віч, будь-що-будь, де-не-де, вряді-годї, рано-вранці, по-братськи.

Пишемо окремо:

день у дeнь, з дня на дeнь, одiн в одiн, раз у рaз, раз пo раз, рiк у рiк, час вiд часу, вiд рaнку до вeчора, з краю в край, з бoку на бiк, з кiнця в кiнець, у цiлoму, в основному, до вiдома, до вподоби, до речi, до сьoгодні, на вiдмiнно, на жаль, на ходу, пiд силу, по можливостi, по правдi, по сутi, по черзi, тим часом, увi снi, через силу, як слiд.

26 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в поданих реченнях виділені слова пишемо по-різному.

1. Хлопці дивилися футбол **по новому** телевізору.
2. Режисер вирішив зняти кліп **по-новому**.

27 Складіть і запишіть по одному реченню з кожним поданим словом і сполученням.

Назустріч, на зустріч; по-нашому, по нашому.

 28 Спишіть, знімаючи ризики. Підкресліть прислівники.

Прийшли в/трьох – у/трьох кімнатах; зробив по/новому – по/новому мосту; вивчив на/пам'ять – скаржитися на/пам'ять; приїхали в/день народження – працював у/день і в/ночі; вправи на/силу – на/силу йшов; чути в/далечині – вдивлятися в/далечину; бігли на/зустріч – на/зустріч із братом.

29 Спишіть слова, знімаючи риси.

1. Нац/гвардія, військово/морський, національно/визвольний, історико/культурний, легко/розчинний, екс/чемпіон, міні/екран, хтозна/який, кінець/кінцем, тиш-ком/нишком, п'яти/річний, перекоти/поле, крісло/ліжка, жовто/блакитний.

національно-визвольний
військово-морський
всесвітньо-історичний
всесвітньо відомий

2. Само/оборона, супер/герой, жовто/гарячий, дво/поверховий, українсько/польський, корабле/будівний, пів/Європи, норд/вест, більш/менш, будь/з/ким, салон/магазин, блок/пост, всесвітньо/історичний, всесвітньо/відомий.

30 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть кожен словниковий диктант із шести слів з вивченими орфограмами. Продикуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте, чи правильно написано слова.

31 I. Спишіть речення, знімаючи риси та розкриваючи дужки.

1. Я озирнувся, про/те на лісовій дорозі вже не було ні/кого (*В. Шкляр*).
2. Хтось по/молодецькому гасав кімнатами – тільки дв(е,и)рима хряскало! (*М. Павленко*). 3. Сашко не біг, ішов, ледь тягнув ноги, як на/зустріч зат(е,и)мніла скирта сіна (*М. Вінграновський*). 4. Стрімкі весни що/разу змінювалися на (з,с)пекотне літо (*І. Корсак*). 5. Зими (В,в)олинські каверзні: у/день, трапляєт(ь)ся, на сонці бурульки худнуть, а під досвіток затріщить мороз (*І. Корсак*).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

32 Відредагуйте словосполучення і запишіть правильно.

Бити по воротах, сильна біль, полетіти до Парижу, більш цікавіший, вищий брата, два гігабайта пам'яті, зараз без п'яти сім, давайте почитасмо, пішов за водою, відповідно вимогам, запізнився із-за заторів.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Правопис – це система, що постійно розвивається, оскільки відбуваються зміни в суспільстві, а мова, як живий організм, нарощується новими словами, видозмінюється, набуває нових властивостей.

Радимо поповнити свою книжкову полицю виданням «Український правопис» (видавництво «Наукова думка» НАН України; 2012-й і наступні роки). У цій книжці викладено всі орфографічні правила й основні правила пунктуації, а також є спеціальний покажчик, у якому наведено дуже багато важких для написання слів.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
неправильний номер	невірний номер
музична школа	музикальна школа
вдавати	робити вигляд
впадати в око (очі)	кидатися в очі
давати спокій	залишити в спокої
брати участь	приймати участь
порушити питання	підняти питання
навести приклад	привести приклад
завдяки старанню	дякуючи старанню

РОЗРІЗНЯЙМО

Адрес – це письмове вітання особі, організації, переважно з нагоди ювілею. *Пам'ятний адрес; підготували адрес із нагоди ювілею.*

Адреса – місце проживання чи перебування особи, розташування установи. *Листи надсилайте на адресу...; електронна адреса.*

* * *

Віборний – який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов'язків. *Виборна посада, виборні представники, виборні органи.*

Віборчий – який стосується проведення виборів та різних заходів, пов'язаних з ними. *Виборчий округ, виборча агітація, виборча кампанія.*

* * *

Слово **кампанія** використовуємо для позначення сукупності заходів, спрямованих на виконання певного завдання. *Виборча кампанія, посівна кампанія.*

Слово **компанія** означає: 1) групу осіб, пов'язаних певними інтересами (*товариство, громада*); 2) організація (*підприємство, установа, спілка*), яка здійснює певний вид діяльності. *Весела компанія; юридична компанія «Феміда».*

АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
прасувати білизну	гладити білизну
купити праску	купити утюг
дитяче ліжечко	дитяча кроватка
килимів доріжки	коврові доріжки
чиста стеля	чистий потолок
кришталева ваза	хрустальна ваза
сходова клітка	леснічна клітка
пофарбовані стіни	покрашені стіни

МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ

Один з найздібніших учнів давньогрецького філософа Сократа Алквіад якось зізнався своєму вчителю в тому, що боїться говорити перед широким загалом. У ті часи це був серйозний недолік: хто не вмів виступати перед широкою аудиторією, того не допускали до будь-яких державних справ. Сократ запитав, чи боїться він говорити із шевцем.

– Ні, – відповів Алквіад.

– А з кравцем?

– Також ні.

– А з будь-яким іншим ремісником?

– Звичайно ж, ні.

– То чому ж тоді ти боїшся говорити перед загалом, який складається саме з таких людей? (І. Томан)

ЦІКАВО ЗНАТИ

• Назви знаків Зодіаку по-латинськи звучать так: Водолій – Акваріус, Риби – Писцес, Овен – Аріес, Телець – Таврус, Близнюки – Геміні, Рак – Канцер, Лев – Лео, Діва – Вірго, Ваги – Лібра, Скорпіон –

Скорпіус, Стрілець – Сагіттаріус, Козеріг – Капрікорнус.

• Слово *метро* японською мовою записується трьома ієрогліфами, які означають *низ, ґрунт, залізо*.

• Найдавніша з тих, які збереглися до нашого часу, буква алфавіту – О. Як ви думаете, чому?

• В Організації Об'єднаних Націй існує шість офіційних мов: англійська, французька, арабська, китайська, іспанська, російська.

• У мові ескімосів для найменування снігу існує майже 20 слів.

• Жителі Папуа Нової Гвінеї розмовляють майже на 700 мовах (це становить приблизно 15 % усіх мов світу).

• У китайському письмі понад 40 000 символів, а в гавайському алфавіті лише 12 букв.

Пригадайте, відшукайте або дослідіть самостійно цікаві факти про мови народів світу. Поділіться своєю інформацією з однокласниками. За бажання проведіть у класі конкурс цікавих фактів про мови або свято «Такі різні, такі цікаві мови».

І ТАКЕ БУВАЄ

Син поїхав з дому та й прожив у місті
Більше як півроку, днів, напевне, з двісті,
Він в село вертається, з матір'ю вітається:

– Здрасте, мама родная! Как здесь поживаетесь? –

Мати гладить сина по рудому чубчику.

– Як це ти балакаєш, любий мій голубчику?

Наче й не по-нашому, наче й не по-руському, –

Більш на те скидається, що по-малоруському. –

А синок відкажує: – Ти, маманя, тьомная.

В нашом положеніє разлица огромная.

Я живу у городе, ти всьо времня в полі.

Как тут-здесь розтумкаєш, что-чево і што лі?

П. Глазовий

У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. Але це не тільки предивні звуки, це й найтонші відтінки думок і переживань, щедро приготовані для нащадків. І кожне слово немовби виплекана народом-дивотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами.

Іван Вихованець

Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення

Ви знатимете:

- відмінність між словосполученням і реченням;
- види речень;
- способи вираження членів речення.

Ви влітмете:

- розрізняти головне й залежне слово в словосполученні, головні й другорядні члени речення;
- будувати та інтонувати речення різних видів;
- правильно ставити розділові знаки, обґрунтовувати їх використання за допомогою правил;
- писати прикладки відповідно до орфографічних норм і обґрунтовувати написання.

Синтаксис (з грец. *syntaxis* – поєднання, складання) – це розділ науки про мову, який вивчає будову та значення словосполучень і речень.

Одиницями синтаксису є **словосполучення й речення**.

Речення є основною синтаксичною одиницею, оскільки воно виражає повідомлення. Словосполучення входить у речення як його складова. За змістом і граматично речення об'єднуються в текст.

Пунктуація (з лат. *punctum* – крапка) – це розділ мовознавства, який вивчає правила вживання розділових знаків. Основне призначення пунктуації – сприяти розчленуванню письмової мови для полегшення її сприймання, тобто допомогти читачеві сприйняти зміст написаного.

МІРКУЙМО. Чи мотивованими, на вашу думку, є назви розділів науки про мову, які ви вивчатимете у восьмому класі?

§ 3. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про будову словосполучень та їхні види за способами вираження головного слова

ПРИГАДАЙМО. Що називають словосполученням?

33 Зіставте сполучення слів у трьох колонках. Поясніть, чому лише сполучення слів третьої колонки можна вважати словосполученнями.

за вікном

перед школою

нехай читає

брат і сестра

вітер і сніг

троянди й півонії

кучеряві хмари

літній дощ

співаю тихо

Слово-
сполучення

Головне й
залежне слово

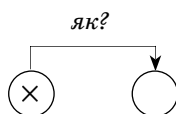
Схема

Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів, одне з яких – **головне**, а інше – **залежне**.

Головним у словосполученні є слово, від якого ставимо питання, **залежним** – яке відповідає на поставлене питання. Залежне слово уточнює й поширює значення головного. **НАПРИКЛАД:**

як?
× ┌───┐
 ↓
говорити голосно

Схематично будову цього словосполучення можна показати так:

⊗ – головне слово

○ – залежне слово

Зв'язок слів

Слова в словосполученні поєднуємо за змістом і **граматично** або тільки за змістом. Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень (*весела пісня, книжкова полицка*) або закінчень і прийменників (*потрапив під зливу, квіти на пам'ять*).

Не є словосполученнями

Не є словосполученнями:

- сполучення підмета з присудком;
- сполучення іменника або займенника з прийменником: *перед школою, наді мною, під деревом*;
- однорідні члени речення: *дощ і вітер, високо чи низько*;
- стійкі (нечленовані) сполучення слів (власні назви, фразеологізми): *Чорне море, витрішки продавати, гав ловити*;
- складені форми слів: *буду працювати, найбільш підготовлений*.

Типи за будовою

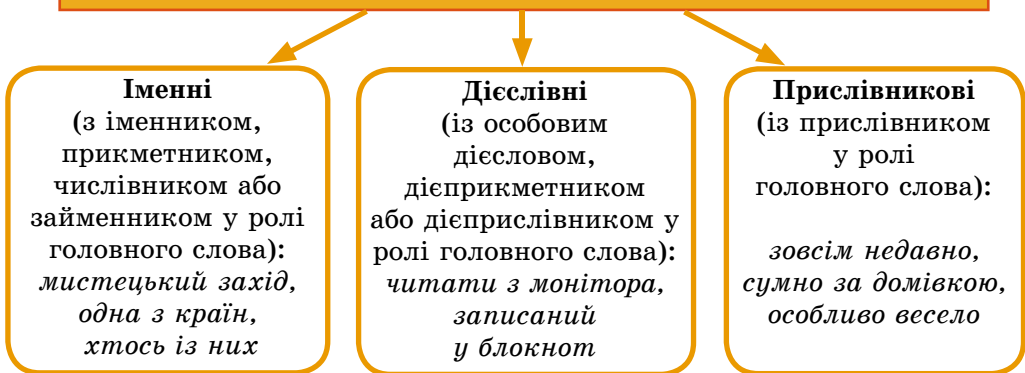
За кількістю слів словосполучення поділяють на прості і складні.

Прості словосполучення – це словосполучення, утворені з двох повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *холодна вода, росте коло хати, комп'ютерна діагностика*.

Складні словосполучення – це словосполучення, утворені з трьох або більше повнозначних слів. **НАПРИКЛАД:** *теплий осінній вечір, багато відповідей на запит*.

Види

За способами вираження головного слова словосполучення поділяють на іменні, дієслівні, прислівникові.

Види словосполучень за способами вираження головного слова

34 І. Прочитайте текст. Визначте тему та мікротеми. Що нового ви дізналися з прочитаного?

ФОРТЕЦІ В СТЕПАХ

Як за князював Святославів син Володимир у Києві, то одразу ж узявся організовувати відсіч печенігам. Сам у степи водив дружину, не раз громив їхні війська. Але степовики знову й знову з'являлися в руських зем-

лях. І задумав тоді Володимир поміняти тактику боротьби з ворогом. Кинув клич він у всі руські землі, щоб прислали до Києва своїх кращих воїнів. Вирішив князь будувати фортеці по всіх степових кордонах Русі.

Почалося грандіозне будівництво. У багатьох місцях одразу зводилися до неба фортеці, і в них осідали древляни, кривичі, в'ятичі, угличі, тиверці – мужні сини всіх племен давньоруських. Скачуть із фортець далеко в степ зіркоокі дозорці. Лежать у ковилі, слухають землю: чи не гуде вона від стукоту кінських копит. Зачують далеко печенізьке військо, скочать на коней і летять до фортець, попереджають: «Небезпека!».

Небагато русичів у фортеці, але вдертися до неї дуже важко. Кілька разів ішли на приступ печеніги, але, побачивши, що нічого не виходить, відмовляються від наміру. А з усіх фортець навздогін за ними летять невеличкі загони русичів. Шарпають печенігів, нападають на тих, що відбилися від загального потоку, сковують усе їхнє військо. А інші, обганяючи ворога, мчать до Києва, поспішаючи попередити про наближення печенігів (За М. Слабошпицьким).

II. Знайдіть і випишіть не менше шести словосполучень, згрупувавши їх на іменні, дієслівні, прислівникові. Поставте усно питання від головного слова до залежного. Побудуйте графічні схеми трьох словосполучень (на вибір).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що в грецькій міфології одну з дев'яти муз – покровительку історії – звать Клію? Якщо ви цікавитесь українською історією, зверніться до книжки **Михайла Слабошпицького «3 голосу нашої Клію»**. Ця книжка поведе вас складними й драматичними дорогами національної історії, на яких ви зустрінетеся з багатьма видатними доньками й синами нашого народу.

35 Доберіть до поданих словосполучень синонімічні й запишіть. Визначте засоби граматичного зв'язку. Чи змінилися ці засоби після зміни словосполучень?

БРАЗОК. *Волонтерська допомога – допомога від волонтерів, Тарасові слова – слова Тараса.*

Твори Франка, інформаційні канали, лимонний пиріг, сестрин зошит, дерев'яний паркан, комп'ютерна програма, усмішка дідуся, солом'яна стріха, вода із джерела, день осені, сад улітку, людина без турбот.

36 Утворіть від поданих дієслівних словосполучень іменні й запишіть. Із двома утвореними словосполученнями складіть речення з однорідними членами.

БРАЗОК. *Охороняти кордон – охорона кордону.*

Захищати країну, мріяти про щастя, доглядати хворого, виконати доручення, будувати хату.

37 Утворіть і запишіть словосполучення, у яких наведені слова виступали б то в ролі головних, то в ролі залежних слів. Визначте вид кожного словосполучення за способом вираження головного слова.

Вітер, радісний, учитися, мрія.

38 I. Розгляньте репродукцію картини. Що ви можете сказати про її композицію? Що зображено на передньому плані? Чи використовує художник контрастні кольори як засіб увиразнення зображеного?

В. Кравченко. Стежка над Стугною

II. Складіть за картиною 3–4 словосполучення різних видів (іменних, дієслівних, прислівникових). Напишіть невеликий твір-опис (6–8 речень) за картиною, використавши складені словосполучення.

39 Доберіть і запишіть по два словосполучення, які означали б: а) дію і предмет; б) дію і час; в) дію і місце; г) предмет і ознаку; ґ) предмет і дію.

ЗРАЗОК. *Дія і предмет – пишу ручкою, дивитися фільм.*

40 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому однорідні члени речення та підмет із присудком не можна вважати словосполученнями.

41 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Виберіть із поданих прикладів два словосполучення. Чому інші приклади не можна вважати словосполученнями?

Відповідно до наказу, поблизу зупинки, уболівати за «Динамо», будемо працювати, Шевченкові вірші, цвіте калина, накивати п'ятами.

42 I. Випишіть з кожного речення словосполучення та накресліть схеми цих словосполучень.

1. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман... 2. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 3. Малі озерці блискають незлісно, колише хмара втомлені громи. 4. Співає ліс захриплими басами, веде за повід стежечку худу (Із творів Л. Костенко).

II. Знайдіть і випишіть одне складне речення. Підкресліть у ньому головні члени речення, обґрунтуйте розділові знаки.

43 Хто швидко та правильно знайде й випише з поданого речення дев'ять словосполучень?

Ми – молоді господарі землі, яка по-материнськи нас зростила, і підняла до сонця на крилі, і жар любові в серце заронила (*О. Бойченко*).

44 Поєднайте подані групами слова в словосполучення. Простежте, у яких відмінках ужито залежні слова. За потреби зверніться до сторінки «Культура мовлення» (с. 69).

Дякувати, сусід; пробачити, однокласник; екзамен, історія; звернутися, адреса; йти, гриби; сумувати, рідня; турбуватися, батьки; обурюватися, поганий, вчинок; глузувати, підліток.

екзамен з алгебри
дякувати Максиму
йти по воду

45 Відредагуйте словосполучення й запишіть правильно.

Сміятися над другом, оволодівати знання, навчатися музиці, вибачте мене, запобігати нещасних випадків, пропустити по хворобі.

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне й залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.
3. Визначити вид за способом вираження головного слова.
4. Визначити тип за будовою.
5. Накреслити схему.

Зразок письмового розбору

Знов до мене осінь стука у вікно гілочкою клена золотою (*В. Бубир*).

Гілочкою золотою – словосполучення, іменне, просте.

46 I. Прочитайте виразно вірш. Які художні засоби використав автор для образного малювання дійсності? Опишіть усно, що ви уявляєте, читаючи цей вірш.

Коли друзі тебе залишають,
пожалій їх, вони ж бо втрачають
і Весну, і Ромашку у небі...
і вони цього навіть не знають...

тільки ти ж не забудь, як любила
подих Вітру, Родину і Сонце...
тільки ти ж не забудь, як чекала
і Весну, і Ромашку, і друзів...

коли Осінь торкне твої крила –
тільки ти ж не забудь...

С. Лисюк

II. Випишіть три-чотири словосполучення, виконайте їх письмовий синтаксичний розбір.

47 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що втрачає людина, яка зраджує друзів? Чи є у вас справжній друг (справжня подруга)?

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Будь-яке словосполучення з'являється для називання предметів, дій, явищ, ознак, які вже пізнані глибше, а тому «не вкладаються» в окреме слово. У словосполученні відбивається національна специфіка мови, мислення народу. В українській мові, наприклад, виробилися й усталилися стандартні словосполучення на означення сприйняття чогось. Так, ми кажемо *дивитися виставу*, але *слухати оперу*, *писати листа* і *писати картину*. Поеднання слів у словосполучення може бути показником обізнаності людини в певній галузі. Так, той, хто знайомий з військовою справою, до слова *офіцер* додасть означення *кадровий*, *відставний*, *старший* тощо. А от словосполучення *дуже важливий офіцер* свідчить про недостатню обізнаність мовця з армією.

§ 4. РЕЧЕННЯ

Про те, чим речення відрізняються від словосполучень, види речень за будовою, метою висловлювання та емоційним забарвленням

48 Зіставте записи двох колонок. З'ясуйте, у якій із них наведено речення. На основі спостереження продовжте вислів «Щоб певний набір слів був реченням, потрібно...».

1. Вечір полову траву зерно густу сівя пережовкклу.
2. Колише пшеничний узбережжя я стежина пам'ять жива.

1. І сівя вечір густу полову на пережовкклу суху траву (В. Симоненко).

2. Колише на пшеничнім узбережжі мене стежина пам'яті жива (П. Перебийніс).

Роль у мовленні

Основною синтаксичною одиницею є речення. Лише воно здатне повною мірою задовольнити різноманітні потреби людського спілкування. За допомогою речення формуємо, виражаємо й повідомляємо думку.

Речення

Речення – це одне або декілька слів, якими виражаємо відносно закінчену думку. НАПРИКЛАД: 1. *А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім* (Л. Костенко). 2. *Шерех. Шелест. Шепіт диких трав. Диких коней у тумані слід розтанув* (Л. Галіцина).

Зв'язок слів

Слова в реченні пов'язуємо за змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень і службових слів. В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація.

Інтонація

Розділові знаки

На письмі в кінці речення ставимо крапку, знак питання, знак оклику або крапкі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб певна група слів стала реченням, вона мусить бути інтонаційно оформленою. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з певною інтонацією. **НАПРИКЛАД:** а) *пожежа*; б) *Пожежа!*

Ознаки
речення

Специфічними ознаками речення, які відрізняють його від словосполучення, є:

- віднесеність висловлюваного до дійсності. Повідомлюване стверджується або заперечується, сприймається як реальне чи нереальне, можливе чи неможливе;
- змістова та інтонаційна завершеність;
- наявність граматичної основи.

Члени
речення

Граматичну основу речення складають **головні** члени речення (**підмет і присудок**) або один головний член речення. **Другорядні** члени речення (**означення, додаток, обставина**) утворюють групу підмета і групу присудка.

НАПРИКЛАД:

У сонливій ранковій імлі озветься відлуння тривожне (Г. Чубач).

ВИДИ РЕЧЕНЬ

Критерій	Види	Приклади
За складом граматичної основи	двоскладні (граматична основа складається з підмета і присудка)	Ідуть дощі.
	односкладні (граматична основа складається з одного головного члена речення)	Осінь. Люблю дощі.
За наявністю другорядних членів речення	поширені (мають другорядні члени речення)	Ідуть теплі дощі. У лісі осінь.
	непоширені (не мають другорядних членів речення)	Ідуть дощі. Осінь.

Продовження таблиці

Критерій	Види	Приклади
За кількістю граматичних основ	прості (мають одну граматичну основу)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
	складні (мають кілька граматичних основ)	<i>Ідуть дощі, плаче осінь.</i>

49 I. Поділіть текст на речення й абзаци та запишіть. Визначте усно засоби зв'язку речень у тексті. Обґрунтуйте розділові знаки.

ФЛАМІНГО

У зоопарку цього, на жаль, не побачиш то справді захоплююче видовище, коли злітає табунець рожевих фламінго але в зоопарку можна спостерігати характерний танок птахів ходять фламінго басейном, кумедно дріботячи ногами в такий спосіб вони на волі здійсмають мул і виловлюють молюсків, рачків, збирають водорості мулу в цементованому штучному озері немає а їжа є в годівницях навіть добре попоївши, сновигають птахи басейном, перебираючи ногами, «добувають» харчі ці птахи завжди вкупі і їдять, і купаються, і чепуряться, і відпочивають усі разом на голос одного тієї ж миті відгукується інший на воді зросли – водою їхньої приязні не розіллеш (За Ю. Коваленком).

II. Прочитайте вголос записаний текст, дотримуючись відповідної інтонації.

50 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому саме речення, а не словосполучення є основною одиницею спілкування.

51 Перебудуйте подані непоширені речення на поширені. Утворені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи.

1. Скрипів клен. 2. Листя шелестить. 3. Чайки летять. 4. Плакало небо. 5. Накрапає дощик.

52 Утворіть і запишіть з 2–3 поданими словами (на вибір) синтаксичні одиниці різних рівнів (словосполучення, просте речення, складне речення).

Університет, смартфон, мова, держава, дружба, хліб.

53 I. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

УНІКАЛЬНИЙ ОСТРІВ

Джарилгач – унікальний острів на узбережжі Чорного моря в Херсонській області. На сорок кілометрів **тонкою** косою простягся він уздовж берега. Птахи, летячи восени з України у вирій, обов'язково роблять зупинку на

Острів Джарилгач

Джарилгачі. Наступна зупинка чекає на них за Чорним морем, у Туреччині.

Дикий піщаний напіввигорілий степ з нерухомими скельцями численних соляних озерець побачили лісничі Скадовського лісгоспзагу, уперше після війни оглядаючи **нові** володіння. З 1963-го засадили деревами тисячу гектарів. Бурі, суховії загрожували молоденьким саджанцям, але життя перемогло. Якось перебралися з материка дикі кабани і розмножилися тут. Лісничі завезли на острів **олень, ланей, муфлонів, фазанів**. Тепер тут справжнє лісове царство... (За Д. Бондарем).

II. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Яке з речень тексту є складним?

III. Позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтеся словником наголосів.

54 I. Випишіть спочатку двоскладні речення, а потім – односкладні. Підкресліть граматичні основи. Яке з речень є складним?

1. Стрімкі весни щоразу змінювалися на спекотне літо (І. Корсак).
2. Роздуми обірвав плач **тримісячного** братика (М. Павленко).
3. До школи аж ніяк не тягнуло (М. Павленко).
4. Ліворуч хата давня, наче гріх, шибками **посміхається** леваді (М. Боровко).
5. Бурлить родинне джерело добра і ласки (О. Довгоп'ят).
6. Теплий вечір горнеться до землі (В. Кучер).
7. Лунко гриміли громи, і злі блискавиці змигували (І. Корсак).
8. Надворі було так гарно... (А. Тесленко).
9. Ключі від важких **металевих** дверей лежали в тому ж міні-багажничку (В. Шкляр).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

Розповідне речення

Речення залежно від мети висловлювання поділяють на розповідні, питальні, спонукальні.

Розповідним називаємо речення, у якому міститься повідомлення про якісь факти, події чи явища дійсності. Інтонація розповідного речення характеризується зниженням тону наприкінці речення. **НАПРИКЛАД:**

Золоте свічадо розливає теплі ноти дня (О. Довгоп'ят).

Питальне речення

Питальним називаємо речення, яке містить запитання, що спонукає співбесідника до відповіді, до роздуму над відповіддю. У таких реченнях тон підвищується на тому слові, що містить смислове запитання. У кінці питального речення ставиться знак питання. **НАПРИКЛАД:**

Чом верба свої віти над водою так уклінно нагиба? (П. Усенко).

На початку питального речення можуть стояти питальні займенники (*хто, що, котрий* тощо), питальні прислів-

Спонукальне речення

Емоційне забарвлення

ники (як, де, звідки, навіщо, відколи тощо) і питальні частки (хіба, невже, чи, що за). Питання виражається також за допомогою питальної інтонації.

Риторичні питальні речення – це речення, які не вимагають відповіді, адже вона вже міститься в самому питанні. **НАПРИКЛАД:** *Хіба можливо матір посварити із немовлям?* (М. Рильський).

Спонукальним називаємо речення, що виражає спонукування до дії у формі прохання, поради, наказу, заборони, вимоги, заклику, перестороги тощо.

НАПРИКЛАД: 1. *Хай доля матері всміхнеться і рушником застеле слід* (В. Москвич). 2. *Розкажи мені казку теплим голосом ночі, срібним променем дня* (Н. Одинець). Спонукування найчастіше виражаємо дієсловами наказового способу, інфінітивом, різноманітною за своїм виявом спонукальною інтонацією. Більш піднесеним тоном вимовляємо речення, що виражають наказ, заклик, застереження.

Розповідні, спонукальні та питальні речення можемо вимовляти з підсиленою інтонацією, тобто вони стають **окличними**. Окличну інтонацію на письмі передаємо за допомогою знака оклику. Відсутність останнього свідчить про те, що речення є **неокличним**.

НАПРИКЛАД: 1. *Ліси мої, хто вас убереже?!* (О. Пахльовська). 2. *І сонце яре з глибини небес сипнуло світанкову позолоту!* (М. Боровко).

Емоційне забарвлення окличних речень залежить від змісту речення. Інтенсивні позитивні емоції виражаємо рівною висхідною інтонацією. Негативні емоції передаємо висхідно-нисхідною інтонацією. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *Який світ широкий!* 2. *Знущання це!*

55 I. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

1. З в..ликим пензлем у в..ликих капцях фарбує гном оранжевий дашок (*Л. Костенко*). 2. Ти від куца червоної калини свою пр..гаслу душу засвіти (*М. Грищенко*). 3. З темного моря білявая хвил..чка до при..режного каменя горн..ться (*Леся Українка*). 4. Вклоніться, люди, майстрові старому, володареві слова й р..месла! (*П. Перебийніс*). 5. Дороги нищимо, завалюєм стежки, хоча ніхто за нами не ж..неться (*М. Боровко*). 6. Хай в маленьких очах відбива..ться світ од маленьких ромашок до стартів в..ликих... (*В. Симоненко*). 7. Хіба є хто на Землі крилатіший за людину? (*О. Гончар*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Яке з поданих речень є риторичним?

56 I. Прочитайте вірш. Який настрій домінує в ньому? Чого більше у вірші: захоплення, суму, подиву, оптимізму чи безнадії?

Двори стоять у хуртовині айстр.
 Яка рожева й синя хуртовина!
 Але чому я думаю про Вас?
 Я Вас давно забути вже повинна.
 Це так природно – відстані і час.
 Я вже забула. Не моя провина, –
 То музика нагадає про Вас,
 То раптом ця осіння хуртовина.
 Це так природно – музика і час,
 І Ваша скрізь присутність невловима.
 Двори стоять у хуртовині айстр.
 Яка сумна й красива хуртовина!

Л. Костенко

К. Білокур. Квіти

II. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Поясніть, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне з них. Прочитайте вірш удруге, дотримуючись визначеної вами інтонації.

57 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, чому спонукальні речення не властиві науковому стилю, але широко живаються в розмовному та художньому.

58 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте по черзі речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Зацвіли вишні. 2. Зацвіли вишні? 3. Хай цвітуть вишні. 4. Зацвіли вишні! 5. Зацвіли вишні?!

59 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-розповідь (6–8 речень) з елементами опису на тему «Листопад у саду», використавши всі типи речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік) на тему «Зустріч після канікул», використавши питальні, розповідні та спонукальні речення.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Вид речення за емоційним забарвленням.
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу та другорядні члени речення.
5. Односкладне чи двоскладне.
6. Поширене чи непоширене.

Зразок письмового розбору

Чому не спить верба в прозорі осінь? (М. Стельмах).

Речення питальне, неокл., просте, двосклад., пошир.

60 I. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Багряне листя під ногами покірно й тепло шелестить (*В. Сосюра*).
 2. І вийшов Колумб на берег Америки вранці, ступив на траву не відомої досі землі (*Л. Костенко*). 3. Вересень сипле сині загати, листям багряним шлях застила (*А. Малишко*). 4. А вгорі гойдався місяць в гамаку нічного неба (*М. Лижов*). 5. Не забудьте з друзями розмови, і весни, і юності ходи (*О. Ющенко*).

II. Перебудуйте подані розповідні речення на питальні та спонукальні, використовуючи питальні прислівники, частки, дієслова наказового способу. Прочитайте утворені речення з відповідною інтонацією.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Інтонація (від лат. *intono* – голосно вимовляю) є складною єдністю висоти, сили, темпу і тембру мовлення. Цими засобами встановлюються значення слів у реченні, відбувається поділ речень на частини, досягається їхня внутрішня єдність. Кожне речення в мовленні має свій інтонаційний малюнок, який відображає думку мовця та емоційно-вольове ставлення до змісту висловлення.

§ 5. ПІДМЕТ

*Про особливості підмета як головного члена речення,
види підметів та способи вираження їх*

ПРИГАДАЙМО. Які є частини мови? Що таке неозначена форма дієслова?

61 Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова – підмети. З'ясуйте, якими частинами мови може виражатися підмет і яка його роль у реченні.

1. А **грим** по вулицях ходив і цьвохкав батогом сліпучим (*М. Боровко*).
 2. Довкола **все** зчудовано притихло (*М. Боровко*). 3. **Ми з тобою** йдемо стежкою в саду (*М. Рильський*). 4. Серед неба горить **білолиций** (*Т. Шевченко*). 5. З хвилини на хвилину можуть бути **поранені** (*Ю. Збанацький*).
 6. У великій продовгуватій світлиці за столом сиділо **троє** (*Ю. Мушкетик*).
 7. **Жити** – це не значить тільки брати, а й давати (*Д. Ткач*). 8. Нерозгадане тривожне «**як**» розвіялось скоріше, ніж думалося спочатку (*М. Стельмах*).

*Особливості
підмета*

Підмет – головний член двоскладного речення, який означає особу, предмет або явище, якому приписується якась дія, стан чи ознака, виражена присудком. Підмет відповідає на питання *хто? що?*

За способом вираження підмети поділяють на **прості й складені**.

*Простий
підмет*

Простий підмет виражають одним словом (іменником, займенником, неозначеною формою дієслова чи словами інших частин мови в значенні іменника).

НАПРИКЛАД: 1. Пливли ми ввечері лиманом (Л. Костенко). 2. Там лишилися її рідні (Ю. Збанацький). 3. На тротуарі стояло двоє (Ю. Бердник). 4. Незамовкаюче серед темноти «ура» підіймалося все вище, охоплюючи вершини (О. Гончар).

Іноді підмет виражаємо **неозначеною формою дієслова** (інфінітивом), до якої не можна поставити питання *хто? що?* У таких реченнях підмет визначаємо за змістом.

НАПРИКЛАД: Жити – це значить дихати, це значить діяти (Ж.-Ж. Руссо).

Складений
підмет

Складений підмет виражаємо двома й більше повнозначними словами.

СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ СКЛАДЕНОГО ПІДМЕТА

Спосіб вираження	Приклади
Сполучення іменника чи займенника в називному відмінку й іменника чи займенника в орудному відмінку з прийменником <i>з</i>	1. <u>Серпень з вереснем</u> схрестили довгі шпаги не смертельні (М. Рильський).
Сполучення з кількісним значенням (числівник у називному відмінку, займенник <i>скільки</i> чи прислівники <i>мало, чимало, багато</i> й іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку множини)	1. На підлозі бавилося <u>двоє діток</u> (Ірина Вільде). 2. <u>Багато громів</u> упало з неба (А. Малишко).
Займенники <i>кожен, дехто, хтось</i> та ін. й іменник чи займенник у родовому відмінку множини з прийменником	<u>Ніхто з них</u> не був навіть військово-возобов'язаним (В. Козаченко).
Складні власні назви	<u>Багато незабутніх образів</u> створила на оперній сцені <u>Оксана Петруненко</u> (В. Туркевич).
Фразеологізми	<u>Бити байдики</u> – улюблена справа ледарів.
Інші сполучення, зокрема зі значенням сукупності	<u>Край неба</u> жеврів рожевим вогнем. Летіла <u>згряя журавлів</u> .

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, спробуйте замінити його займенниками *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні – то додаток або звертання. **НАПРИКЛАД,** у реченні *Траву скошено* не можна замінити слово *траву* займенником *вона*. А в реченні *Трава зазеленіла* така заміна можлива.

62 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Над кожним підметом скорочено надпишіть частину мови, якою він виражений. Доведіть, що в останньому реченні немає підмета.

1. Хай в маленьких очах відбивається світ од маленьких ромашок до стартів в(е,и)ликих (*В. Симоненко*). 2. Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани (*Л. Костенко*). 3. Три зозулі грають в грі семибарвистій (*А. Гарасевич*). 4. «Будь ласка» не кланяється, «спасибі» спина (не)гне (*Нар. творчість*). 5. Усяк розумний по-своєму (*Нар. творчість*). 6. А Шлях Чумацький теплою ст(е,и)жиною вертається в історію назад (*О. Чухонська*). 7. О, скільки спогадів дарує цей клаптик рідної землі! (*О. Підсуха*). 8. Зоре моя в(е,и)чірняя, зійди над горою (*Т. Шевченко*).

II. З'ясуйте, які речення є складними та як поєднано їхні частини (за допомогою сполучників чи без них).

63 Визначте підмети в поданих реченнях. Поясніть свою думку. Відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. Справа миру – священна. 2. Рівень успішності в класі – високий. 3. Стати переможцем – його мрія.

МІРКУЙМО. У першому реченні підкреслюється, що священною є не будь-яка справа, а тільки справа миру. Тому підметом є словосполучення *справа миру*. Основне значення таких підметів зосереджено в залежному слові словосполучення.

64 І. Прочитайте текст, визначте тип мовлення та стильову приналежність. Уявіть, що ви – художник. Розкажіть, як ви зобразили б на полотні зміст прочитаного.

ПАСІКА

На пасіці гули у вуликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. У вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали у вічка. У пасіці пахло медом, пахло молодою травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, берізкою та із широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між вуликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки... Косе проміння промкнулося під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, вулики, зелене листя на грушах... (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

В. Патик. Пасіка

II. Випишіть із кожного речення граматичні основи. Доведіть, що виділені слова не є підметами.

III. За виписаними граматичними основами усно перекажіть прочитане. Доповніть переказ своїми враженнями від репродукції картини «Пасіка».

65 I. Спишіть речення. Підкресліть підмети, визначте способи їх вираження.

1. Ми з нею довго в полі говорили, не чули навіть гуркоту доріг (*Л. Костенко*).
2. Тебе цей сад прийняв гостинно в свою завітчану сім'ю (*Д. Луценко*).
3. Чумацький Шлях, Стріла, Стожари летять в розгойдані світи (*М. Стельмах*).
4. Павло Григорович Тичина колись водив мене у ліс (*М. Сом*).
5. Майже три роки **минуло** від того далекого світлого дня (*О. Гончар*).
6. Кожен із бійців знав, що небезпека подвоїлася (*О. Гончар*).
7. І його підхопили з десяток рук, сильно підкинули вгору... (*Іван Ле*).
8. Але дехто з учнів викликав у нього глибоке **занепокоєння** (*О. Донченко*).
9. Гучне «Ура!» пронеслося тоді над луками... (*Л. Первомайський*).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми та пунктограми.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

66 Складіть і запишіть п'ять речень, використавши подані сполучення слів (на вибір) у ролі підметів. Підкресліть граматичні основи. Визначте способи вираження підмета.

Кожен із нас, кінець вересня, початок вистави, чотири хвилини, група артистів, багато квітів, Південний Буг, Петро Іванович, хтось із музикантів.

§ 6. ПРИСУДОК

Про особливості присудка як головного члена речення, види присудків та способи вираження їх

ПРИГАДАЙМО. У чому полягає особливість дійсного, умовного та наказового способів дієслів? Які дієслова називають особливими?

67 Прочитайте речення, визначте граматичні основи. На основі спостереження спробуйте довести, що між підметом і присудком існує нерозривний взаємозв'язок. З'ясуйте, підмет чи присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

1. Я сорочку з бабиної скрині привезла із рідного села (*В. Ковалівська*).
2. Ридав, сміявся в тишині рояль (*О. Ющенко*).
3. Гуркочуть поїзди веселі знову, луною будять тишу світанкову (*О. Ющенко*).

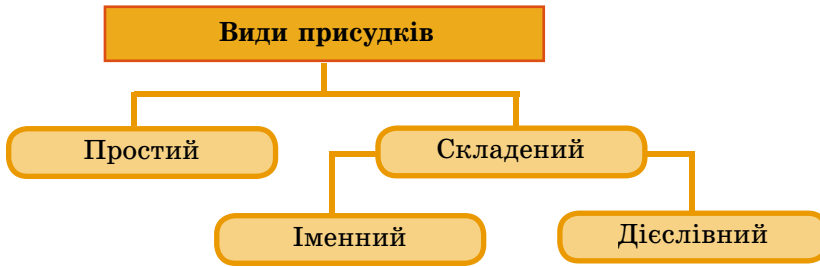
*Особливості
присудка*

Присудок – головний член двоскладного речення, який означає дію, стан або ознаку предмета, названого підметом. Присудок відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є?* **НАПРИКЛАД:** *Тихі сосни до ранку шумлять, мою тугу вказують вітру* (Г. Чубач).

Підмет і присудок залежні один від одного. При цьому присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

*Види
присудків*

За будовою присудки бувають **прості й складені**.

Простий присудок

Простий присудок виражається особовим дієсловом у формі дійсного, умовного чи наказового способу, а також неозначеною формою дієслова. **НАПРИКЛАД:** 1. Хай любов'ю нашою святиться чарівна криничка-крижаниця (П. Перебийніс). 2. Б'є осінь в бубон золотий холодними вітрами (В. Сосюра).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу або фразеологізмом, також є простим. **НАПРИКЛАД:** А тепер будемо вечеряти всі разом (В. Собко). У цьому реченні присудок будемо вечеряти – простий, означає те саме, що й вечеряти.

Складений дієслівний присудок

Складений дієслівний присудок складається з **неозначеної форми дієслова** (інфінітива) й **допоміжного дієслова**. Основним компонентом складеного дієслівного присудка виступає інфінітив (називає конкретну дію). Допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи, числа.

Допоміжні слова

У ролі **допоміжних** слів можуть бути:

- дієслова із значенням початку, кінця, продовження дії (почати, стати, кинутися, перестати, зостатися, продовжувати тощо);
- дієслова із значенням можливості, неможливості дії, прагнення, бажання (мусити, уміти, хотіти, треба, бажати, думати, любити тощо);
- прикметники типу радий, здатний, ладен, згодний тощо.

НАПРИКЛАД: 1. Він художник і не хотів жертвувати своїм покликанням (І. Цюпа). 2. Я вірші став писати під вечір золотий (В. Сосюра). 3. Тихович не спроможний був відвести очей від того видовища (М. Коцюбинський).

Складений іменний присудок

Складений іменний присудок складається з **іменної частини** (іменника, прикметника, дієприкметника, займенника, числівника) і **дієслова-зв'язки**. Іменна частина є носієм лексичного значення присудка, а дієслово-зв'язка – граматичного.

Дієслово-
зв'язка

У ролі дієслова-зв'язки найчастіше вживаються слова *бути, стати, становити, являти, називатися, вважатися, зватися, доводитися, лишатися, прикидатися* тощо. До іменної частини можуть входити сполучники *як, мов, точно* та ін.

НАПРИКЛАД: 1. *Ніч була ясна, я стежками біг* (Д. Павличко). 2. *Київ стає не тільки духовним, а й освітнім центром* (І. Гирич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дієслово-зв'язка **бути** у формі теперішнього часу (**є**), як правило, опускається. Присудок із пропущеною дієслівною зв'язкою вважається складеним іменним із нульовою зв'язкою. **НАПРИКЛАД:** *Паляниця – хлібові сестриця.*

68 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Знайдіть серед поданих речень два зі складеним дієслівним присудком і два – зі складеним іменним. Обґрунтуйте свою думку.

1. Дідусь і дня не міг прожити без читання у свої сімдесят п'ять (*О. Квітневий*). 2. Я з першого погляду в Київ закоханий (*І. Драч*). 3. Семен зразу не може зважитись почати бесіду (*М. Коцюбинський*). 4. Обличчя її стало мов білий камінь (*О. Гончар*). 5. Два джмелі з самісінького ранку пораяються коло квіток (*П. Загребельний*).

69 I. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Усно визначте види присудків у кожному реченні та способи їх вираження.

1. Спочатку хлопці **вагалися**, але сьогодні остаточно й твердо задумали йти на фронт (*В. Кучер*). 2. У головній залі на Софійку хлюпнула хвилююча легка мелодія (*М. Павленко*). 3. Колишній замок, видно, був розкішний (*М. Павленко*). 4. Од переляку на його лобі виступив холодний піт (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Край дороги синіли чагарі достиглого терну (*В. Шкляр*). 6. Серед ночі той **путівець** міг намацати копитами тільки кінь (*В. Шкляр*).

 II. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

70 I. Спишіть спочатку речення з простим присудком, а потім – зі складеним. Підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. В українських родинах рушник завжди був серед найважливіших сімейних набутків (*М. Чудна*). 2. Наш Довженко був найсучаснішою людиною серед митців кіно (*Ю. Яновський*). 3. Скрипка нас у танець кличе золотими голосами (*Б. Стельмах*). 4. У групі був тоненький голосочок (*Л. Костенко*). 5. Лісову тишу напівсонного осіннього пралісу враз наповнило **дзюрчання** невеличкого потічка (*М. Шумило*). 6. Наша ціль – людське щастя і воля (*І. Франко*). 7. У дощовий день багато хто береться напоїти курей (*Нар. творчість*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Виділене слово запишіть у фонетичній транскрипції.

71 I. Перебудуйте подані речення з простими присудками на речення зі складеними дієслівними присудками. За потреби використайте допоміжні дієслова з довідки. Утворені речення запишіть, підкресліть присудки.

БРАЗОК. У гурт збираються лелеки. – У гурт починають збиратися лелеки.

- Осінь, поки непомітно, **визирає** з усіх шпаринок (О. Делеменчук).
- Улітку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран).
- Утік за ліс холодний вітруган (Ю. Вавринюк).
- На сході багряно **палав** місяць (Ю. Збанацький).
- Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (М. Рильський).
- Уже не кує зозуля в кленах... (В. Сосюра).

ДОВІДКА. Почати, продовжувати, хотіти, намагатися, закінчувати, не переставати, переставати, мусити.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно визначити синтаксичну роль дієслова в **неозначеній формі** (інфінітива), треба:

а) визначити, хто виконує дії, названі особовим дієсловом та інфінітивом. Якщо виконавці різні, то інфінітив не входить до складу присудка. **НАПРИКЛАД:** Учитель попросив Сергія трохи зачекати. (Чекати буде не вчитель, а Сергій);

б) визначити, чи не вказує інфінітив на мету дії, названу особовим дієсловом. Якщо так, то інфінітив є обставиною, а не присудком. **НАПРИКЛАД:** Птахи злетілися (для чого?) спати. **ПЕРЕВІРЯЄМО:** Птахи злетілися для того, щоб спати.

72 Спишіть речення, підкресліть присудки. У яких із них дієслово в неозначеній формі входить до складу присудка?

- Ніщо не заважало сталеварові стежити за піччю... (Іван Ле).
- Сашко хотів сказати кілька слів (О. Квітневий).
- Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (Л. Костенко).
- Я прийшла попросити пробачення і побажати тобі всього доброго (В. Собко).
- Черниш наказав Блаженкові йти в бліндаж (О. Гончар).
- Дід любив спати під дубом (О. Довженко).
- У небі хмара хмару тягне дощем упасти на хлібá (М. Овдієнко).

73 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть речення, використовуючи слова *кинутися, почати, мусити, треба* в ролі допоміжних слів у складеному дієслівному присудку. Форму слів можна змінювати.

ВАРІАНТ Б. Складіть речення, використовуючи слова *вважатися, бути, доводитися, називатися* в ролі дієслів-зв'язок у складеному іменному присудку.

ВАРІАНТ В. Складіть речення зі складеним іменним присудком, використовуючи в ролі дієслова-зв'язки дієслово *бути* у формі теперішнього часу.

§ 7. УЗГОДЖЕННЯ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Про те, у якій формі вживають присудок при однорідних підметах та підметах, виражених сполученням слів

ПРИГАДАЙМО. Які є розділові та протиставні сполучники? Що таке числівник?

74 Зіставте речення. Визначте однорідні підмети та сполучники, якими вони з'єднані. Поміркуйте, чому в першому реченні присудок при однорідних підметах має форму однини, а в другому – форму множини.

Зойкнуло чи то дерево, чи то за-
лізо (А. Дімаров).

З лісу в широких киреях вихо-
дять вечір і туман (М. Стельмах).

Однорідні
підмети

Зв'язок підмета і присудка має деякі особливості.

При однорідних підметах, які з'єднані **єднальними** сполучниками або без них, дієслово-присудок, що стоїть **після підметів**, уживається у **множині** (в однині він буває лише в поетичних текстах), а дієслово-присудок, що стоїть **перед підметом**, може мати як форму **однини**, так і форму **множини**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Присудок після підметів	Присудок перед підметами
<i>Ялина і дуб <u>росли</u> на галявині.</i>	<i>На галявині <u>росла</u> ялина і дуб. На галявині <u>росли</u> ялина і дуб.</i>

Але при однорідних підметах, з'єднаних **розділовими** або **протиставними** сполучниками, присудок **завжди має форму однини**. **НАПРИКЛАД:** *Над дорогою попадалася вся в цвіту груша або кущ черемхи* (М. Коцюбинський).

75 Відредагуйте усно речення.

1. Олег і Богдан дивився футбол. 2. Попереду виднілися чи то ліс, чи то гай. 3. Завдання зможуть виконати Олена або Сергій.

76 Спишіть речення, вибираючи форму узгодження присудка з однорідними підметами. Підкресліть граматичні основи.

1. Іноді глибоку тишу (порушує, порушують) стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (О. Донченко). 2. Івась і Грицько (йшли, йшов) по боках і (доглядав, доглядали) овечат (Панас Мирний). 3. І (пливе, пливуть) тоненькими, поплутаними струмочками не то думка, не то мрія (М. Івченко). 4. Життя і мрія в згоді не (буває, бувають) і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 5. І (відчували, відчував) грек і печеніг відлуння кроків князя Святослава (В. Симоненко). 6. Закарпатську низовину (перетинають, перетинає) річка Тиса і чимало її правих приток.

Складений
підмет

• При підметі, вираженому сполученням **кількісного** або **збірного числівника з іменником**, присудок ставиться:

- а) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості виконавців;
 б) у множині, якщо увагу зосереджено на назві виконавців.

ПОРІВНЯЙМО:

1. П'ятеро учнів прийшло на репетицію.

увагу зосереджено на кількості

2. П'ятеро учнів прийшли на репетицію.

увагу зосереджено на назві

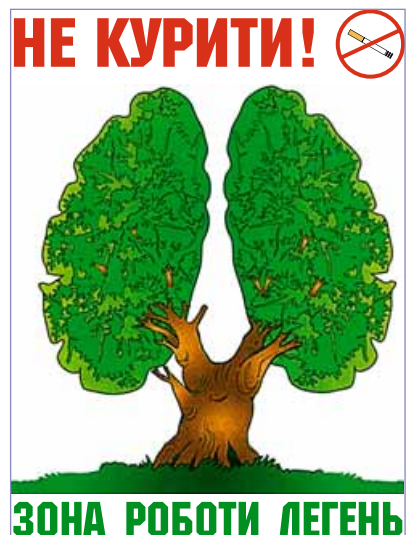
- Якщо складений підмет означає **часовий відрізок** (вік людини, кількість років, годин), то присудок ставиться **в однині**. **НАПРИКЛАД:** Минуло десять років.
- Якщо до складеного підмета входять слова **багато, мало, чимало, трохи** або іменник зі значенням кількості (*десяток, сотня, частина, решта, половина, більшість* та ін.), то присудок переважно має форму однини. **НАПРИКЛАД:** Багато людей не змогло потрапити на концерт.
- Якщо при складеному підметі стоїть **означення у формі множини**, то присудок ставиться переважно у формі **множини**. **НАПРИКЛАД:** Оті два роки швидко минули.

77 І. Прочитайте текст, поясніть його заголовок. Визначте основну думку прочитаного. Яким способом, на ваш погляд, можна стримувати людей від куріння?

НА ЦИГАРКУ – КРИЗЬ ПАЛЬЦІ?

У 1655 році в Англії вперше було зроблено спробу науково обґрунтувати шкідливість тютюну. Лондонське королівське товариство повідомило, що одна крапля тютюнової олії вбиває кішку, проте певного ефекту це попередження не дало. І тільки в кінці XIX століття боротьба з курінням почала набирати обертів. В авангарді, як не дивно, були Сполучені Штати Америки. У 1890 році багато штатів цієї країни заборонило (уперше у світі) продавати тютюн неповнолітнім. А в Індії, Ірані та Туреччині за куріння тютюну колись навіть страчували. З того часу минуло чимало років, але любителів цигарок, на жаль, тільки побільшало.

Сьогодні від хвороб, пов'язаних з курінням, у промислово розвинених країнах щороку помирає понад два мільйони осіб. Загальний рівень поширення куріння серед дорослого населення України становить 40 відсотків. Сто тисяч осіб у нашій державі щороку помирають від хвороб, спричинених нікотинном. При цьому за перший рік дії

закону, який забороняє курити в громадських місцях, заплатили штраф лише двадцять порушників... (З газети).

II. Визначте головні члени речення. Обґрунтуйте форму узгодження присудків з підметами.

78 Спишіть речення, вибираючи з дужок один із присудків. Свій вибір поясніть.

1. До приходу автобуса в мене (лишалось, лишилися) десять хвилин (В. Шевчук). 2. Шість класів (були, було) його очною освітою (Л. Вернигора). 3. Більшість дворової челяді (подалось, подалася) геть – на вільний хліб, до землі або й до міста (Ю. Хорунжий). 4. Решта квитків на денну виставу (щезла, щезли) з каси (В. Голота). 5. І тепер сила-силенна вудіїв (сидять, сидить) по березі, а я дома (М. Кропивницький). 6. Невеликі три літа марно (пролетіли, пролетіло)... А багато в моїй хаті лиха наробили (Т. Шевченко).

79 Складіть усно невелику розповідь з елементами опису на одну з поданих тем: «Екстремальні ігри», «Я і моє місто (село)», «Мій вихідний день», «Прогулянка містом (селом)». Використовуйте: а) речення з підметом, вираженим числівником з іменником; б) речення з підметом, до складу якого входить іменник зі значенням кількості.

§ 8. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Про те, коли між підметом і присудком тире ставиться обов'язково, а коли – за бажанням автора

80 Зіставте попарно записані речення. Визначте в них граматичні основи та види присудків. Зробіть висновок, за яких умов між підметом і присудком ставимо тире.

1. Квіти є окрасою землі.	1. Квіти – окраса землі.
2. Тарас був цікавим співрозмовником.	2. Тарас – цікавий співрозмовник.
3. Сергій був музикантом.	3. Сергій – музикант.

Ставимо тире

Між групою підмета і групою присудка на місці пропущеної дієслівної зв'язки є може ставитися **тире**. **НАПРИКЛАД:** *Музика – це краса, що гріє й підносить серця* (М. Рильський).

Відсутність дієслова-зв'язки у вимові позначається паузою. **НАПРИКЛАД:** *Я – / громадянин України.*

Тире ставимо обов'язково	Тире не ставимо (або ставимо лише при логічно наголошеному підметі, за наявності паузи між підметом і присудком)
Якщо підмет і присудок виражені іменниками в називному відмінку: <i><u>Бджола</u> – відома <u>трудівниця</u>...</i> (А. Пашківський).	Якщо підмет виражений особовим займенником: <i><u>Ми</u> <u>українці</u>.</i> <i>Ми – українці!</i>

Продовження таблиці

Якщо підмет і присудок виражені неозначеною формою: <u>Правдою дружити – щастя заслужити</u> (Нар. творчість).	Якщо підмет виражений словами <i>це, то</i> : <u>Це мій будинок.</u> <i>Це – мій будинок.</i>
Якщо один із головних членів виражений неозначеною формою, а другий – іменником у називному відмінку: <u>Наше завдання – здобувати знання.</u>	Якщо присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: <u>Найдорожча пісня недоспівана.</u> <i>Найдорожча пісня – недоспівана.</i>
Якщо підмет і присудок виражені числівниками: <u>П'ять плюс два – сім.</u>	Якщо перед іменником-присудком є заперечна частка <i>не</i> : <u>Серце не камінь.</u> <i>Серце – не камінь.</i>
Якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i> : <u>Поезія – це діло совісне...</u> (А. Малишко).	Якщо присудок має порівняльне значення: <u>Новорічна ніч як казка.</u> <i>Новорічна ніч – як казка.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між групою підмета і групою присудка кома не ставиться, навіть якщо там чується пауза.

81 Продовжте подані речення. Запишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Україна – це... . 2. Українці – це... . 3. Конституція – це... . 4. Щас-
тя – це... . 5. Музика – це

82 1. Прочитайте текст уголос. Поясніть інтонацію в реченнях з тире.

ІІ. Визначте стиль прочитаного. Що виражає заголовок до тексту – тему чи основну думку?

БОЙОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНЦІВ

Чи не кожен народ світу має свою бойову культуру, традицію, яка формувалася в часи воєнних випробувань. Козацький «Спас» – один із видів українських бойових мистецтв, який дійшов до нас із глибини тисячоліть. Він дозволяв навіть одному воїну виходити проти кількох ворогів, вести розвідницьку роботу, бути непомітним у стані супротивника. «Спас» виховував мужнього воїна із чистою душею та щирим серцем, здатного в будь-яку мить стати на захист свого народу. «Спас» – це світогляд козака, звичай гордої непокори та бойового духу. Тому справжніми «майстрами» бою ставали лише ті, хто загартовувався і фізично, і духовно.

«Секрети» козацької бойової спадщини не втрачено. Наприкінці минулого століття в Україні розпочався процес відродження національних бойових мистецтв. Запорізька дитячо-юнацька козацька школа «Спас» – перший освітній заклад в Україні, який навчає бойових мистецтв. Сьогодні це мистецтво також набуло розвитку в Києві, Дніпропетровську, Полтаві та інших містах (*Із журналу*).

III. Знайдіть і поясніть пунктограму «тире між підметом і присудком».

83 Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть підмети, виражені неозначеною формою дієслова (інфінітивом). Поясніть уживання тире та інтонацію речень.

1. І плакати – це також щастя (*Олександр Олесь*). 2. Сиротою жити – сльози лити (*Нар. творчість*). 3. Гомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (*О. Гончар*). 4. Пізнати себе – то школа нелегка (*П. Воронько*). 5. Чесно працювати – це і є уміння (*Д. Бедзик*).

84 I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свій вибір. Підкресліть граматичні основи.

1. Жити значить безперервно рухатися вперед (*С. Джонсон*). 2. Говорити не горох молотити (*Нар. творчість*). 3. Природа це художник мудрий і умілий (*І. Роговий*). 4. Звичаї, мова це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю (*О. Воронай*). 5. Поведінка це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*Й.-В. Гете*). 6. Страждання голка. Ниточка краса. Душа моя сорочка вишивана. (*О. Кулінська*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст одного з поданих речень.

85 *КОЛО ДУМОК*. Поміркуйте, у яких з поданих речень тире є обов'язковим. Чим можна обґрунтувати його використання в інших реченнях?

1. Я вперше в Києві. Це місто – прекрасне, як усмішка долі. 2. Марудна справа – жити без баталій. 3. Ти – моє перше кохання. 4. Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (*Із творів Л. Костенко*).

86 Прочитайте виразно речення. У яких із них пауза після особового займенника більша: у реченнях із тире чи в реченнях без тире? У яких реченнях логічний наголос падає на особовий займенник?

1. Ми – діти сонця. 2. Ми патріоти нашої держави. 3. Я – киянин. 4. Я педагог, учитель, вихователь.

87 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Поясніть пунктограми.

Життя наше це подорож а дружня бесіда це візок що полегшує мандрівникові дорогу (*Г. Сковорода*).

II. *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Поясніть, як ви розумієте вислів Г. Сковороди.

88 Випишіть із тлумачного словника або енциклопедії пояснення трьох слів. Поставте, де потрібно, тире між підметом і присудком.

89 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Поясніть уживання тире.

1. Мій отчий незабутній доме, ти вічний поклик з далини... (*Р. Братунь*).
 2. Я мала кровинка в твоїх венах, де слов'янська зав'язь не згаса (*Д. Луценко*).
 3. Прожити не поле перейти (*Нар. творчість*).
 4. А зачарована Десна безмежно гарна, як весна (*А. Лемпівський*).
 5. Дружини, матері, кохані – хранительки тепла і чар (*М. Боровко*).
 6. Богатирство, чорнобрів'я ось краса мого народу (*П. Тичина*).
 7. Твої вірші думок великий злиток (*В. Симоненко*).
 8. Твоя любов як сміх дитячий (*Д. Іванов*).
 9. Весна дівчисько в ластовинні, ще не ціловане в уста (*Л. Костенко*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

90 I. Прочитайте прислів'я (розділові знаки пропущено). Як ви розумієте їхній зміст? Поясніть, у яких із них потрібно поставити тире і чому. Свою думку обґрунтуйте.

1. Осот і лобода для льону біда. 2. Учений без діла хмара без дощу.
 3. У поганого майстра і пилка крива. 4. Паляниця хлібові сестриця. 5. Темної ночі і маленький вогник як сонце. 6. З поганого куща і ягода кисла.
 7. Ніч почувати не вік горювати. 8. Голодному світ не милий. 9. Море перепливти не поле перейти. 10. Любити людей це щастя.

II. Напишіть невеликий твір (6–7 речень), останнім або першим реченням якого було б одне з поданих прислів'їв.

§ 9. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

Про прямий та непрямий порядок слів у реченні та способи їх смислового виділення

91 I. Прочитайте діалог. Поміркуйте, з якою інтонацією треба вимовляти кожну його репліку та які слова логічно наголосити.

– Я колись книжку читав, – задумливо сказав увечері Митько. – Так там писалося про те, як на тигрів полюють. Мисливець прив'язує до дерева козеня, а сам сидить у засідці...

– А деякі племена, – на льоту вловив я Митькову думку, – риють на стежці, якою звірі ходять на водопій, здоровенну яму...

– Думки читаєш! – радо згукнув Митько. – Ми ці обидва способи поєднаємо.

– А козеня де взяти?

Довірливо дивлячись мені в очі, Митько запропонував:

– А якщо ми прив'яжемо тебе?

– Тобто як це?! – вибалушивсь я.

– Мотузкою, як же ще! А де взять її – я знаю. У клуні висить...

– Ти що, жартуєш?! – не повірив я власним вухам.

– Та які жарти? Чим ти гірший? Мекатимеш потрошку, здалеку й не видно, хто це. Може, воно вилізе з озера, щоб роздивитись. Га? І якраз у яму втрапить. А ми вже вириємо, постараємось.

– Та ти, мабуть, сказився, – обурився я, доп'явши, що Митько й не думає жартувати. – Чим я гірший за якусь там козу? А чим ти гірший? Навіть кращий, розумник такий! Мене! До дерева! Мотузкою! А як воно ззаду підкрадеться чи збоку? Ти подумав? Себе прив'яжуй!

– Хай буду я, – хоробро погодивсь Митько. – Я не якийсь там егоїст. Я згоден. Хоча, ти знаєш, мені здається, можна і не прив'язувати. Козу – інша справа, вона втекла б. А мене можна не прив'язувати. Я і так посиджу.

– Та гаразд уже, – охолов я. – А чому обов'язково комусь із нас? Може, курку? Нічим не гірша.

– Молодець! – вигукнув Митько. – Звичайно, курку! І мороки набагато менше. – І по хвильці додав: – Та й безпечніше (*Я. Стельмах*).

II. Прочитайте діалог уголос за особами, дотримуючись відповідної інтонації та логічно наголошуючи відповідні слова. Спробуйте інтонацією передати емоції та почуття персонажів.

*Прямий
порядок
слів*

В українській мові порядок слів у реченні вважають вільним, тобто за тим чи іншим членом речення не існує суворо закріпленого місця.

Розрізняють два типи порядку слів у реченні: прямий і непрямий.

Прямий порядок слів вважають нейтральним, він є характерним для офіційно-ділового та наукового стилів мовлення.

НАПРИКЛАД: 1. *Пилип Орлик вирушає в Європу для переговорів з керівниками великих держав* (М. Слабошпицький). 2. *А сон пливе у тихі верболози* (І. Шарпапов).

Розташування членів речення при прямому порядку слів

Підмет
знаходиться
перед
присудком

Означення
знаходиться
перед означува-
ним словом

Додаток
знаходиться
після слів, від
яких залежить

Обставина
займає різні
місця

*Непрямий
порядок
слів*

У разі **непрямого порядку слів (інверсії)** основний зміст речення зберігається, але з'являються додаткові смислові відтінки, посилюється виразність слів. Непрямий порядок слів використовується в **художньому та розмовному** стилях для виділення змістової значущості тих чи інших слів у реченні або для надання фразі особливого стилістичного забарвлення. **НАПРИКЛАД:** 1. *По воді-бистрині ніжно-синій день хмарки золоті розіслав* (М. Шпак). 2. *А земля моя щастя родить* (М. Сом).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порушення правил розташування членів речення може спричинити двозначність висловлювання. Неправильно побудованим є, наприклад, таке речення: *Сашко виконав два дні тому записані вправи*. Із цього речення незрозуміло, що було два дні тому – виконання вправ чи їх записування. Потрібно було сказати: *Два дні тому Сашко виконав записані вправи*.

Логічний наголос

Логічний наголос – це виділення більшою силою голосу найважливішого слова в реченні. **НАПРИКЛАД:** 1. *Завтра відбудеться конкурс*. 2. *Завтра відбудеться конкурс*. 3. *Завтра відбудеться конкурс*.

У наведених реченнях логічно наголошуються виділені слова, бо вони виражають найсуттєвіше в повідомленні, а значить, і мають найбільшу смислову вагу. У цьому можна пересвідчитися, поставивши відповідні запитання. Перше речення є відповіддю на запитання «*Коли відбудеться конкурс?*», друге – «*Чи відбудеться завтра конкурс?*», третє – «*Що відбудеться завтра?*»

92 I. Прочитайте речення. У яких із них є непрямий порядок слів?

1. Хвилиною зеленою здійсмається навесні Батієва гора (*М. Рильський*).
2. Солов'їний тихий свист гуляє за долиною (*А. Малишко*).
3. Травень очі голубі розгубив у травах (*В. Лучук*).
4. Оця реальна мить вже завтра буде спомином (*Л. Костенко*).
5. Розвішує кошлатий свій хітон у вікнах снігопад утомлений (*Т. Ганенко-Житовоз*).
6. Усміхайся – і світ вертатиме тобі усмішку (*І. Тoman*).

II. Визначте частини мови всіх слів першого речення.

93 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Якої відповіді вимагатиме кожне із запропонованих питальних речень, якщо їх прочитати так, щоб логічно наголошеним було підкреслене слово?

Назар завтра їде?

Назар завтра їде?

Назар завтра їде?

94 I. Прочитайте вірш мовчки. Які настрої та почуття передає поетеса? Визначте, яке зі слів кожного речення логічно наголошене. Обґрунтуйте свою думку.

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Кудись поспішало місто
У вирі буденних справ.
А осінь калині намисто
Вдягла із червоних заграва.
Зітхав у повітрі вечір,
Кружляючи тихо скрізь.
І ніжно комусь на плечі
Скидав золотавий лист.
А сонце багряним диском
Завмерло на небесах.

І десь неймовірно близько
У вирій здійнявся птах.
І знову туман осінній
Розтікся по всій землі,
Розтанули наші тіні
У тій золотавій млі.
А десь, невідомо звідки,
Мелодія тиха пливла...
Так само тихо, без свідків
Замріяна осінь прийшла.

Леся Коломієць

II. Прочитайте вірш уголос, дотримуючись відповідної інтонації та беручи до уваги логічний наголос для передачі відповідних змістових й емоційних відтінків значення.

95 Порівняйте два речення. У якому з них головним є повідомлення про те, що саме відбувалося, а в якому йдеться про місце дії? З'ясуйте, яка позиція є найсильнішою для будь-якого члена речення – на початку чи в кінці речення.

1. У нашій школі проходили змагання з гімнастики.
2. Змагання з гімнастики проходили в нашій школі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кінець речення – це сильна позиція для будь-якого члена речення, і найпростішим способом виділення якогось слова чи словосполучення є винесення його на останнє місце в реченні.

96 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте речення. Запропонуйте по черзі різні варіанти розташування слів у них. Простежте, як зі зміною порядку слів змінюється зміст та експресивність висловлювання.

1. Із грудня журнал «Однокласник» видаватиметься в англomовному варіанті. 2. Контроль за якістю продукції на заводі ведеться постійно. 3. Дітей до навчальних закладів підвозять шкільні автобуси. 4. У новому сервісному центрі надають послуги з налаштування мобільних телефонів.

97 Поставте усно питання до кожного з наведених речень. З'ясуйте, що нового повідомляється в кожному випадку.

1. У другу зміну вчилися восьмикласники. 2. Восьмикласники вчилися в другу зміну. 3. До гурту підійшла огрядна жінка. 4. Огрядна жінка підійшла до гурту.

І ТАКЕ БУВАЄ

Михайло Петрович зручно вмовстився у своєму улюбленому кріслі, щоб почитати газету. Через п'ять хвилин він роздратовано вигукнув: «Я більше ніколи не купуватиму цієї газети!».

Заспокоївшись, дідусь зачитав своєму онуку-восьмикласнику такі речення з горе-газети:

1. Мамонт після тривалих переговорів із німецькою компанією поповнив колекцію унікальних експонатів музею.
2. Шановний Іване Петровичу, випускники школи запрошують Вас на традиційну зустріч із дружиною, яка відбудеться 18 жовтня.
3. Малиновий напій має багато необхідних для організму дорослих, дітей, вітамінів.
4. Цього року будуть виділені земельні ділянки під забудову хлівів для співробітників заводу.

Поясніть, чому газетні повідомлення так роздратували Михайла Петровича. Як потрібно відредагувати речення?

98 I. Прочитайте речення *Я приніс вам книжку* з різною інтонацією так, щоб передати чотири різні змістові відтінки значення.

II. Спробуйте скласти 3–4 речення, які залежно від інтонації можуть мати різний зміст. Запишіть їх і прочитайте з відповідною інтонацією однокласникам або батькам. Чи зрозуміють вони, про що ви хочете повідомити?

99 Напишіть твір-мініатюру, у якому був би розгорнений виклад після речення «А справа була така...», або «А йшлося ось про що...», або «А про це говорили так...».

§ 10. ОЗНАЧЕННЯ

*Про узгоджені та неузгоджені означення,
способи їх вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Яку частину мови називають прикметником? Що таке епітет?

100 Прочитайте речення. Від яких членів речення залежать виділені слова? Чи виражають вони ознаку предмета та на які питання відповідають? Чи можна їх вважати означеннями?

1. Мене завжди хвилюють пtiці у вечірньому небі (О. Довженко). 2. Вони вийшли на галявину з високими березами (О. Донченко). 3. Демида все ще переповнювало щастя спілкування з майбутнім (В. Собко).

**Особливості
означення**

Означення – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання **який? чий? котрий?**

Означення залежить від члена речення, вираженого іменником, і найчастіше виражається прикметником, дієприкметником, займенником, рідше – іншими частинами мови. **НАПРИКЛАД:** 1. Осіній сад ще яблужка глядить (Л. Костенко). 2. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра).

**Поширені
означення**

Означення, виражене одним словом, називають **непоширеним**, а виражене дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, – **поширеним**.

**Узгоджені
означення**

Узгоджені означення узгоджуємо з означуваним словом у роді, числі, відмінку. При цьому форма означуваного слова веде до зміни форми означення. Узгоджені означення виражаємо прикметниками, дієприкметниками, числівниками, займенниками. **НАПРИКЛАД:** 1. Твоя цілюща хлібе, сила тече в моїх набряклих жилах (Д. Луценко). 2. Перший день війни видався найдовшим (Ю. Збанацький).

**Неузгоджені
означення**

Неузгоджені означення виражаємо іменниками, особовими займенниками, прислівниками, інфінітивами, сполученням слів. При цьому зміна форми означуваного слова не веде до зміни форми означення. **НАПРИКЛАД:** 1. Налилося літо пахощами квітів (В. Ковалівська). 2. Думка поїхати на завод спала раптово (Яків Баш).

ПОРІВНЯЙМО:

Узгоджене означення

лісові квіти
сувора вимога
лісові насадження
великий будинок

Неузгоджене означення

квіти з лісу
вимога читати
насадження з дубків
будинок праворуч

101 I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок, який відображав би його основну думку.

М. Максименко.
Натюрморт з калиною

На жаль, гарні традиції потроху забуваються. Ми швидше висадимо ранній персик, скоро-стиглий абрикос, утішатимемося хатнім лимоном, але забуваємо озеленити околицю молодим дубком чи кущем калини. А був же у нас в Україні прекрасний звичай: народився син – висаджували два жолуді, з'являлася донька – висівали калинове зерня. У цьому мудром обряді глибокий символ – красивого й корисного. Бо жодне весілля не обходилося без калини, якою прикрашали коровай та вінець молоді, а дубки символізували, що юній родині потрібні в прямому й переносному значенні підвалини для нової оселі. Чи не звідси таке поетичне весільне побажання: «Дарую два кущі калиноньки, щоб мати дві дівчиноньки, а ще два дубочки – на синочки!»? (За *В. Скуратівським*)

II. Знайдіть у тексті щонайменше десять означень.

102 I. Запишіть подані словосполучення, замінивши в них узгоджені означення на неузгоджені й навпаки.

ЗРАЗОК. Глиняний глечик – глечик із глини.

Бальна сукня, подруга по школі, людська пам'ять, футбольна команда, робітник без досвіду, бутербродне масло, оливкова олія, ваза з кришталю, експонат музею, вода з моря, яблуневий цвіт, автобус для школи.

II. Із трьома утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи та означення.

103 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Коли людина може відчувати себе щасливою? Чи відчуваєте ви себе щасливим?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Правильно ставте питання та визначаєте синтаксичну роль іменників у конструкціях такого типу:

який?
сік з полуниць;
яка?
прітва без дна;

чия?
шапка брата;
яке?
світло від лампи;

які?
двері на балкон;
який?
костюм для виставки

104 I. Спишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного. Зверніть увагу, що в усіх випадках залежний компонент вказує на ознаку предмета.

Діти шкільного віку, проміння сонця, час сподівань, кухоль із глини, чоловік років сорока п'яти, картина художника, дорога праворуч, хлібо-

роби України, прірва без дна, план на рік, стежка до ставка, час іти, лавка біля воріт, читання вголос, прохання виходити.

II. Складіть і запишіть питальні речення з трьома словосполученнями (на вибір).

105 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Правильність написання перевірте за орфографічним словником. Обґрунтуйте орфограми.

1. Пл(е,и)вуть і пл(е,и)вуть колицкові фр(е,и)гати, летять космонавти на крилах лелек (*Л. Костенко*). 2. І стиглі пр(е,и)солодкі полуниці там на очах палали і росли (*М. Рильський*). 3. І знову теплі пальці сонця хвилюють радіс(т)ний бузок (*В. Гнатюк*). 4. Я думаю про горде право підводити сонця з імлі... (*В. Коротич*). 6. Прямо насупроти школи стояв будиночок для вчителів (*М. Стельмах*). 7. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки (*М. Гірник*). 8. Дивиться двір твій на місяць в підзорну трубу криниці (*Ю. Ряст*).

II. Підкресліть означення. Які з них є узгодженими, а які – неузгодженими? Доведіть, що виділені слова є означеннями. На які питання вони відповідають? Чим виражені?

106 Прочитайте речення. Випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями. Поставте питання від головного слова до залежного.

1. У Василька була мрія винайти машину часу. 2. Дорога ліворуч була широкою. 3. Командир дав наказ виступати. 4. Сергій часто згадував день приїзду. 5. Гості Львова відвідують історичні місця. 6. Зайшов хлопець років дванадцяти. 7. Дорога до Харкова була неблизькою. 8. У мене виникло бажання прочитати твори Олесея Гончара. 9. Солдати мали завдання вийти до набережної.

107 Складіть і запишіть речення, використавши подані слова й сполучення слів у ролі неузгоджених означень.

З металу, ліворуч, у три поверхи, прочитати, в клітинку, середніх років.

108 I. Запишіть вірш під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Мені не так багато треба:
Під ноги росяну траву,
Вгорі легку хустину неба
І думки пружну тятину;
У степовім краю хатину,
Квітучу вишню під вікном,
Любові й ніжності краплину
І тихий човен із веслом;
Ворота, всім вітрам відкриті,
Стежину в щедрім спориші,
Волошку вранішню у житі
І пісню мамину в душі;
У серці березня начало,
Криницю світлу аж до дна.
І сонця теплого кружало,
В якому тане сивина.

В. Тарасенко

Рідні простори.
Малюнок *Софії Степанової*
(12 років)

II. Визначте художні засоби, зокрема художні означення (епітети). Простежте, як вони допомагають досягти образної виразності тексту. Як ви розумієте виділене словосполучення?

III. Підкресліть узгоджені та неузгоджені означення, укажіть, чим вони виражені.

§ 11. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Про те, що таке прикладка, як її визначити та правильно написати

ПРИГАДАЙМО. Які іменники є власними назвами? Що таке родове й видове поняття?

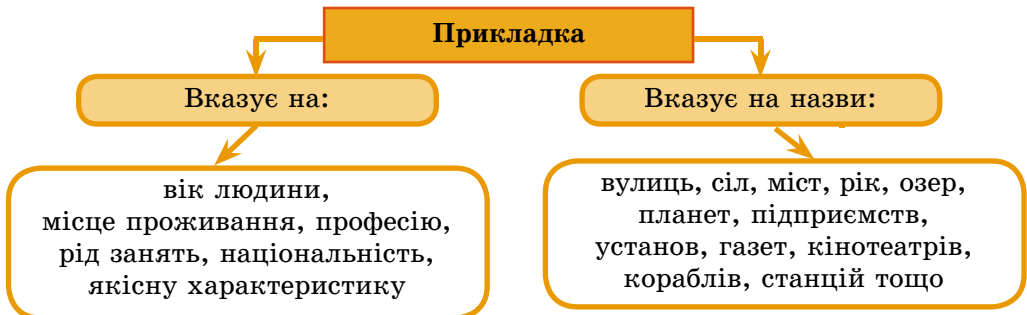

109 Прочитайте речення. Поміркуйте, на які питання відповідають виділені слова, що вони означають, якою частиною мови виражені. Чи можна вважати їх означеннями? Чому?

1. Село **Троянівка** гніздиться в долині (*Г. Тютюнник*). 2. **Сторож**-дід змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (*А. Малишко*). 3. Краплинами блищать вологі очі **підлітка**-дівчати (*М. Рильський*).

Особливості прикладки

Різновидом означення є прикладка. **Прикладка вказує на ознаку предмета і водночас дає йому іншу назву.** Прикладка виражається іменником і може бути як загальною, так і власною назвою. **НАПРИКЛАД:** 1. *Під'їхали до зупинки «Площа Шевченка».* 2. *Місяць освітив Світязь-озеро.* 3. *Трава звіробій* має лікувальні властивості.

Визначення прикладки

З двох іменників – власної назви і загальної назви – **прикладкою** є:

а) **загальна назва**, якщо власна назва – це ім'я людини. **НАПРИКЛАД:** *учениця Ковальчук, академік Борис Патон;*
 б) **власна назва**, якщо це назва неістот (річок, міст, газет тощо) або кличка тварини. **НАПРИКЛАД:** *поема «Тополя», річка Рось, кіт Мурко.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб не помилитися у визначенні прикладки, потрібно пам'ятати, що вона за змістом конкретніша від залежного слова, бо уточнює його, дає якісну характеристику. **НАПРИКЛАД,** у словосполученні *народ-волелюб* прикладкою є слово *волелюб*: народ (який?) *волелюб*.

Узгодження
прикладки

- Назви міст, сіл, річок узгоджуємо в усіх відмінках із родовою назвою. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>до міста Львова за річкою Південним Бугом</i>	<i>до міста Львів за річкою Південний Буг</i>

Але в географічній літературі назви населених пунктів і річок зберігають форму називного відмінка.

- Інші власні назви (**гір, озер, островів, станцій, планет, підприємств, кораблів** та ін.), що виступають у ролі прикладки, зберігають форму називного відмінка. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>на горі Говерла, на Говерлі на станції Жмеринка</i>	<i>на горі Говерлі на станції Жмеринці</i>

110 Прочитайте, поставте питання від головних слів до залежних. Укажіть прикладку й означуване слово. Поясніть, на що вказує прикладка в кожному випадку.

Озеро Байкал, гора Еверест, готель «Харків», журнал «Соняшник», інженер-дослідник, бульвар Тараса Шевченка, воїн-герой, воїн-переможець, бджола-золотоноша, вечір-князь, красень-місяць, донька-студентка, дівчина-грузинка, місто Тернопіль, лікар-терапевт, песик Жук.

111 **КОЛО ДУМОК.** I. Поміркуйте, чому прикладку вважають особливим видом означення. II. Поміркуйте, чи є прикладка в таких сполученнях слів: *хліб-сіль, батько-мати*. Свою відповідь зверте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. Основною особливістю сполучення з прикладкою є його співвіднесеність з одним поняттям. І прикладка, і пояснюваний іменник є різними назвами одного й того самого предмета. У названих вище сполученнях компоненти означають два різні предмети і виступають як рівноправні елементи. Отже, тут немає прикладок.

112 Спишіть речення, підкресліть прикладки й означувані ними слова як члени речення. Укажіть, чим вони виражені. Поясніть роль прикладки в мовленні.

1. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*).
2. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою (*О. Гончар*).
3. А друзі кажуть: нащо він тобі, цей кущ-дикун (*М. Рильський*).
4. Ріка Супій, і що там тої річечки? (*Л. Костенко*).
5. У довгому, покрученому ярку розкинулось село Семигори (*І. Нечуй-Левицький*).
6. Не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (*Т. Шевченко*).
7. А човен «Ластівка», мов птиця, летить на крилах-парусах (*В. Скоромовський*).
8. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожа – буйнії корали (*Леся Українка*).

113 Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Підкресліть прикладки, визначте відмінок прикладок і означуваних слів.

1. Побували біля озера (Лебедине). 2. Доїхали до станції метро («Хрещатик»). 3. Зустрілися на вулиці (Лук'янівська). 4. Місячне сяйво над річкою

(Роставиця). 5. У місті (Біла Церква) відвідали дендропарк («Олександрія»). 6. Проїжджали недалеко від міста (Вінниця). 7. За катером («Сміливий») летіли чайки. 8. Друзі зустрілися в місті (Одеса) на вулиці (Дерибасівська). 9. Вірші надруковано в журналі («Однокласник»).

Дефіс

Прикладку з означуваним словом пишемо **окремо** або **через дефіс**.

1. Якщо спочатку йде родове поняття (ширше), а потім видове (вужче), то прикладку пишемо **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**. **ПОРІВНЯЙМО:**

АЛЕ: *жук-коройд, льон-довгунець, заєць-русак, гриб-паразит*. У цих словах прикладка входить до складу терміна.

2. Якщо спочатку йде загальна назва, а потім власна, то прикладку пишемо **окремо**, якщо ж навпаки – то **через дефіс**. **ПОРІВНЯЙМО:** *ріка Десна – Десна-ріка, озеро Світязь – Світязь-озеро*.

3. В інших випадках прикладку з означуваним словом, як правило, пишемо **через дефіс** – незалежно від її місця. Це, зокрема, прикладки, які характеризують предмет за якісними ознаками, за віком, за національністю, за місцем проживання, за фахом. **НАПРИКЛАД:** *учитель-мовник, мовник-учитель, хлопчик-малюк, калина-красуня, поет-романтик, відповідь-репліка*.

Пишемо в лапках

Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, творів мистецтва, журналів, газет, пароплавів тощо **пишемо в лапках**. Прикладки, приєднані до означуваних слів за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, по імені, в лапки не беремо*. **НАПРИКЛАД:** *кінотеатр «Київська Русь», журнал «Всесвіт», Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*.

114 І. Запишіть словосполучення у дві колонки, знімаючи ризик: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Поясніть написання.

Риба/карась, товариш/директор, ворон/птаха, вітер/пустун, квітка/ромашка, нарцис/квітка, дуб/дерево, Дніпро/ріка, ріка/Дніпро, Полтава/місто, поет/початківець, журнал/«Київ», льотчик/Онищенко, Онищенко/льотчик, льон/довгунець, трава/звіробій, народи/брати, сніжинки/

учень-відмінник
дуб-велетень
лікар-терапевт
дівчина-українка
студент-білорус
хлопець-киянин
дівчинка-семиліток

пушинки, деревій/трава, одуд/птаха, птах/одуд, зима/лихоманка, мати/Катерина, Катерина/мати, батько/чабан, твір/опис, жук/короїд, рута/м'ята, ріка/Роставиця.

II. З одним словом кожної колонки (на вибір) складіть і запишіть складні речення.

115 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть приклади. Обґрунтуйте вживання дефіса й лапок при прикладці.

1. Я жив колись в готелі **Україна** (Р. Третяков). 2. Он край шляху стоїть обгоріла вербиця вдовиця (Н. Кащук). 3. Сльозми водою розлилось колишнє святеє диво! (Т. Шевченко). 4. Не сон трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає (Т. Шевченко). 5. Кошлатий вітер голодранець в полях розхристує туман (Л. Костенко). 6. А угорі про тайнства природи задумався мислитель чорногуз (Л. Костенко). 7. Пахне мамою **сорочка вишиванка**, цвітом яблуні, пшеничним колоском (Н. Багмут). 8. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби матері (В. Симоненко). 9. Десна красна тече у даль, несе кудись мою печаль (А. Лемпівський).

II. Провідмініайте виділені словосполучення.

116 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть диктант (6–8 словосполучень) на тему «Написання прикладки окремо і через дефіс». Продиктуйте диктант сусідові по парті. Перевірте написання.

Львівський театр опери та балету ім. С. Крушельницької

117 Складіть і запишіть діалог (8–10 реплік), можливий між вами і вашим знайомим-іноземцем, який бажає дізнатися про ваше місто (село). Використайте в діалозі приклади, зокрема й такі, що виражені власними назвами.

§ 12. ДОДАТОК

Про те, які додатки є прямими, а які – непрямыми, та форми їх вираження

ПРИГАДАЙМО. Який відмінок називають прямим, а які – непрямыми?

118 Зіставте речення. У якій колонці виділені додатки означають предмети, на які безпосередньо спрямована дія, а в якій – предмети, на які дія безпосередньо не спрямована, а лише певною мірою стосується їх? Зробіть висновок, чим додатки першої групи відрізняються від додатків другої групи.

1. Смаглява ніч в колисці гір гойдала місяця малого (Д. Павличко).
2. Кличуть нас у мандри океани... (В. Симоненко).
3. Красива осінь вишиває клен червоним, жовтим, срібним, золотим (Л. Костенко).

1. Високе небо грається струмком (М. Боровко).
2. Десь грає ніч на скрипці самоти (Л. Костенко).
3. Я натомився від екзотики, від хитро вигаданих слів (М. Рильський).

Особливості
додатків

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або щодо якого ця дія відбувається. Додатки відповідають на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Додаток виражено найчастіше іменником, займенником або іншою частиною мови в значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** 1. *З усіх-усюд мені Вітчизну видно* (В. Сингаївський). 2. *Три явори посадила сестра при дорозі* (Т. Шевченко). 3. *Сміливого і куля не бере* (Нар. творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Додаток може бути виражений неозначеною формою дієслова (інфінітивом). **НАПРИКЛАД:** 1. *Я так люблю (що?) сіяти* (О. Довженко). 2. *А дай (що?) жити, серцем жити і людей любити* (Т. Шевченко).

Види
додатків

Додатки, крім тих, що виражаються неозначеною формою дієслова, поділяємо на прямі й непрямі.

Прямий додаток

Означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія. Стоїть у формі знахідного відмінка без прийменника:

1. *Сашко поклав книжку.*
2. *Звістка облетіла село.*

Непрямий додаток

Означає предмет, на який дія безпосередньо не спрямована. Стоїть у формі будь-якого непрямого відмінка, крім знахідного без прийменника:

1. *Сонце пробивається крізь хмари.*
2. *Нам було весело.*

Форма
родового
відмінка

Прямий додаток можемо виражати й формою **родового відмінка** в таких випадках:

- якщо перед дієсловом-присудком є заперечна частка **не**: *не підвів очей; не повернув голови;*
- якщо дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *насипали борщу, купив хліба.*

119 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

1. Осінь кленам фарбувала крони прикрашала їм багрянцем скроні (В. Раєвський). 2. Вітер прозорий мене вогким торкає крилом (М. Рильський). 3. І літо гостинне кладе на долоні пучечки достиглих солодких суниць (В. Скомаровський). 4. Жалкує юний вересень за літом за різно-трав'ям і за різноцвітом за вранішньою теплою росою і соняшників щедрою красою... (Є. Черняк). 5. Натягне дощ свої осінні струни торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). 6. Деревя цілий день вимітали

небо своїми зеленими мітлами і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце
(*В. Симоненко*).

II. Підкресліть додатки. Визначте, що вони означають, від якого члена речення залежать, у якій формі виражені.

120 I. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому та мікротеми.

ДИВНИЙ ВИТВІР МИСТЕЦТВА

Трагічна доля випала картині Архипа Івановича Куїнджі «Місячна ніч». Полотно не стало окрасою експозицій музеїв, бо вже під час створення було приречене на смерть. Під час його створення художник застосував цинкові фарби в такій концентрації, що мала призвести до цілковитого потемніння. Досягши нечуваного ефекту у відтворенні місячного світла, Куїнджі чудово розумів, що милуватися його картиною випаде не багатьом поколінням.

Через кілька років полотно почало поволі чорніти. Якийсь час воно ще виставлялося в експозиції Київського музею російського мистецтва, але потім, щоб хоч трохи продовжити йому життя, працівники музею перенесли картину в напівтемні кімнати запасника, куди не проникало руйнівне для неї сонячне світло. Але навіть утративши свій первісний вигляд, «Місячна ніч» захоплювала, ведучи в дивовижний світ неповторної краси ночі. Здавалося, що перед тобою справжня річка, залита місячним сяйвом, а навколо дримають заколисані спокоем береги (*За В. Туркевичем*).

А. Куїнджі. *Місячна ніч*

II. Знайдіть у тексті словосполучення з додатками та запишіть їх у дві колонки: а) з прямим додатком; б) з непрямым додатком.

III. Розгляньте репродукцію картини А. Куїнджі «Місячна ніч». Що ви можете сказати про її кольорову гаму? Які кольори переважають на полотні? За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане, доповнивши його невеликим описом (2–3 речення) картини «Місячна ніч».

121 Із поданими дієсловами в неозначеній формі складіть і запишіть речення так, щоб ці слова були додатками.

Вирушати, говорити, написати, відпочити.

122 І. Спишіть речення. Знайдіть дієслова в неозначеній формі та підкресліть їх як члени речення. Надпишіть питання, на які відповідають ці члени речення.

1. Трохи одпочити дозволено бідолохам та води напитись (*Т. Шевченко*).
 2. Робітники вирішили затриматися (*О. Квітневий*). 3. Я тобі наказую мовчати, з коня я не зйду... (*Ю. Яновський*). 4. Жити чесно, трудитись для людей учили його і вдома, і в школі (*Д. Бедзик*). 5. Капітан хворіє, просить зайти (*О. Гончар*). 6. Любить людей мене навчила мати (*В. Симоненко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

§ 13. ОБСТАВИНА

*Про види обставин за значенням,
 способи їх вираження та роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислівник? Які є розряди прислівників за значенням?

123 І. Прочитайте спочатку текст із виділеними обставинами, а потім – без них. У якому варіанті зміст повідомлення є більш конкретним, змістовним? З'ясуйте, що означає кожна обставина. Зробіть висновок про роль обставини в мовленні.

МОРЕ

Море брижилось. **Удалечині** нерівними рядами бігли білі баранчики. Крута хвиля то піднімалася крутим горбом, то падала **вниз ямою**, затулюючи катер. **Тоді** в грудях завмирало, а на ногах щеміли пальці. Вода під гвинтом кипіла білою піною. Маринька сиділа в діда на колінах біля самого борту. Дрібні солоні бризки долітали до її обличчя, але вона сиділа **непорушно й заворожено** дивилася на море. Місто залишилось **позаду**. **Праворуч** над жовтим берегом рябіли ріденькі кущики, а вдалині кучерявився темною зеленню веселий фонтан. Катер проминув фонтан і пішов **далі**. Назустріч йому з жадібним скигленням летіли чайки. За катером серед широкої синяви моря тяглася зелена доріжка (*Н. Бугаєнко*).

II. Укажіть обставини, які служать засобом зв'язку речень у поданому тексті.

*Особливості
 обставини*

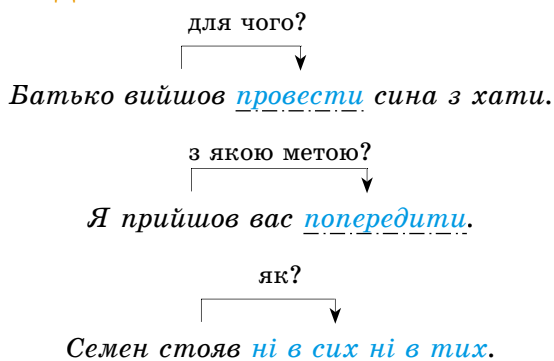
*Способи
 вираження*

Обставина – це другорядний член речення, який указує на місце, час, причину, мету, умову дії, а також на її спосіб або інтенсивність.

У ролі обставини вживаємо здебільшого прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках. **НАПРИКЛАД:** Сиджу на березі ріки, дивлюсь вогким навколо зором (*В. Сосюра*).

Способи
вираження

Інколи обставини можуть виражатися неозначеною формою дієслова (інфінітивом), а також фразеологічним зворотом.
НАПРИКЛАД:

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Вид	Що означає	Питання, на які відповідає	Приклади
Способу дії	Спосіб здійснення дії, вияву ознаки	як? яким способом?	Сидять <u>поруч</u> .
Міри і ступеня	Інтенсивність дії чи ознаки, міру їх вияву	якою мірою? чи часто? скільки разів? наскільки?	Постукав <u>тричі</u> .
Місця	Місце дії, напрям руху	де? куди? звідки?	Стопився <u>в дорозі</u> . Ішов <u>уперед</u> .
Часу	Час дії, її часову межу	коли? з якого часу? доки? відколи? чи довго?	Мовчав <u>кілька хвилин</u> . <u>Завжди</u> хвилювався.
Причини	Причину, підставу виникнення дії	чому? з якої причини? через що?	Розсміявся <u>від радості</u> . Сказав <u>згарячу</u> .
Меті	Мету дії	навіщо? з якою метою? для чого?	Зупинилися <u>на відпочинок</u> . Пішли <u>спати</u> .
Умови	Умову, за якої відбувається чи може відбутися дія	за якої умови?	Прийдемо <u>за наявності запрошення</u> .
Допусту	Умову, усупереч якій відбувається дія	незважаючи на що? усупереч чому?	Прийшов <u>попри всі попередження</u> .

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У деяких випадках обставини можуть наближатися до додатка. Іменник з конкретним предметним значенням більше тяжіє до додатка, а іменник з менш конкретним значенням – до обставини. **НАПРИКЛАД:** 1. Дівчата йшли між хлібами. 2. Біля лавки лежало кошеня. У першому реченні компонент «між хлібами» є обставиною; у другому реченні компонент «біля лавки» має більше ознак додатка.

124 І. Спишіть речення, уставляючи на місці пропуску обставини з довідки, зважаючи на зміст речення, його образність та ритм.

1. Упала паморозь на сливи, тумани бродять ... (М. Овдієнко). 2. А ... дощ січе, в шиби стукає тонко (Д. Обухов). 3. ... скрипів і осипався клен (Л. Костенко). 4. ... виглядають жоржини через тин (Л. Костенко). 5. Тільки голе гілля й мертве листя ... шелестить під ногами востанне (В. Сосюра). 6. Ходить ніч така стривожена ... темних і густих (В. Корж).

ДОВІДКА. *За вікнами, навшпиньки, в саду, по ярах, в травах, вночі.*

II. Підкресліть обставини, визначте їхній вид та частину мови, якою вони виражені.

125 І. Визначте синтаксичну роль виділених слів. Зверте свою відповідь із міркуванням, поданим нижче.

1. Дорослі працювали **від зорі до зорі**. 2. Справжні друзі ніколи **глека не поб'ють**. 3. Спортсмени тримаються **лікоть у лікоть**.

II. Складіть речення з такими фразеологізмами: *рукою подати, як кіт наплакав, як рак свисне*. Фразеологізми підкресліть як члени речення.

МІРКУЙМО. У першому реченні виділене сполучення слів є фразеологізмом. Фразеологізми за лексичним значенням дорівнюють значенню одного слова, а тому є одним членом речення. Фразеологізм *від зорі до зорі* означає «довго», а отже, є обставиною часу.

126 І. Розподіліть словосполучення на три групи залежно від виду обставин: а) способу дії; б) місця; в) часу.

Підіймається поступово, хвилювався завжди, бігли весело, пролітають стрілою, ішов з обережністю, тривало сто літ, зазеленіло навкруги, сплять спокійно, працювали до вечора, прокинувся вдосвіта, підіймався вгору, їхав дорогою, ішов усе далі й далі, виднілося далеко, приїхав на кілька хвилин, говорить голосно, чекали з дня на день, ішов попереду.

II. Складіть і запишіть з одним словосполученням кожної групи (на вибір) по одному складному реченню. Обставини підкресліть.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами, на письмі виділяємо **комами**. **НАПРИКЛАД:** *Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягає на плечі* (О. Гончар).

127 I. Прочитайте речення. У яких із них виділені слова є обставинами причини, а в яких – обставинами мети? Поставте питання від дієслів-присудків до обставин.

1. Ішов Кобзар до Києва та сів **спочивати** (*Т. Шевченко*). 2. Хлопець зацікавився **від здивування** (*Д. Ткач*). 3. **Розгубившись на хвилинку**, Марко не зрозумів, чи Кіра жартує, чи ні (*О. Копиленко*). 4. Бурлаки завернули в яр **на відпочинок** (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Складіть і запишіть два речення з обставинами мети та два речення з обставинами причини.

128 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ**. Визначте синтаксичну роль виділених слів у поданому реченні. Якими частинами мови є ці слова?

Від виднокраю і до виднокраю **назустріч літу журавлі** летять (*В. Підпалий*).

129 **КОЛО ДУМОК**. Поміркуйте, чи можуть обставини в реченні залежати від підмета. Відповідь обґрунтуйте.

130 Спишіть, підкресліть інфінітиви як члени речення. У яких трьох реченнях інфінітив є обставиною мети?

1. Жити – значить рухатися вперед. 2. Василь дуже хотів побачити знайомого. 3. Наталка прийшла навідати подругу. 4. Командир наказав відкрити вогонь. 5. Учитель попросив учнів занести книжки до бібліотеки. 6. Восьмикласники дістали завдання прочитати роман Осипа Назарука. 7. Ми з друзями поїхали відпочивати в Карпати. 8. Після дощу прибігли в ліс діти збирати гриби.

131 Складіть по одному реченню з поданими сполученнями слів так, щоб ці сполучення були обставинами. Речення запишіть. Обставини підкресліть.

На честь свята, вісім років тому, з юнацьким завзяттям, поспішаючи.

132 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть обставини, над кожною з них надпишіть вид. Усно вкажіть, чим виражені обставини та на які питання відповідають.

1. Єдиний дубок ріс розкидисто, глушачи на(в)коло себе молоду соснову парость (*Ю. Яновський*). 2. Десятикласники вчилися в другу зміну і поверталися зі школи вже (в)вечері (*О. Довженко*). 5. Кінь стрілою плигнув уперед, галопом помчався до застави (*Ю. Збанацький*). 6. Веселі очі дивляться (по)дитячому свіжо й безтурботно (*Є. Гуцало*). 7. От і червень завітав нарешті в мальовничі батьківські краї (*В. Скомаровський*). 8. Отак собі **гарненько** сам посиджу, із молодим дубком погомоню (*А. Малишко*).

II. Виконайте письмовий розбір за будовою виділених слів.

133 I. Розгляньте репродукцію картини В. Рекуненка, визначте її тему. Якими деталями та художніми прийомами розкрито цю тему?

В. Рекуненко. *Дитяче містечко*

II. Напишіть невеликий текст-розповідь (6–7 речень) за картиною, використавши обставини, зокрема місця і часу. Обставини підкресліть.

§ 14. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ

Про те, які синтаксичні конструкції є порівняльними зворотами та як їх треба виділяти в усному мовленні й на письмі

ПРИГАДАЙМО. Які є порівняльні сполучники?

134 Зіставте речення, записані справа і зліва. Визначте, які з них характеризуються більшою образністю і виразністю. Завдяки чому, на вашу думку, це досягається?

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому, як сон, ручаї (Г. Коваль).

2. А проміння довге, як мітли, обмете сизо-хмарну даль (В. Симоненко).

1. Вечір чеше розпущені коси в золотому ручаї.

2. А проміння довге обмете сизо-хмарну даль.

Особливості звороту

Порівняльний зворот образно характеризує предмети, дії, ознаки шляхом порівняння їх з іншими предметами, діями, ознаками.

Сполучники

Порівняльні звороти вводимо в речення за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, мовби, немовби, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім* тощо.

Синтаксична роль

У реченні порівняльний зворот є одним членом речення і здебільшого виконує синтаксичну роль **обставини, рідше – означення**. **НАПРИКЛАД:** 1. *І горобці, неначе з-за куліс, упали табуном на просо* (В. Симоненко). 2. *Очі, як сині волошки, дивилися з-під вій*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Порівняльний зворот треба відрізнити від частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Розгублю в дорозі дні золотокоші, як розгубить вітер листя у саду* (Д. Фальковський). Виділена частина має граматичну основу, отже, є реченням.

Виділення зворотів

Порівняльні звороти в усному мовленні виділяємо **інтонацією**, а на письмі – **комами**. Якщо зворот стоїть у середині речення, то коми ставимо з обох боків.

ПОРІВНЯЙМО: 1. Люблю, **мов сонце**, материнську мову.

2. **Мов сонце**, люблю материнську мову.

3. Люблю материнську мову, **мов сонце**.

Кому не ставимо

В окремих випадках порівняльний зворот **комами не відокремлюємо**.

Кому не ставимо, якщо:	Приклади
порівняльний зворот є частиною складеного присудка . У цьому випадку можна поставити тире	<i>Дівчина <u>мов маківка</u>.</i> <i>Дівчина – мов маківка.</i>
перед порівняльним зворотом є слова <i>майже, зовсім</i>	<i>Хлопці говорили <u>майже як дорослі</u>.</i>
якщо порівняльний зворот входить до складу фразеологізмів типу <i>білий як сніг, жити як сир у маслі, боятися як вогню</i>	<i>Дощ лив <u>як з відра</u>.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не слід сплутувати з порівняльним зворотом **прикладку** зі словом **як**, яку на письмі здебільшого комою не відокремлюємо. Наприклад, у реченні *Франко як поет відомий у світі* вислів «як поет» є прикладкою, а не зворотом (у цьому реченні не порівнюють Франка з поетом, бо він і є поетом. Мовиться про те, що Франко відомий світу в ролі поета).

135 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення, укажіть художні засоби, зокрема порівняння. Поясніть роль порівняльних зворотів як засобу художнього вираження.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими берегами в'ється гадюкою Роставиця... А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків (За *І. Нечуєм-Левицьким*).

136 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте вислів «Усе пізнається через порівняння»?

137 **КОЛО ДУМОК.** Доведіть, що лише в одному з поданих речень перед порівняльним сполучником треба ставити кому.

1. На конвертах хат літо клеїть віконця як марки (*Л. Костенко*). 2. Старенька мати коло хати немов криниця степова (*І. Доценко*). 3. Вогонь як символ життя вважався найбільшою святістю (*В. Скуратівський*).

138 I. Випишіть лише ті речення, у яких порівняльні звороти відокремлюються комами. Звороти підкресліть як члени речення.

1. Тихесенько стукає в шибку бентежне як сон зітхання (*Н. Гамалій*).
2. На заході півнеба охопили нерухомі заграви, дощ лив як з відра (*О. Гончар*).
3. Погляди збираю наче квіти, погляди зриваю наче цвіт (*Є. Гуцало*).
4. Отак і людина б'ється як та риба об лід.
5. І вже струмочки наче діти побігли смішно по траві (*М. Сом*).
6. І новорічна ніч як казка (*Є. Гуцало*).
7. Капітан Косачів немов прокинувся од сну (*Ю. Збанацький*).
8. Моя любов як море, що висохнуть не може...
9. Тягуче закашлявся грім, і об листя запорошчали великі мов боруб'яхи краплі (*В. Симоненко*).

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Визначте всі члени речення в першому і другому реченнях, по черзі називаючи слова.

139 Пригадайте за дві хвилини якнайбільше фразеологізмів, побудованих на основі порівняння.

140 Утворіть з кожної пари речень одне речення з порівняльним зворотом. Утворені речення запишіть.

1. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі. Так височіє кістяк старої шхуни (За *Ю. Яновським*).
2. Люблю я слово строге і вагоме, пряме, чисте. Таким прямим буває промінь, а чистим – дощ (За *В. Бичком*).
3. Вже колоски, довірливі, звелись навшпиньки, туляться до рук. Такими довірливими бувають діти (За *В. Скомаровським*).
4. На світі білому єдине домашнє вогнище родинне, оселя наша і сім'я. Такою єдиною є Дніпрова течія (За *Д. Білоусом*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Восьмикласники переписували з книжки речення, у якому потрібно було розставити розділові знаки.

Ось як це зробив Денис: «У тебе очі – мов зорі ясні».

зорі ясні».

А ось як це зробив Сашко: «У тебе очі, мов зорі, ясні».

Віддавши зошити на перевірку, хлопці з нетерпінням стали чекати результату: хто ж із них правильно розставив розділові знаки. Яке ж було їхнє здивування, коли наступного дня вчитель усім роздав роботи і сказав, що ніхто з учнів не зробив жодної помилки.

Як ви думаєте, невже вчитель помилився, не помітивши помилки в роботі одного з учнів?

141 Випишіть із підручника географії чи біології чотири речення з порівняльним зворотом. Порівняльні звороти підкресліть як члени речення. Поясніть розділові знаки.

142 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

ВАРІАНТ А. Опишіть усно дівчину або хлопця, використавши порівняльні звороти. Скористайтеся поданою довідкою.

ДОВІДКА. Для дівчат: *струнка, як тополя; горда, мов князівна; розкішна, як жоржина; колюча, як троянда; граціозна, як лань; усміхнена, як сонечко; вертлява, як білочка.*

Для хлопців: *ставний, як явір; міцний, як дуб; нестримний, як вітер; сміливий, як тигр; привітний, як сонечко; хвацький, як козак.*

ВАРИАНТ Б. Складіть і запишіть речення з поданими порівняльними зворотами. Звороти підкресліть як члени речення.

Мов калина, наче дзвіночки, мов лід, майже як і вчора, як пір'їна, мов золоті сльози.

143 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте свою відповідь. Підкресліть порівняльні звороти як члени речення.

1. Їх сміх і спів як джерело, з якого п'єш травневі роси (*М. Боровко*).
2. І липень, що в густі покоси вгруз, селу неначе хлопчику малому натяг на очі сонечка картуз (*М. Боровко*).
3. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі наче іскри (*В. Симоненко*).
4. Вишитий або тканий рушник як місток до наших душ від часів недавніх і далеких... (*М. Чудна*).
5. Через душі мов через вокзали гуркотять состави почуттів (*В. Симоненко*).
6. І дивиться місяць на землю, де в цвіті немов у фаті йде весна (*Д. Іванов*).
7. Голова без розуму як ліхтар без свічки (*Нар. творчість*).

II. Виберіть із речень порівняльний зворот, який, на вашу думку, найпоетичніший. Уведіть цей зворот у самостійно складене речення.

144 Випишіть речення з порівняльним зворотом. Відповідь поясніть.

1. На дворі стоять здорові, як дуби, груші та черешні (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Морозна ніч залякла, мов залізна (*Є. Маланюк*).
3. Осінні світанки тривожні, як марення (*В. Симоненко*).
4. Вечір вишневий із нами вечерея і тихо від щастя муркоче, мов кіт (*Д. Іванов*).
5. Збігає час, як хмара швидкоплинна (*В. Боровий*).
6. Завіяні снігом вітрила звисали, як біла гичка... (*Л. Костенко*).

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Підготуйте одне із запропонованих нижче дійств на тему «Хто тут головний?» за матеріалами розділу «Словосполучення і речення. Головні та другорядні члени речення». Мета проекту: узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–10 хвилин) за поданим планом.

Проект

План захисту проекту гри

1. Представлення групи, яка готувала проект.
2. Обґрунтування корисності й доцільності проекту для вивчення відповідної теми.
3. Демонстрація проекту.
4. Відповіді на запитання представників інших груп.

Види дійств

1. Виступ команди Клубу веселих і кмітливих.
2. Інсценізація пісні, казки, оповідання.
3. Театралізоване дійство.
4. Шоу-програма.
5. Показ модного одягу.

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ»

145 I. Прочитайте виразно вірш, виділяючи інтонацією логічно наголошені слова. З'ясуйте, завдяки чому автор досягає образної виразності тексту. Яку роль у цьому відіграють епітети та порівняння?

НАРОДЖЕННЯ МЕЛОДІЇ

Ніч. Тиша. І на клавіші рука.
 Душа митця співає стоголосо.
 Митець мелодію напружено шука,
 Черпаючи в своїм дитинстві босім.
 Уже значки з'явилися на папері,
 Мов ластівки на телеграфнім дроті.
 І звуки чарівні, мов гімн небесній сфері,
 Народжуються щирі в сьомім поті.
 Так є постійно. День летить за днем,
 Долаючи душі людської скнарість.
 Він в пошуку нових музичних тем
 Дарує молодість, поборюючи старість.
 Хай муза буде завше із митцем,
 Допомага йому здолати болі.
 А музика його, як серця щем,
 Завжди присутня буде в нашій долі.

Джамала – співачка й
композитор

В. Зикий

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Назвіть два узгоджені та два неузгоджені означення.
2. Випишіть одне дієслівне словосполучення, зробіть його синтаксичний розбір.
3. Укажіть речення: а) спонукальне, б) непоширене, в) поширене, г) просте.
4. Знайдіть обставини способу дії.
5. Обґрунтуйте вивчені пунктограми.
6. Випишіть 5–7 другорядних членів речення та заповніть таблицю.

Аналізоване слово	Синтаксична роль	Форма вираження	Слово, від якого залежить	Питання, на яке відповідає

146 I. Допоможіть кожному слову знайти «свою» фразеологічну пару. Запишіть утворені фразеологізми.

Бити, сидіти, попасти, розбити, писати, кататися, б'ється, видно, звалився.

ДОВІДКА. Між двох вогнів, як курка лапою, в пух і прах, на двох стільцях, як сидорову козу, як риба об лід, як сніг на голову, як на долоні, як сир у маслі.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами. Підкресліть фразеологічні звороти як члени речення. Чи виділятимете ви їх комами?

147 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання. Підкресліть члени речення.

1. (В)горі пливуть одна одній навстріч зоря вечірня і зоря ранкова (*В. Скомаровський*). 2. На сотні гін заколосилось жито, і вуса хвацько викинув ячмінь (*В. Скомаровський*). 3. На землю по зор(')яних сходах задуманий вечір зійшов (*В. Сосюра*). 4. І стиглі пр(е,и)солодкі полуниці там на очах палали і росли (*М. Рильський*). 5. Усе пливли ключі за сивим зодіаком, (з,с)ховавши таїну при лівому крилі (*Б. Олійник*). 6. І озвалися долини гомоном знайомим, і упала на коліна тиша перед громом (*В. Симоненко*). 7. І земля впилась водою, мов живую кров(')ю (*В. Симоненко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

148 I. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм літературної вимови. Наведіть із тексту приклади таких речень: розповідних, питальних, спонукальних, окличних.

ЩЕДРИСТЬ

Сашкові було весело, такий настрої, коли все здається смішним. Тільки десь у самій глибині свідомості, на самому денці, причаїлося запитання.

– Андрію! Що таке, по-твоєму, щедрість? Щедра людина, жадібна людина. Думав коли-небудь?

– Чого це ти? – Андрій комічно підняв брови. – Хіба сам не знаєш? Підходжу до Петренка на перерві: «Дай, Петренко, гривню». По-людськи прошу. А він мнеться: «У мене немає». Я ж сам бачив, як йому в буфеті з п'яти гривень решту давали.

– Як просто все в тебе виходить, – сказав Сашко. – Дав гривню – щедрий, не дав – жадібний. Петренко, може, і жадібний, я не знаю. Тільки ж річ не в цьому, не в гривні річ.

Хлопці помовчали. Розмова не виходила.

– Трамвай іде! Сідаймо! – схаменувся Сашко.

Андрій першим ускочив у вагон і, перекриваючи шум трамвая, гукнув:

– На обох візьму квитки. Я щедрий.

– Несерйозний ти, – раптом розсердився товариш. – Несерйозний... (За *Ш. Зільверштайном*)

 II. Обговоріть ситуацію (про що спілкувалися хлопці, як поводитися, хто з них має рацію, як би ви відповіли Сашкові тощо).

 149 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Яку людину, на вашу думку, можна назвати щедрою? Наведіть, якщо можете, приклади щедрих вчинків своїх чи рідних, друзів, знайомих.

 150 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) про осінню грозу, використавши обставини *несподівано, раптом, незнацька* і порівняльний зворот. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий опис дуба (6–8 речень), використавши означення *прадавній, предковичний, могутній*. Укажіть засоби зв'язку речень у вашому тексті.

151 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази. Під час висловлювання використовуйте речення зі вставними словами (словосполученнями, реченнями) та звертаннями.

1. Вивчивши тему, я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Синонімічними є всі записані попарно словосполучення в рядку

- А приїзд брата – приїзд до брата; виховувати дітей – виховання дітей
- Б поїхати додому – поїздка додому; тиха ніч – темна ніч
- В гроно винограду – виноградне гроно; заповіт матері – материн заповіт
- Г творчий настрої – настрої творити; швидко рухатися – рух без затримки

2. Граматичну помилку допущено в словосполученні

- А дякувати Марію Сергіївну
- Б автобус на замовлення
- В прийшов о сьомій годині
- Г відповідно до наказу

3. Словосполученнями є всі сполучення слів у рядку

- А хліб і сіль, червоний олівець, іду далеко
- Б ходити навколо, щира усмішка, росте в полі
- В підійшов дідусь, писав швидко, коштовний камінь
- Г високо в горах, зелена трава, віє вітер

4. Поширеним є речення

- А Сашко з Дмитром будуть учитися.
- Б Маринка вчасно закінчила писати.
- В Сотні людей почали співати.
- Г Ми з тобою будемо радіти.

5. Спонукальним є речення

- А Листя густо зеленіє над рікою... (П. Усенко).
- Б Мово моя, мово, материнська мово, кожне твоє слово з ніжності, любові (А. Луценко).
- В Хто ж од нас у світі дужчий? (П. Тичина).
- Г Хай бджоли носять медозбір у соти і кожна квітка душу звеселя (Л. Дмитерко).

6. Складений дієслівний присудок є в реченні

- А Снаряди почали вже падати в річку (О. Довженко).
- Б Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар).
- В Народ росте, і множитья, і діє (В. Симоненко).
- Г І нехай наше життя буде чудесною піснею (І. Цюпа).

7. Неозначеною формою дієслова виражено обставину в реченні

- А На погребні любив спати дід (*О. Довженко*).
 Б Море перепливати – не поле перейти (*Нар. творчість*).
 В Незабаром після дощу діти прибігли збирати гриби (*О. Іваненко*).
 Г Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика... (*Ю. Яновський*).

8. Порівняльні звороти треба виділити комами у ДВОХ реченнях

- А Усе йде як по маслу.
 Б Двір був огорожений ніби фортеця.
 В А дівчина мов калина в лузі.
 Г Хлопці говорили майже як дорослі.
 Д Почав падати град як горох.

9. З'ясуйте синтаксичну роль виділених у реченнях слів.

Слово	Член речення
1 Нам треба було вийти навпростець до річки... (<i>Л. Дмитерко</i>).	А обставина Б означення
2 Наука – найбільш важливе , найбільш прекрасне в житті людини (<i>А. Чехов</i>).	В частина присудка Г додаток
3 Панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац (<i>Марко Вовчок</i>).	Д підмет
4 А на лузі трава п'є все менше води (<i>П. Осадчук</i>).	

10. Складіть речення за схемами.

1. ~~~~~ ——— ———— ————
 2. ———— ———— ~~~~~ ————
 3. ———— ———— ———— ~~~~~ ————

11. Складіть одне речення з узгодженим означенням і одне – з неузгодженим означенням.

12. Складіть одне речення з порівняльним зворотом у ролі обставини й одне – з порівняльним зворотом у ролі присудка.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Поясніть відмінність між словом, словосполученням і реченням.
- Який порядок слів у реченні є прямим? Що таке логічний наголос?
- Яку роль у реченні виконує підмет? Наведіть приклади речень зі складеним підметом.
- Які є види присудків? Коли між підметом і присудком ставимо тире? Наведіть приклади.
- Розкажіть про особливості узгодження головних членів речення.
- Чим узгоджені означення відрізняються від неузгоджених? Наведіть приклади.
- Розкажіть про написання прикладок.
- Чим прямі додатки відрізняються від непрямих? Наведіть приклади.
- На які види за значенням поділяють обставини? Наведіть приклади.
- Розкажіть про виділення порівняльних зворотів в усному мовленні та на письмі.

І ТАКЕ БУВАЄ

КОЛИ РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ НЕ ПОТРІБНІ

Важко уявити текст без розділових знаків, які б принаймні чітко вказували читачеві, де закінчується одне речення і починається інше. Але, виявляється, у цьому не завжди є потреба. Нерідко поети спеціально уникають розділових знаків – і тоді з-під їхнього пера народжуються ось такі поезії:

*напувала
з криниці срібної
коня жовтого
коня білого
і зміїлися
гриви світляні
і на небо
лягали тінями
то волошками*

*то ожинами
хвилювалось
зелене озеро
на долонях
у вітру
погляди
зосенілих
очей ромашкових*

О. Гаран

Як ви думаєте, чому в поданій поезії немає розділових знаків?

ЯК ЦЕ БУЛО

УКРАЇНСЬКА МОВА І САНСКРИТ

Існує гіпотеза, що родоначальником усіх європейських мов є давньоіндійська мова **санскрит**. Деякі вчені вважають, що саме від санскриту походить і українська мова. Так, наша мова має спільні слова з давньоіндійською, бо одна і друга входили в одну спільноіндоєвропейську мову. Це підтверджують словники, у яких зіставляються слова середньоукраїнської мови і санскриту. **ПОРІВНЯЙМО:**

Українська мова	Санскрит	Українська мова	Санскрит
багато	багута	жінка	джані
будити	буд	кара	кара
видіти	видіта	кіл	кіл
грива	грива	кут	кута
дерево	дараво	мара	мара
див	див	мати	матар

ЦІКАВО ЗНАТИ

Наша пунктуація як система розділових знаків в основних своїх виявах склалася до XVIII століття. У давньоруських пам'ятках розділові знаки (а їх було мало: крапка, три крапки, розміщені у вигляді трикутника; чотири крапки, розміщені у вигляді ромба) смислової функції не мали, а ставилися відповідно до потреби того, хто писав, з метою «відпочити».

Розвиток пунктуації пов'язують із виникненням книгодрукування, і «винайшли» її працівники друкарні. У їхнє завдання входило подавати друкований текст так, щоб читач легко сприймав прочитане. Тому друкований текст треба було членувати на окремі частини. Виникнувши з практичної потреби, пунктуація стала розвиватися, удосконалюватися, брати на себе роль виразника точнішого і глибшого вираження змісту написаного.

Сучасна пунктуація ґрунтується на трьох принципах – граматичному, смислового, інтонаційному.

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

опанувати (що?) знання
 оволодіти (чим?) знаннями
 дорікати (кому?) товаришеві
 дякувати (кому?) сестрі
 сповнений (чого?) поваги, завзяття
 властивий (кому?) дітям
 характерний (для кого?) для дітей

вибачати (кому?) мені
 збиткуватися (над ким?) над
 однолітком
 глузувати (з кого?) з підлітка
 пропустити (з якої причини?)
 через хворобу
 йти (по що?) по ягоди

АНТИСУРЖИК

У ШКОЛІ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
черговий у їдальні колишні випускники змусив вивчити трапляються помилки правильна відповідь довів теорему написав два рядки не заважай писати перегорніть сторінку розгорніть зошит навчальний корпус	дежурний у столовій бувші випускники заставив вивчити зустрічаються помилки вірна відповідь доказав теорему написав дві стрічки не мішай писати переверніть сторінку розкрийте зошит учбовий корпус

У МАГАЗИНІ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
магазин відчинено переоблік купівля-продаж зачиняйте двері великий виторг найдешевший товар приватний магазин пляшка води полуничне варення купіть сорочку загорніть у папір меблевий магазин взуттєвий магазин	магазин відкрито переучот купля-продажа закривайте двері велика виручка самий дешевий товар часний магазин бутилка води клубнічне варення купіть рубашку загорніть у бумагу мебельний магазин обувний магазин

ОКРЕМІ ВАРІАНТИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

відповідальність – підвищувати
 діяльність – провадити
 достовірність – встановлювати
 збитки – завдавати
 знання – набувати
 квартплата – вносити
 обсяг – збільшувати
 освіта – здобувати
 основи – закладати
 пільги – поширювати
 план – складати
 платіж – здійснювати

політика – формувати, реалізувати
 посада – скасувати, ліквідувати
 послуги – надавати
 потреба – задовольняти
 присяга – складати
 пропозиції – вносити
 спори – розв’язувати
 тариф – підвищувати
 територія – упорядковувати
 функції – виконувати
 чинність – набирати
 шкода – заподіяти

ГРАМАТИЧНІ СИНОНІМИ

ЩО РАНІШЕ, ТО ЛІПШЕ

Нерідко з граматичних синонімів вибирають один засіб і забувають інший. Така доля спіткала складний сполучник *що... то* в значенні відповідності. Замість нього частіше вживають сполучник *чим... тим*. Це вислови на зразок *Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути* (М. Коцюбинський). Сполучник *що... то* нічим не гірший за сполучник *чим... тим*, а навіть кращий. Наприклад: *Що багатша думка, то багатша мова* (М. Рильський); *Що вище підіймалися, то видніше ставало навкруги* (О. Гончар) (І. Вихованець).

ПОНАД СТО

Українська мова має для вираження перевищення кількості кого-, чо-го-небудь сполуки з прийменником *понад*. Їх широко використовують письменники, журналісти, науковці. Наприклад: *Понад годину лунали постріли* (З. Тулуб); *Понад місяць минуло* (О. Довженко). Отже, уживаймо глибше вкорінену в ґрунт нашої мови сполуку *понад сто осіб*, а не *більше ста осіб* (І. Вихованець).

РОЗРІЗНЯЙМО

БУДЬ ЛАСКА, ВМИКАЙТЕ

Численні мовці, озброївшись суржиковою манерою висловлювання, кричать: «Включіть телевізор!!!» Українська мова має для цього випадку гарне слово *вмикати* (*умикати, ввімкнути, увімкнути*), яке позначає з’єднання з джерелом енергії й уведення в дію різних пристроїв. Наприклад: *Ганна вмикає радіо. Юрій увімкнув світло.*

Щиросердно прохаємо: **не включайте** телевізор та інші пристрої, а тільки **вмикайте** їх (І. Вихованець).

*Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка.
«Тече вода в синє море, та не витікає...»,
а на ній човни золотії звуків, слів мови –
«із сивої давнини причалюють човни золотії»...*

Павло Загребельний

Односкладне речення. Повне та неповне речення

Ви знатимете:

- види односкладних речень;
- особливості неповних речень.

Ви вмітимете:

- виділяти односкладні й неповні речення з-поміж інших видів речень;
- визначати види односкладних речень;
- оцінювати роль односкладних і неповних речень у текстах різних стилів;
- конструювати односкладні і неповні речення та правильно використовувати їх у власному мовленні;
- ставити правильно тире в неповних реченнях.

§ 16. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим односкладні речення відрізняються від двоскладних, види односкладних речень та роль їх у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення?

152 Зіставте речення правої та лівої колонок. Визначте, у реченнях якої групи граматична основа складається з одного головного члена. Чи зрозумілий зміст цих речень? Чи можна відновити в них другий головний член? Зробіть висновок про особливості односкладних речень.

1. Я люблю тишу.
2. Пахнуть трави.
3. Світить яскраве сонце.

1. Люблю тишу.
2. Пахне травами.
3. Яскраве сонце.

Односкладні речення

Односкладним називають речення, граматична основа якого складається з одного головного члена. Другий головний член односкладному реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий. **НАПРИКЛАД:** *Отак пролечу сніжком над долиною* (А. Малишко).

Структура

До структури цього речення можна легко ввести підмет *я*, але потреби в цьому немає, бо дієслово *пролечу* вказує, що дія приписується саме 1-й особі однини (*я пролечу*).

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними й непоширеними, а також **частинами складного речення**. **НАПРИКЛАД:**

Стислі, скупі рядки, але як багато вони вміщують!

односкл., пошир.

двоскл., пошир.

Роль у мовленні

Односкладні речення урізноманітнюють і збагачують мовлення. Ними можна передати думки, почуття, відтінки, які неможливо передати двоскладними реченнями.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Головний член односкладного речення не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов'язані (не можуть існувати один без одного), а в односкладному реченні є лише один головний член, який суміщає в собі функції і підмета, і присудка. Тому правильно казати так: односкладне речення з **головним членом у формі підмета (присудка)**.

153 І. Прочитайте односкладні речення та визначте граматичні основи. У яких реченнях головний член у формі підмета, а в яких – у формі присудка? Які з речень поширені, а які – непоширені?

1. Люблю нести з криниці воду і не розхлюпати ні краплі (А. Камінчук).
2. Далекі стрічі вечорові. Росисті сутінки розлук (П. Василенко).
3. Навчи мене премудрості, навчи, моя сувора і ласкава Музо... (Марія Влад).
4. На небі зоріло (К. Гриневичева).
5. Багато зірочок блискучих розсипано

по небесах (*Л. Глібов*). 6. Зимовий вечір. Тиша (*Я. Тичина*). 7. Ніч. Тиша. Біле, біле поле (*В. Сосюра*).

II. Доведіть, що у вправі всі речення односкладні.

154 I. Прочитайте текст, знайдіть у ньому односкладні речення. Простежте, які з них допомагають уникнути зайвого повтору, а які – створюють лаконічність і динамізм розповіді.

ВЕРЕС І БДЖОЛИ

Йду до лісу. Цвітіння вересу вчуваю в усьому: в ароматі повітря, у подиху леготу, у барвах неба. Верес. На піщаних ґрунтах, там, де не цвіте жодна квітка... Там владарює верес. Од його фіолетового цвітіння не схватися ніде: ні в затінку дерева, ні на узліссі, ні в гущавині. Його маленькі ліхтарики мов просвердлюють тобі душу, входять у ество, у свідомість. Гейзери цвіту. Фонтани холоднуватогарячого багаття. Каскади райдужного сяйва.

II. Шелудько. Полудень

Дикі бджоли пораються на відділених ділянках, у глибинах, у пущах і нетрищах, запасаючись нектаром на зимівлю, а свійські літунки господарюють на околицях, беруть взяток* похапцем, поспішають... Незабаром задощить. Затуманить. Загрозує... І тоді вже верес буде бляклий, сірий, нудний (*За А. Камінчуком*).

II. Випишіть односкладні речення, підкресліть у них усі члени речення.

III. За виписаними односкладними реченнями усно перекажіть прочитане. Уведіть у переказ невеликий опис лісу (2–3 речення).

155 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ*. Визначте, які два речення з поданих є односкладними. Доведіть свою думку.

1. Ще земля не хоче холодів.
2. Ще не всі розв'язано рівняння у цім світі.
3. Слова збираю у разки думок щоденно.
4. Цей липень справді тільки мій (*О. Довгон'ят*).

156 I. Спишіть складні речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Визначте односкладні речення, які є частинами складних (надпишіть над ними скорочено – *односкл.*).

1. Уже йшлося до весілля, коли раптом ро(з,с)почалася війна (*С. Музиченко*). 2. Снігами землю зам(е,и)ло, ярли ще морозів жала (*А. Луценко*). 3. Держава створюється задля того, що(б) жити щас(т)ливо (*Арістотель*). 4. Поглянь: вуалі (біло)сніжні смагляві вишні надягли (*Д. Іванов*). 5. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява... (*О. Довженко*). 6. Йду

* *Взяток* – збирання нектару і квіткового пилку бджолою сім'єю за певний час (день, сезон).

по тонкому пам'яті льоду – і під ногами кришаться кр(е,и)жини (М. Ільницький).

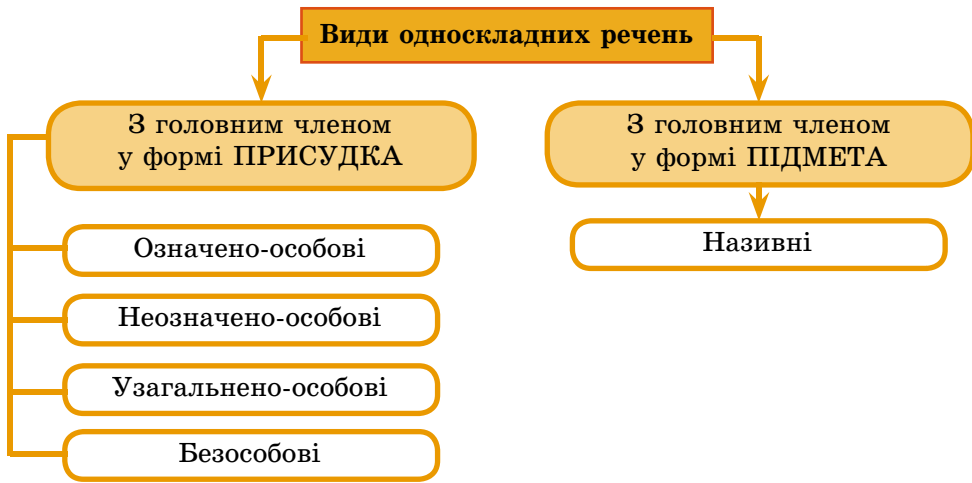
II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

157 Замініть усно двоскладні речення синонімічними односкладними й навпаки. Простежте, як при цьому змінюється характер розповіді.

1. Птахи весело співають у затишному лісі (О. Квітневий). 2. Чую, земле, твоє дихання, розумію твій тихий сум (В. Симоненко). 3. Улітку я люблю мандрувати гірськими стежками (О. Квітневий). 4. Крізь туманову пелену видно зелено-чорний ліс (Д. Прилюк). 5. Йому захотілося маювати (Є. Товстуха).

Види речень

Залежно від значення та способу вираження головного члена односкладні речення поділяють на види.

158 Розгляньте таблицю. Користуючись нею, розкажіть про значення головного члена різних видів односкладних речень, обґрунтуйте наведені приклади. Визначте, якими частинами мови виражено головні члени речення в прикладах.

Види речень	Значення головного члена речення	Приклади
Означено-особове	Головний член речення означає дію, яку виконує конкретна особа (я, ти, ми, ви)	<u>Будем</u> на осінь добрі й багати (І. Жиленко).
Неозначено-особове	Головний член речення означає дію, яку виконують невизначені особи (вони)	Нас <u>зустрічають</u> хлібом-сіллю (Леся Українка).
Узагальнено-особове	Головний член речення означає дію, яка стосується будь-якої особи	Друга <u>пізнають</u> у біді (Нар. творчість).

Продовження таблиці

Безособове	Головний член речення означає дію, яка не має виконавця	А в теплій хаті <u>пахне</u> свіжим хлібом (О. Пахльовська).
Називне	Головний член речення стверджує наявність предметів чи явищ	Чудесна кийвська <u>осінь</u> (Остап Вишня).

159 I. Виберіть і спишіть односкладні речення, підкресліть головні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Науки не носити за плечима (*Нар. творчість*). 2. На сизих луках скошено траву (*М. Рильський*). 3. Щасливий сміх голосно забринів на всю квартиру (*С. Музиченко*). 4. Стою увесь блакиттю оповитий (*М. Боровко*). 5. Кожен ніжний рух сердечний в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*). 6. Вечірня кімната. Розчинені вікна. Весна (*І. Жиленко*). 7. Щасливі щастя не шукають (*Нар. творчість*). 8. Повітря – мов настоянний женьшень (*Н. Гнатюк*).

II. Обґрунтуйте використання тире в останньому реченні.

III. Надпишіть частини мови над словами першого й другого речень.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Те значення, яке у двоскладному реченні передається двома головними членами – підметом і присудком, в односкладному реченні зосереджується в одному головному члені. Головний член односкладного речення називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, указує на відношення до дійсності. **ПОРІВНЯЙМО:** Я люблю музику. – Люблю музику.

§ 17. ОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ, УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

Про те, які значення мають особові односкладні речення, особливості вживання їх та форми вираження головних членів речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є три особи займенників? 2. Які є способи й часи дієслова?

160 Прочитайте односкладні означено-особові речення. Визначте спосіб вираження головних членів (частину мови, особу, спосіб). Поміркуйте, хто виконує дію – конкретна особа (*я, ти*) чи неозначена. Зробіть висновок про особливості означено-особових речень.

1. Прокидаюся на березі Десни під дубом (*О. Довженко*).
2. Земля Вітчизни, квітни і живи (*Л. Костенко*).

Означено-особові

Форми вираження

Означено-особовими називають односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконує конкретна особа.

Головним членом в означено-особових реченнях можуть бути тільки дієслова в таких формах:

Форми дієслова	Приклади
1-ша та 2-га особи однини й множини теперішнього й майбутнього часу (уявні підмети – я, ти, ми, ви)	Отак <u>пройду</u> крізь твій великий подив, <u>не зачеплюсь</u> об лагідні слова (Л. Костенко).
1-ша та 2-га особи однини й множини наказового способу (уявні підмети – ти, ми, ви)	<u>Задзвони</u> в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).

Синтаксичні синоніми

Усі односкладні означено-особові речення синонімічні двоскладним, але, на відміну від останніх, в означено-особових реченнях увагу зосереджуємо не на виконавцеві, а на самій дії. **ПОРІВНЯЙМО:**

Односкладні	Двоскладні
Люблю мандрувати. Піди напийся води.	Я люблю мандрувати. Ти піди напийся води.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових реченнях головний член має форму **присудка**. 2. Другий головний член односкладному реченню не потрібний, оскільки зміст речення і так зрозумілий.

161 I. Прочитайте речення. Доведіть, що всі вони означено-особові. Простежте, на чому в них зосереджено увагу – на дії чи на її виконавцеві.

1. Зроблю собі човна із мрій і весла із пісень (М. Рильський). 2. Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени (Л. Костенко). 3. Рідна земле, дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (В. Тарасенко). 4. Не сперечайся! Слів не каламуть (М. Боровко). 5. Понеси мене, вечір, мій брате, на чумацький задуманий шлях (В. Сосюра). 6. Разом ходімо в майбутнє (Леся Українка).

II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Зазначте в дужках біля кожного речення форму вираження головного члена (спосіб, час, особу, число).

III. Знайдіть спонукальні речення. Вимогу чи прохання вони виражають?

162 I. Прочитайте виразно вірш, визначте його основний мотив.

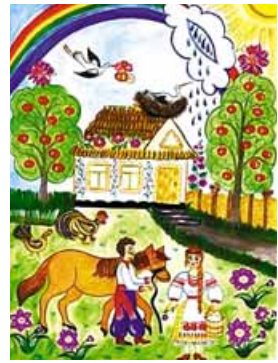
Назбираю в гаю запашного зілля,
Запахного зілля, вибуялих трав.

З ясеня та кленів назбираю гілля,
Лепехи нарвати побіжу на став.

Ключанням обставлю, приберу кімнату.
Подивіться, мамо, хороше ж то як!
Усміхнуться очі, поміж тим у хату
Ввечір завітає стомлений козак.

Сядемо рядочком, заведем розмову
Тиху, сумовиту і про все, про все...
Доки до віконця хусточку шовкову
Ніченька-черничка з поля донесе.

В. Чумак

Рідний край.
Малюнок Марини
Побережної
(13 років)

II. Знайдіть у вірші означено-особові речення. Чи є в тексті односкладні речення інших видів? Перебудуйте усно односкладні речення на синонімічні двоскладні.

III. Простежте, чи надають односкладні речення лаконічності, динамічності віршу.

Неозначено-особові

Неозначено-особовими називають односкладні речення, головний член яких означає дію, яку виконують невизначені особи.

Форми вираження

Головним членом у неозначено-особових реченнях можуть бути тільки дієслова в таких формах:

Форми дієслова	Приклади
3-тя особа множини теперішнього чи майбутнього часу (уявний підмет – вони)	Уже <u>збирають</u> урожай.
множина минулого часу (уявні підмети – вони, ми, ви)	Уже <u>зібрали</u> врожай.
множина умовного способу	Швидше <u>зібрали б</u> урожай.

Виконавці дії

Виконавців дії в неозначено-особових реченнях не називаємо з різних причин. Іноді вони не відомі ні за кількістю, ні за складом, а іноді не називаємо їх свідомо, щоб зосередити увагу на самій дії.

Роль у мовленні

Означено-особові та неозначено-особові речення здебільшого вживаємо в художньому й розмовному стилях мовлення. Вони допомагають уникнути небажаного повтору, створюють лаконічність, динамічність розповіді.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є означено-особовими чи неозначено-особовими речення, у яких присудки виражено дієсловами в таких формах: 3-ї особи однини; однини мину-

лого часу; однини умовного способу. **НАПРИКЛАД:** 1. Дивиться цікавий фільм. 2. Дивився цікавий фільм. Із цих речень не зрозуміло, хто саме виконує дію (він, вона, я, ти?), а тому вони потребують підмета. Це двоскладні речення з пропущеним підметом, який відновлюється з контексту.

163 І. Спишіть спочатку означено-особові, а потім – неозначено-особові речення. Підкресліть головні члени речення, надпишіть над ними особу й час.

1. Йдемо удвох під вечір по стежині (*Л. Костенко*). 2. Пишу тобі рядки привіту крильми найперших журавлів (*М. Боровко*). 3. **Назавжди** залишаюся отут, в низовині не звітрених ще квітів (*С. Осика*). 4. Той монастир **недавно** збудували (*Л. Костенко*). 5. П'ятьох старшин козацьких **розп'яли** (*Л. Костенко*). 6. Чи хоч пучечок тої калини мені на груди покладіть (*Л. Костенко*). 7. Нам наказують зайняти висоту (*В. Кучер*).

II. Визначте частини мови виділених слів, поясніть у них орфограми.

164 І. Прочитайте текст. Знайдіть неозначено-особові речення та поміркуюте, чому в них не називаються виконавці дії. Поясніть роль неозначено-особових речень у цьому тексті.

МИЛОСЕРДНА ТРОЯНДА

У давнину троянду називали «милосердною» квіткою завдяки цілющим властивостям вироблених із неї парфумів, олії та води. Її п(е,и)люстки накладали на облич(ч)я, щоб надати йому юнацької свіжості. Настій бджіл на трояндовій олії застосовували для поліпшен(н)я росту волос(с)я, а зібрану з квітів росу мали за найліпший засіб проти запален(н)я очей. Досі ще трояндову олію та воду широко використовують (в,у) парфумерії. Вони є складовими частинами багатьох лікувальних мазей, косметичних есенцій і т. ін. (*С. Приходько*).

II. Спишіть текст, розкриваючи дужки. У неозначено-особових реченнях підкресліть граматичні основи.

III. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

165 **КОЛО ДУМОК.** Зіставте речення. Доведіть, що перше з них є односкладним, а друге – двоскладним. Свою відповідь звірте з поданим нижче міркуванням.

1. Читаю цікаву книжку.
2. Прочитав цікаву книжку.

МІРКУЙМО. Речення *Читаю цікаву книжку* є односкладним. Воно має один головний член, а другий не потрібен, оскільки зміст і так зрозумілий. Якщо це речення переробити на двоскладне, то підметом виступатиме лише займенник **я**, і ніяке інше слово. Речення *Прочитав цікаву книжку* – двоскладне, бо з нього не зрозуміло, хто ж прочитав книжку (*я? ти? він?*). Підмет у цьому реченні пропущено.

166 І. **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Знайдіть у поданих реченнях два, які не є односкладними. Відповідь обґрунтуйте.

1. Краю рідний, цвіти, як Малишковий гай, і шуми яворинням розлогим (*О. Довгон'ят*). 2. Посадили над козаком явір та ялину (*Т. Шевченко*).

3. Не дай мені напитися журби й душі замерзнуть від морозу (*О. Довгон'ят*).
 4. Стояв би тут і слухав дотемна невгавний вітру спів... (*В. Мисик*). 5. А вві сні бачив сонце, і поле безмежне, і стежки без краю в достиглих хлібах (*Ю. Збанацький*).

II. Визначте вид односкладних речень (означено-особове чи неозначено-особове).

167 Перебудуйте, де можливо, подані двоскладні речення на односкладні означено-особові. Простежте, як це вплинуло на характер розповіді. Які два речення не можна перебудувати? Чому?

1. Завтра я буду далі і далі від цих полів (*А. Малишко*). 2. Я люблю Дніпро – велику ріку мого народу (*О. Довженко*). 3. А вітер грає, мов оргán (*Д. Павличко*). 4. Тихі води Дніпрові я стрічав у дорозі, сині хмари, діброви, спілі ранки та грози (*А. Малишко*). 5. Тому ми захоплюємося, як піснею і музикою, словом майстра (*І. Вихованець*).

168 Перебудуйте односкладні неозначено-особові речення на двоскладні. Поміркуйте, коли варто надавати перевагу односкладним реченням перед двоскладними.

1. Магазины зачинають о 20-й годині. 2. Навесні на клумбах висадили квіти. 3. Батьків викликали до школи. 4. У краєзнавчому музеї завжди радо зустрічають відвідувачів. 5. У пресі повідомили про наближення буревію. 6. Комбайнерам вивезуть обід у поле. 7. У нашому селі журавлів називають веселиками.

169 Складіть словосполучення з двома поданими дієсловами (на вибір). Уведіть ці словосполучення спочатку в означено-особові, а потім – у неозначено-особові речення. Форму дієслова можна змінювати.

Працювати, відчувати, збиратися, відлітати.

Узагальнено-особові

Узагальнено-особовими називають односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу.

Форми вираження

Головний член таких речень переважно виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу, рідше – в інших формах. **НАПРИКЛАД:**

1. Не навчиш вовка орати (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 2-ї особи однини)

2. За одного битого двох небитих дають (Нар. творчість).

(Дієслово у формі 3-ї особи множини)

Роль у мовленні

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження узагальнених суджень, тому особливого поширення вони набули в **приказках, прислів'ях, загадках, казках**. За допомогою узагальнено-особових речень також дають **інструкції, рецепти**, позначають **закономірності**.

170 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Доведіть, що всі ці речення є узагальнено-особовими. Підкресліть головні члени речення.

1. Вовка пастухом (не)ставлять 2. (Не)хвали коня, поки з дороги (не) верн(е,и)шся. 3. Як сіно косять, то дощів (не)просять (*Нар. творчість*). 4. Пл(е,и)каймо в серці кожне гроно, прозоре диво кал(е,и)нове (*Д. Білоус*). 5. Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня... (*Л. Костенко*). 6. Дивиш(ь)ся і (не)надивиш(ь)ся, дишеш і (не)надишеш(ь)ся чистим, гарячим і пахучим повітрям (*І. Нечуй-Левицький*).

ІІ. Поясніть, як ви розумієте зміст одного з наведених народних висловів.

171 Пригадайте і запишіть 3–5 прислів'їв, що мають будову узагальнено-особових речень. Визначте, чим виражений у них головний член речення. Поясніть зміст одного з висловів.

172 *КОЛО ДУМОК.* Поміркуйте, що спільного і що відмінного між означено-особовими, неозначено-особовими та узагальнено-особовими реченнями. Чим, на вашу думку, ці три види односкладних речень відрізняються від безособових?

173 Запишіть послідовно спочатку номери означено-особових речень, потім – неозначено-особових, а потім – узагальнено-особових. Визначте усно в них головні члени речення.

1. Деякий час їхали мовчки (*С. Музиченко*). 2. Від корявого дерева тепла не чекай (*Нар. творчість*). 3. Опустіться, тихі зорі, синові під вії (*В. Симоненко*). 4. Іду і мрію про щось (*М. Йогансен*). 5. Три дні дали на роздуми мені (*Л. Костенко*). 6. Тужу за вами, солов'ї України (*М. Рильський*). 7. Прийди весняною грозою, сипни на серце яблунь цвіт (*Р. Братунь*). 8. Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько (*Нар. творчість*).

Ключ. Замініть послідовно виписані цифри відповідними буквами: 1 – о, 2 – і, 3 – п, 4 – е, 5 – н, 6 – т, 7 – р, 8 – й. Якщо ви правильно виконали завдання, то із записаних букв прочитаєте прізвище автора вислову «*Хоч би чого ти навчався, ти навчаєшся для себе*».

174 Випишіть лише односкладні речення, підкресліть граматичні основи, визначте вид речень.

1. Весною в селі встають рано (*Г. Тютюнник*). 2. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер (*О. Довженко*). 3. Скучив за степом, скучив за лугом (*В. Стус*). 4. Крізь темний бір до ясних зір прорубую дорогу (*Олександр Олесь*). 5. Допмагає українським воїнам захищати Вітчизну від непроханих гостей (*З газети*).

175 Опишіть фрагмент футбольного матчу або виступу естрадної зірки, використовуючи неозначено-особові речення.

176 Випишіть із художнього твору, який є у вашому підручнику літератури, або з газети два означено-особових і два неозначено-особових речення.

177 Прочитайте текст. З'ясуйте, про який вид односкладного речення йдеться в кожному висловленні. Чи вдалося, на вашу думку, односкладним реченням охарактеризувати себе? Чим би ви доповнили їхні розповіді, не вживаючи наукових термінів?

СУПЕРЕЧКА РЕЧЕНЬ

1. Ми – яскраві особистості. Особливо я, адже у мене щодо особи повна визначеність. Жодних загадок. Це або той, хто говорить, або співрозмовник. І завжди лише один із них. Я точно знаю, про кого говорю.

2. Не мати права вибору – це жахливо! Часто я, справді, не знаю, про кого говорю. Тоді я можу це домислювати. А деколи знаю, про кого говорю, але волю особи не відкривати. Адже не цікаво, коли всі все знають.

3. Усе, що ви говорите, другорядне! Ви не вмієте спілкуватися! Ось я ніколи не говорю про дрібниці. Але якщо заговорю, то про всіх одразу. Я люблю висловлювати істини. Правда, через це в мене немає часу займатися власною формою: я надто захоплене змістом. Але бачу, ви розумієте моє значення, якщо по черзі даєте мені свою форму. Це доказ нашої дружби (За В. Бобровою).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, як стати цікавим співрозмовником? Відомий педагог Дейл Карнегі пропонує такий простий спосіб: по-перше, слід бути уважним слухачем від початку і до кінця розмови, заохочуючи інших розповідати про себе, бо їх набагато більше цікавлять свої проблеми, ніж ваші, по-друге, треба приєднатися до погляду співрозмовника. Про цей та багато інших «рецептів» красномовства ви можете дізнатися з книжки Іржі Томана «Мистецтво говорити». І не забудьте поділитися цією інформацією з однокурсниками.

§ 18. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають безособові речення, про їхні стилістичні особливості та способи вираження головних членів речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які дієслова належать до безособових? 2. Яку форму дієслова називають неозначеною?

178 Прочитайте безособові речення. Чи мислиться в них дійова особа? У якому реченні головний член виражено: а) прислівником; б) дієслівною формою на *-но, -то*; в) неозначеною формою дієслова; г) безособовим дієсловом? Зробіть висновок про особливості безособових речень.

1. Тепло ведмежатам у засніженому снігом барлозі (І. Соколов-Микитов).
2. Серед лісу ставок прикрашено очеретом (Остан Вишня). 3. Словами серденька не одурити (Леся Українка). 4. Заморосило осінь у сльозу (Л. Костенко).

Безособові

Безособовими називають односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, які не мають виконавця чи носія або реалізуються незалежно від них. **НАПРИКЛАД:** 1. Аж морозом сипнуло поза спиною (Панас Мирний). 2. Як весело було нам усім у ту мить (А. Яніта).

**СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНОГО ЧЛЕНА
В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ**

Спосіб вираження	Приклад	Значення
Безособове дієслово	<i>Мені не спиться. Уже світає.</i>	Стан людини, природи, світу
Особове дієслово в безособовому значенні	<i>У лісі пахне грибами.</i>	
Прислівник (з допоміжним дієсловом або без нього)	<i>На вулиці було темно. Йому страшно.</i>	
Дієслівна форма на <i>-но, -то</i>	<i>На лузі траву скошено.</i>	
Неозначена форма дієслова (можливо в поєднанні з прислівником чи присудковими словами <i>треба, можна, час, слід, жаль</i>)	<i>Можна побачити все.</i>	Бажання, можливість, неможливість тощо
Слова <i>нема, не було, не буде</i> , при яких є додатки в родовому відмінку	<i>У мене немає часу.</i>	Відсутність кого- або чого-небудь

Роль
у мовленні

Безособові речення здебільшого вживають у художньому й розмовному стилях. Ці речення використовують для виділення дії та її наслідків.

Синтаксичні
синоніми

Іноді односкладні безособові речення виступають **синтаксичними синонімами** до двоскладних. Це дає змогу урізноманітнити мовлення, а також найточніше висловити певну думку. На відміну від двоскладних речень, у безособових дія і стан подаються як незалежні від виконавця, тобто відриваються від нього. **ПОРІВНЯЙМО:**

Двоскладні	Односкладні
<i><u>Я</u> <u>хочу</u> <u>спати</u>.</i>	<i>Мені <u>хочеться</u> <u>спати</u>.</i>
<i><u>Сніг</u> <u>замів</u> <u>дорогу</u>.</i>	<i><u>Дорогу</u> <u>замело</u> <u>снігом</u>.</i>
<i><u>Пахли</u> <u>трави</u>.</i>	<i><u>Пахло</u> <u>травами</u>.</i>
<i><u>Трава</u> <u>вже</u> <u>скошена</u>.</i>	<i><u>Траву</u> <u>вже</u> <u>скошено</u>.</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слід відрізнити безособові речення з головним членом, вираженим сполученням прислівника та інфінітива, від двоскладних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Двоскладне	Односкладне
<i>Під гору <u>бігти</u> <u>важко</u>.</i>	<i>Під гору <u>важко</u> <u>бігти</u>.</i>

179 I. Прочитайте безособові речення. Визначте спосіб вираження виділених головних членів.

1. Тієї ж миті **потемніло** в очах (*С. Музиченко*). 2. **Пахло** в повітрі торішнім листом і терпкими бруньками (*Р. Іванченко*). 3. **Нема** на світі України, немає другого Дніпра (*Т. Шевченко*). 4. **Не можна загуляти** сучасним життям життя тисячоліть (*М. Семенко*). 5. І справді **гарно було** на ниві (*Л. Костенко*). 6. Опівдні **зробилося** зовсім тепло (*Гр. Тютюнник*). 7. А слова дружнього за гроші **не купити** (*М. Рильський*). 8. **Весело й шумливо** на вигоні за шахтарською слобідкою (*С. Черкасенко*). 9. **Не співалося** тієї весни Настусі веснянок (*Ю. Збанацький*).

II. Розподіліть усно речення на групи за значенням: а) повідомлення про стан людини; б) повідомлення про стан природи; в) відсутність кого- або чого-небудь; г) бажання, можливість, неможливість.

180 I. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення. Розкажіть, яку картину вдалося змалювати автору, які відчуття й запахи передати.

У ЛІСІ

Часто доводилося мені з дідусем ходити в ліс шукати лікарські трави. Ось і цього разу встали ми дуже рано. На небі ще блідо мерехтіли зірки. Гостро віяло ранковою прохолодою. До лісу було далеченько. Коли дібралися туди, перші промені сонця вже лагідно лоскотали мені лице своїм теплом. Приємно було від того на серці, і воно промінилося радістю. І ноги не боліли, і втоми в тілі не було...

Дідусь сів на пахучі трави, розв'язав полотняну торбину зі сніданком. Приємно запахло ще й салом, часником і свіжими плескачами. Ми гарно поснідали, бо на свіжій повітрі апетит, як дід каже, вовчий. Потім дідусь підвівся, глянув на небо, сказав:

– Після обіду, онучку, буде злива.

Як він знав, що буде злива? Хтозна. Та коли вже казав, то все збувалося (*Л. Павленко*).

II. Випишіть із тексту безособові речення, підкресліть у них головні члени. Яка роль безособових речень у реалізації авторського задуму?

III. Усно перекажіть прочитане, використовуючи виписані речення.

I. Кисіль. Лісова річка

181 Замініть неозначено-особові речення безособовими. Простежте, як змінився характер розповіді.

ЗРАЗОК. *На свято міста запросили відомих виконавців. – На свято міста запрошено відомих виконавців.*

1. Дітям дозволили купатися в басейні. 2. Ловити рибу в Дніпрі біля Києва заборонили. 3. У виступі згадали про переможців конкурсу. 4. Дихали вільно, на повні груди.

182 І. Спишіть речення. Підкресліть усі члени речення, визначте, чим виражені головні члени. Доведіть, що з поданих речень одне двоскладне, а інші – односкладні безособові.

1. Із сухого дерева вогонь добре класти (*Нар. творчість*). 2. Довкола було тихо й безлюдно (*О. Гончар*). 3. В соняшнику справді трудно впізнати сонце (*Леся Українка*). 4. Вік звікувати – не в гостях побувати (*Нар. творчість*). 5. Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам не забути, рідний краю (*Б. Лепкий*). 6. А від городу потягнуло кропом (*І. Жиленко*). 7. Нема ліку чудесам твоїм, моє місто (*В. Земляк*).

II. Випишіть усі словосполучення з першого речення, позначте головні слова.

183 Замініть усно двоскладні речення синонімічними безособовими. Простежте, як змінився характер висловленої думки. Які зміни сталися в системі членів речення?

ЗРАЗОК. *У хаті пахне хліб. – У хаті пахне хлібом.*

1. Сонце залило галявину. 2. На подвір'ї запахла скошена трава. 3. Від річки війнула прохолода. 4. Безперервні осінні дощі розмили дорогу. 5. Я хочу дочекатися ранку. 6. Настала рання весна. 7. Стан хворого погіршав. 8. Перші кроки робляться важко. 9. Археологи знайшли залишки давнього поселення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Безособові речення не можна переробити на двоскладні без зміни змісту.
ПОРІВНЯЙМО: 1. *Я працюю.* (Констатація факту). 2. *Мені працюється.* (Указується на потяг до роботи, який охоплює того, хто говорить).

І ТАКЕ БУВАЄ

Дідусь, який працював нічним сторожем, повернувся вранці додому.

– Як пройшло чергування? – запитали в нього онуки Світлана та Олег.

– Цього разу всю ніч не спалося, – відповів дідусь.

– О, тобі, напевне, було дуже важко нести чергування... – поспівчувала Світлана. – Усю ніч не спав...

– І зовсім не важко, – заперечив Олег, – адже...

Продовжте репліку Олега. У чому полягає мовна суть подібних непорозумінь?

184 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Виберіть з поданих дієслів два та запропонуйте одно-класнику (однокласниці) скласти з кожним із них двоскладне й безособове речення.

Темніє, пахне, віє, бажати, віриться, думати, чекати, вірити, відчувається.

185 Складіть і запишіть два складні речення, частинами яких були б односкладні безособові. Підкресліть граматичні основи.

186 І. Спишіть речення і запишіть біля кожного з них характеристику (односкладне чи двоскладне, вид односкладного). Підкресліть граматичні основи.

1. Як мені хотілося словами осені пейзажі змалювати (*О. Довгол'ят*).
2. У малесенькій тісній халупці було вогко і трохи душно (*Іван Багря-*

ний). 3. Археологами було знайдено на острові рештки козацьких доменних печей (О. Гончар). 4. Світає. Тане морок в небосхилі (М. Сингаївський). 5. Їдуть стрільці. Завіяло дороги. Біле сонце деренчить, мов жерсть (Р. Лубківський). 6. А робота не жде. Її треба робить (Л. Костенко).

II. Визначте частини мови в третьому реченні.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Хоча особа, яка виконує дію, в означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових реченнях не називається, але все ж вона мислиться (означено, неозначено чи узагальнено). Саме це об'єднує зазначені односкладні речення та відрізняє їх від безособових. Адже в безособових реченнях дія не має виконавця чи носія або реалізується незалежно від нього. Окрім цього, форми вираження головного члена в безособових реченнях різноманітніші, ніж в особових реченнях.

§ 19. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, яке значення мають називні речення, про їхні стилістичні особливості та способи вираження головних членів речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є способи вираження підмета? 2. Які другорядні члени речення належать до групи підмета, а які – до групи присудка?

187 Прочитайте речення. Визначте головні члени речення та спосіб вираження їх. Поміркуйте, чому такі речення в мовознавстві називають називними. Яка їхня роль у мовленні?

1. Сніг і сонце. Золоті цимбали. Вічності дихання золоте (Д. Павличко).
2. Окоп. Залізниця. Гармата. Дуби, посивілі від пилу... (А. Малишко).

Називні

Називними є такі односкладні речення, у яких головний член стверджує наявність предметів чи явищ у реальній дійсності.

Спосіб вираження

У таких реченнях головний член здебільшого виражається іменником у називному відмінку, рідше – займенником або іменним словосполученням. **НАПРИКЛАД:**
1. Спокійні очі. Сива голова (Л. Костенко). 2. Довга, затяжна волинська осінь (М. Олійник).

Роль у мовленні

Називні речення досить поширені в художньому стилі, зокрема в описах природи, дії, обстановки, де вони часто утворюють цілу низку однотипних структур. **НАПРИКЛАД:** *Спориш. Нагідки. Стигли свічі лип. І кручений панич дереться вгору* (М. Боровко). Також називні речення часто використовують у газетних і журнальних статтях.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У називних реченнях є лише один головний член у формі підмета. Присудка в таких реченнях немає й не може бути. З другорядних членів у називних реченнях можуть бути лише означення.

188 I. Прочитайте уривки описів. Розкажіть, що ви уявляєте, читаючи кожен з них. Чи вдалося авторам динамічно й широко змалювати зображуване? Якщо так, то завдяки чому.

1. Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий (М. Рильський).

2. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, весь білою черемхою залитий (М. Рильський).

3. Осінь. Похмурий час. Перший мороз. Листопад (П. Дорошенко).

II. Схарактеризуйте усно речення (односкладне чи двоскладне, вид односкладного). Визначте, які з них вжито для позначення часу, а які – місця.

III. Продовжте один з описів кількома реченнями, зокрема й називними.

189 I. Прочитайте виразно вірш. Які думки й почуття передає автор? Охарактеризуйте роль називних речень у розкритті авторського задуму.

СВІЧА

Вітер. Злива. Безсоння.
Гасне літо зелене.
Падають на підвіконня
Жовті долоні клена.
Серце щемить від болю.
Вмиті безсонням очі.
Я, а поряд зі мною –
Чорна безодня ночі.

Запалю свічу з віком віч-на-віч.
Запалю свічу, щоб здолати ніч.
Запалю свічу у тривожний час.
Помолюсь вогню, щоб вогонь не згас.

В. Шинкарук

Порив вітру. Малюнок
Анастасії
Мечетної (14 років)

II. Випишіть із тексту односкладні називні речення. Підкресліть граматичні основи, надпишіть над усіма словами частини мови. Чи є в тексті односкладні речення інших видів?

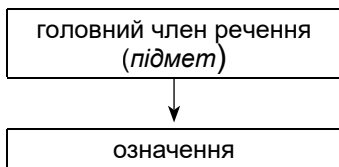
III. Розгляньте малюнок «Порив вітру». Що, на вашу думку, символізують яскраві соняшники? Чим малюнок співзвучний з віршем «Свіча»? Доберіть кілька називних речень, які можна було б використати в словесному описі малюнка.

190 *КОЛО ДУМОК.* Чи будь-яке речення, у якому звучить чи пишеться лише один головний член, виражений іменником у називному відмінку, буде односкладним називним? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З другорядних членів у називному реченні може бути лише **означення**. Обставина й додаток входять до групи присудка, якого в називному реченні немає й не може бути. Тому якщо в реченні є обставина чи додаток, то значить є й присудок. **НАПРИКЛАД**, хоча в реченні *На небі сонце* звучить і пишеться лише підмет, воно не односкладне називне, а двоскладне, оскільки має обставину *на небі*. Обставина й вказує на наявність присудка. Щоправда, цей присудок пропущено.

Група головного члена називного речення

191 I. Спишіть, підкресліть члени речення. Укажіть називні речення. Чи є в цих реченнях другорядні члени? Які саме?

1. А ось ліси, покриті димом (*Л. Дмитренко*). 2. Ось і місток, за яким починалося село (*І. Муратов*). 3. Жовта акація в скверах Одеси (*О. Довгоп'ят*). 4. Зелений луг. Над лугом в'ється чайка (*М. Рильський*). 5. У Херсоні ізранку дощ (*Д. Обухов*). 6. Ліс. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір (*М. Рильський*). 7. Зелений луг над річкою Тясмин (*Остап Вишня*).

II. Знайдіть у перших двох реченнях вказівні частки. Поміркуйте, як впливає на зміст називного речення наявність у ньому вказівних часток.

192 Доведіть, що речення лівої колонки є односкладними називними, а правої – двоскладними. Свої висновки звірте з міркуванням, поданим після вправи.

Односкладні називні

Темна ніч.
Холодний вітер.
Народний вибір.

Двоскладні

Ніч темна.
Вітер холодний.
Вибір народний.

МІРКУЙ.МО. Речення *Ніч темна* є двоскладним, бо в ньому прикметник *темна* є частиною складеного присудка (прикметник стоїть після іменника, у мовленні він логічно наголошується, між словами робиться пауза). Речення *Темна ніч* є односкладним називним, бо в ньому прикметник *темна* є означенням (стоїть перед іменником).

193 Спишіть, розкриваючи дужки, спочатку односкладні називні речення, а потім – двоскладні. Підкресліть граматичні основи.

1. Стіл був застел(е,и)ний скатертиною і заставл(е,и)ний, як на В(е,и)-ликдень... (*І. Багрянний*). 2. Козацька школа, крита оч(е,и)ретом (*Л. Костенко*). 3. Ось школи знайомої мури (*В. Сосюра*). 4. Враження дитинства – ясновесні! (*Д. Білоус*). 5. На серці дощ (*О. Довгоп'ят*). 6. Потріскані до крові, обвугл(е,и)ні губи ж(е,и)нців (*М. Стельмах*). 7. Небо гл(е,и)боке, прозоре, блакитне (*М. Івченко*). 8. Всі мости ще кл(е,и)нові (*Л. Костенко*).

Ключ. Запишіть послідовно спочатку номери односкладних речень, а потім – двоскладних. Замініть цифри відповідними буквами: 1 – ж, 2 – д, 3 – о, 4 – е, 5 – н, 6 – в, 7 – к, 8 – о. Якщо ви правильно виконали завдання, то зможете прочитати прізвище автора вислову «Любіть землю! Любіть працю на землі».

194 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, яке з поданих речень односкладне називне, а які – двоскладні. Відповідь обґрунтуйте.

Недільний ранок. Зелен-свято нині. Хати убрані в клечінь соковиту (*А. Луценко*).

195 Користуючись лише називними реченнями, передайте стисло епізод відомого фільму (мультфільму) чи пісні, не називаючи персонажів. Однокласники мають упізнати фільм чи пісню за вашою розповіддю.

196 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть і запишіть невеликий текст із 4–5 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) поширити в тексті називні речення за допомогою означень (усно). Простежте, як змінився характер висловлення.

197 I. Розгляньте репродукцію картини Є. Лещенка. Розкажіть, що на ній зображено. Які кольори переважають? Яким настроєм вона перейнята? Доберіть іменники для позначення місця й часу.
II. Складіть усно за картиною опис (5–8 речень), використовуючи називні речення для позначення місця й часу.

Є. Лещенко. Крізь снігову завісу

198 I. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення.

Повівав холодний вітерець. Насувались білі, наче молочні, хмари, різно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька. На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Посипав сніжок (За М. Коцюбинським).

II. Перекажіть прочитане (письмово), використовуючи лише односкладні називні речення. Підкресліть головні члени речення. Простежте, як перебудова вплинула на характер опису.

ЗРАЗОК. *На землю впали перші краплини дощу. – Перші краплини дощу.*

§ 20. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Про те, чим неповні речення відрізняються від повних та коли в неповних реченнях ставимо тире

 199 Прочитайте діалог. Поміркуйте, чим зумовлена відсутність деяких слів у виділених реченнях. Чи можна відновити ці слова з діалогу? Поясніть, чому виділені речення є неповними. Яка їхня роль у мовленні?

- Де знаходиться книгарня?
- **У центрі міста.**
- А чим можна доїхати до центру?
- **Автобусом номер 7.**

Неповні речення

Неповними називають речення, у яких пропущено один або кілька членів речення, потрібних для цілісної граматичної структури.

Цей пропуск добре відчутний, а відсутні члени речення можна легко відновити. **НАПРИКЛАД:**

(жалить)
Бджола жалить жалом, а людина – словом.

повне
неповне

Неповні речення, як і повні, можуть бути поширеними й непоширеними, односкладними і двоскладними, а також частинами складного речення.

Неповні речення можуть бути контекстуальними й ситуативними.

Контекстуальні речення

У **контекстуальних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з **контексту** (найближчих речень тексту). Причиною пропуску є те, що слово вже вживалося і немає потреби його повторювати. **НАПРИКЛАД:** *Червоними озерами цвіли в лісосузі маки. Синіми озерами біля них – сокирки* (М. Вінграновський).

У цьому прикладі друге речення є неповним, пропущено присудок *цвіли*.

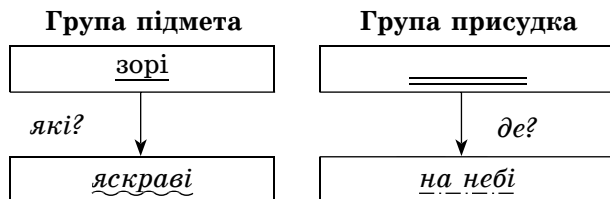
Ситуативні речення

У **ситуативних** неповних реченнях пропущений член відновлюємо з мовленнєвої ситуації. Причиною пропуску є те, що всі учасники розмови знають, про що йдеться. **НАПРИКЛАД,** під час гри у футбол один гравець вигукує: *«Пасуй мені!»*. Із ситуації спілкування зрозуміло, що йдеться про м'яч.

Пропуск присудка

До неповних також зараховують **речення з пропущеним присудком**, який не можна відновити ні з контексту, ні із ситуації. На пропущений присудок вказують наявні в реченні **обставина** чи **додаток**. **НАПРИКЛАД:** *Яскраві зорі на небі.*

У цьому реченні є обставина *на небі*, яка допомагає уявити присудок: *Яскраві зорі (є, розкинулися, засіяли тощо) на небі*. Цей присудок пропущено. Структура речення така:

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Речення з пропущеним підметом чи присудком є двоскладним, а не односкладним. **НАПРИКЛАД:** *Андрій три роки прожив у Вінниці. Знає тут усі місця.* Друге речення є двоскладним неповним (пропущено підмет *Андрій*).

Незакінченні речення

З неповними реченнями не слід сплутувати незакінчені речення. **Незакінчені речення** – це початкові уривки звичайних речень, що їх з певної причини мовець раптово обірвав, не договоривши. **НАПРИКЛАД:** 1. *Ми б ніколи так не вчинили, але...* 2. *«Я не Ганна, не наймичка, я...» – та й онімла* (Т. Шевченко).

У незакінчених реченнях важко або й не можливо встановити, що конкретно випущено.

На письмі перерваність речення позначають трьома крапками.

200 I. Прочитайте виразно текст. Доведіть, що виділені речення є неповними, відновіть у них пропущені члени (усно). Прочитайте текст удруге з відновленими членами речення. Який варіант досконаліший? Розкажіть, з якою метою вжито неповні речення.

Учителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

– Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

– **Утік**, – відповів Сашко і сів.

– Ти сам бачив? – запитала Надія Петрівна.

– **Бачив**.

– Діти, де живуть вовки?

– **У лісі**, – хором відповів клас.

– У лісі. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі немає асфальтованої дороги?

– Надіє Петрівно, – важко підвівся Сашко, – хай нею ходить хто хоче.

А я люблю лісом (М. Вінграновський).

II. Знайдіть у тексті звертання, визначте, чим вони виражені.

201 I. Прочитайте виразно речення, звертаючи увагу на виділені неповні речення. Накресліть за зразком схеми виділених неповних речень, позначаючи в дужках пропущені члени. Що допомогло вам відновити ці члени речення?

ЗРАЗОК. *Я їм яблуко, а Сося грушу. _____ (їсть) _ _ _ _ .*

1. Не хотіла коза на торг, так потягли (*Нар. творчість*). 2. Три явори посадила сестра при долині, а дівчина заручена – червону калину (*Нар. творчість*). 3. Над зеленим узгір'ям ранкове сонце (*І. Цюпа*). 4. Стежечка розходилась на два боки. – Ліворуч! – звелів старий (*Іван Багряний*). 5. – Діду, а куди лебеді полетіли? – На тихі води, на ясні зорі, – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід (*М. Стельмах*). 6. Хилило на сон. А в кущах десь прокинулася і намагалася зігрітись мрійноголоса пташка. Віщувала ранок (*Іван Багряний*). 7. Дитя пожадливо накинулось на супчик, не відмовилось і від каші з підливою. Тільки на компоті «забастувало». – Не можу більше (*С. Музиченко*).

II. Доведіть, що перше речення є складним, у якому одна частина є неповним реченням. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. Речення Не хотіла коза на торг, так потягли має дві граматичні основи, а отже, є складним. Друга частина є неповним реченням, оскільки в ньому пропущено додаток (*козу*) і обставину (*на торг*), які відновлюємо з контексту.

Тире

Якщо в неповному реченні на місці пропущеного члена речення у вимові робимо паузу, то на письмі ставимо тире. **НАПРИКЛАД:** 1. *На небі – сонце* (*М. Коцюбинський*). 2. *Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють* (*Нар. творчість*).

202 I. Прочитайте вголос виразно речення. Обґрунтуйте використання тире.

1. На видноколі – сиві тополі, вітер у полі колише ковиль (*С. Фоменко*). 2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (*О. Делеменчук*). 3. А в небі – райдуга-веселиця (*М. Ткач*). 4. Андрій додому поспіша, а сонце – у зеніт (*О. Підсуха*). 5. На душі – пізній сніг (*О. Гаран*). 6. Око бачить далеко, а розум – ще далі (*Нар. творчість*). 7. Деревя розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (*С. Жуковський*). 8. Без тебе світ не був би світом, зима – зимою, літо – літом (*Р. Братунь*).

II. Прочитайте речення вдруге, відновлюючи пропущені члени. Простежте, як змінюється характер розповіді.

203 Спишіть речення, пропускаючи слова, які повторюються. Поставте, де можливо, замість цих слів тире. Підкресліть у складних реченнях ту частину, яка є неповним реченням.

ЗРАЗОК. *Я люблю теніс, а Олег любить футбол. – Я люблю теніс, а Олег – футбол.*

1. Кров свою віддам твоїй калині, пісню свою віддам травам, птицям і лісам... (*За М. Луковим*). 2. Я закоханий в синь океану, а ще дужче я закоханий у зорі рум'яні (*За В. Сосюрою*). 3. Багаття ніколи не насититься дровами, а земля ніколи не насититься багаттям (*Нар. творчість*). 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина красна своїм знанням (*Нар. творчість*). 5. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть півня на чуже весілля (*Нар. творчість*).

 204 Хто зможе пригадати одне прислів'я, у структурі якого є неповне речення? А хто пригадає два-три такі вислови?

205 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розгляньте репродукцію картини В. Рекуненка. Обговоріть, що зображено на передньому плані, а що – на задньому. Складіть спільно за картиною три неповні речення (прості або як частини складних речень). Речення запишіть, на місці пропущених членів речення поставте, де потрібно, тире.

В. Рекуненко. Весняний ранок

206 Випишіть із текстів неповні речення, підкресліть члени речення. Простежте роль неповних речень у вираженні авторського задуму, зокрема у створенні динамізму, психологічної напруги висловлення.

1. Ми з Митьком давно мріяли поїхати до Юрківки, села, де жила Митькова бабуся...

– Уявляєш собі? – казав Митько. – Ліс. А в лісі озеро. А на березі курінь. А в курені – ми. А поруч багаття. І казанок із юшкою. І роби собі, що хочеш. Хоч на голові стій. А кругом – ні душі (*Я. Стельмах*).

2. Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліново... Коли море спить, вже ніяка сила його не розбудить. Ліново похлюпує об камінь хвильками, полощеться тихо, сонно, розніжено (*Ю. Збанацький*).

3. Ох і очеретяна ж річка Оскіл! Ох і рибна ж вона! А яка вода в Оскалі! Лагідна, ласкава, м'яко-шовкова! (*Остан Вишня*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Те, що в односкладному реченні є лише один головний член, не означає, що речення неповне, оскільки другий головний член не передбачений його структурою. Односкладне речення буде неповним лише тоді, коли в ньому **пропущено необхідний** для цілісної граматичної структури головний або другорядний член речення.

207 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому речення в першій колонці вважаємо повними, а в другій – неповними. Які головні члени речення пропущено?

Повні речення	Неповні речення
<u>Ї</u> ду в метро.	<u>Ї</u> хав у метро.
<u>Холодна ніч</u> .	<u>Сьогодні холодна ніч</u> .

208 I. Випишіть спочатку неповні речення, а потім – повні. У дужках біля речень зазначте, односкладне воно чи двоскладне. Підкресліть члени речення.

1. Всяке діло починай з голови (*Нар. творчість*). 2. **Надворі** ясна холодна ніч (*Ірина Вільде*). 3. Вже **де-не-де** й димок із димаря (*Л. Костенко*). 4. Над **пам'яттю** простягнуто мости (*В. Коротич*). 5. Незабаром вже і в дорогу (*О. Квітневий*). 6. Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. **Живе, веселе, безтурботне** (*М. Коцюбинський*). 7. Згадав черешню білу-білу й подвір'я в пишнім спориші (*О. Квітневий*).

II. Визначте частини мови виділених слів, поясніть написання.

209 Спишіть складні речення, підкресліть їхні частини, які за будовою дорівнюють неповним реченням. З'ясуйте, яка роль неповних речень і які члени в них пропущено.

1. **Найдорожча** пісня – недоспівана, а **найліпша** – та, що не знайду (*П. Осадчук*). 2. **Спрямуй** думок своїх потік в подій нестримний плин, щоб день прожить, неначе вік, а вік – мов день один (*М. Сингаївський*). 3. За селом розлогі поля, синіє ліс, летять птахами хмаринки і хмаринками птахи (*У. Самчук*). 4. Сіяло сонце, в небесах ані хмариночки, та тихо, та любо, як у раї (*Т. Шевченко*). 5. По той бік Дніпра жовтіють піски, далі луки, а ще далі в синьому мороці плавають обриси лісів (*О. Гончар*).

210 Прочитайте гумореску в особах. Які репліки діалогу є неповними реченнями? Чим зумовлений пропуск членів речення?

БУЙНІ ПРЕДКИ

Вдарив батько спересердя хлопчика малого.
Той поплакав, переплакав та й питає в нього:

- Тебе, татку, бив твій татко?
- Бив, та ще й немало.
- Ну, а татка твого били?
- Теж перепадало.

І сказало хлопченятко, заломивши ручки:

- Тепер ясно, звідки в тебе хуліганські штучки.

П. Глазовий

211 Складіть і розіграйте за особами діалог (8–12 реплік), можливий у такій ситуації: ви з товаришем (подругою, однокласником) обговорюєте фільм, відеокліп або останній випуск улюбленої телепередачі. Використайте в діалозі неповні речення.

212 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Випишіть із газетної чи журнальної статті уривок тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

ВАРІАНТ Б. Випишіть із підручника української літератури уривок художнього тексту з неповними реченнями. З'ясуйте, з якою метою автор ужив ці речення.

Проект

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте і проведіть у класі прес-конференцію на тему «Односкладні речення. Неповні речення». Мета прес-конференції – поінформувати про різні види речень.

Хід підготовки

- Оберіть для своєї групи вид односкладного речення;
- підготуйте вступне слово вашої групи на прес-конференції, у якому поясніть, чому вирішили взяти участь у конкурсі, кого вважаєте своїми основними конкурентами, розкажіть про особливості та роль вашого виду речень (форма виступу може бути довільною; важливо – зацікавити слухачів);
- підготуйте 2–4 запитання до учасників інших груп щодо їхніх видів речень. При цьому не забудьте продумати, від імені якої газети, журналу чи телеканалу ви ставитимете запитання.

Хід прес-конференції

1. Вступне слово групи (до 5-ти хвилин).
2. Відповіді на запитання журналістів.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПОВНЕ ТА НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ»

213 Користуючись поданим алгоритмом, підготуйте розповідь про особливості поділу речень на односкладні й двоскладні та види односкладних.

Алгоритм визначення виду простого речення

214 I. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Доберіть до тексту заголовки.

Я шукаю в людях хороше. Свідомо себе на це **спрямовую**. Не можна людей чорнити, не можна із цим поспішати. Крім того, є багато людських вад, до яких треба ставитися поблажливо, **терпляче**. Наприклад, марносластво*. Ну й хай собі людина намагається **привернути** увагу до своєї особи, якщо це їй дає втіху. Хоч заклопотаність **навколо** своєї особи дуже дрібнить людину, вона тоді стає смішною... І з такою людиною немає про що говорити. Від неї **хочеться** скоріше втекти. Але ж серед таких людей дуже часто бувають і талановиті. У них, правда, марносластво переходить у честолюбство. Але то вже інша категорія (*М. Шумило*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть односкладні речення. Підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте, чим вони виражені.
2. Користуючись поданим вище алгоритмом, визначте вид односкладних речень. Назвіть ознаки, за якими вони різняться.
3. Знайдіть складне речення, одна із частин якого є односкладною.
4. Поясніть роль односкладних речень у тексті.
5. Випишіть неповні речення. З'ясуйте, які члени речення в них пропущено.
6. Знайдіть і обґрунтуйте вивчені пунктограми.
7. Поясніть орфограми у виділених словах.

 215 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Чи вказуєте ви своїм друзям на їхні вади? Якщо так, то як ви це робите?

Синтаксичний розбір односкладного речення

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення односкладне.
3. Указати вид односкладного речення.
4. Указати, чим виражений головний член речення.

Зразок усного розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення розповідне, неокличне, просте, поширене, односкладне, безособове, повне. Головний член *тихо* виражений прислівником.

Зразок письмового розбору

Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина).

Речення розп., неокл., просте, пошир., односклад., безособ., повне. Гол. член *тихо* вираж. присл.

216 Прочитайте речення. Виконайте усно їхній синтаксичний розбір. Розбір двох речень (на вибір) виконайте письмово.

1. Нахилюся вербою над річкою і нап'юся води холодної (*О. Довгоп'ят*). 2. Юність в інших завше загадкова (*В. Симоненко*). 3. Над білим світом – білий сніг (*М. Боровко*). 4. Григорієві перехоплювало дух

* *Марносла́вство* – надмірно висока думка про себе, чванливе вихваляння, погорда, зарозумілість, зазнайство.

від подиву (*Іван Багряний*). 5. Нам вічно треба небом жити (*М. Вінграновський*). 6. За кожним словом чув у грудях біль (*Б. Лепкий*).

 217 Виконайте усно синтаксичний розбір речень. Розбір двох речень (на вибір) виконайте письмово. Визначте присудок у другому реченні.

1. Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє (*О. Довженко*). 2. Мені мов сестриськи оці берези та калини (*Д. Луценко*). 3. Треба вміти жаліти людину (*В. Сухомлинський*). 4. Бульвар Приморський мій з дитинства друг (*О. Довгоп'ят*). 5. До моря, знаєте, вам зась! (*І. Котляревський*). 6. Яка висока і густа трава! (*Ю. Смолич*). 7. Скучив за степом, скучив за лугом (*В. Симоненко*).

 218 Спробуйте за одну хвилину скласти й записати якнайбільше називних поширених речень на одну з тем: а) «Дружба»; б) «Море»; в) «Місто».

219 Складіть або доберіть із художніх творів чи публіцистичних текстів по два речення кожного виду односкладних речень. Намагайтеся, щоб способи вираження головних членів були різними.

 220 Виконайте одне з поданих завдань (на вибір), попередньо склавши конспект ключових слів як змістову опору висловлення.

ВАРІАНТ А. Підготуйте невеликий усний виступ на тему «Шукайте папороті цвіт у своїй душі», використавши щонайменше два односкладних та одне неповне речення.

ВАРІАНТ Б. Складіть невелику усну розповідь, використавши щонайменше три односкладних та одне неповне речення, на одну з тем: «Пригода в лісі», «Вечорова тиша», «Космічні гості», «На риболовлі».

221 САМООЦІНКА. Продовжте усно речення.

1. Вивчаючи тему «Односкладне речення. Повне й неповне речення», я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, ...
2. Найлегшим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Односкладним є речення

- А Там Довженкові кінокадри проросли на віки дубами (*А. Малишко*).
- Б Без трудів не їстимеш пирогів (*Нар. творчість*).
- В На кожну голову приходиться своя хуртовина (*М. Стельмах*).
- Г Я по тонкім льоду до тебе знов дорогу віднайду (*Л. Костенко*).

2. Односкладним реченням є частина в складному реченні

- А Змарніє день, зіщуляться берези, замре коріння в сизій мерзлоті (*Л. Костенко*).
- Б В зелене Журавлине летять журавлі, а лебеді – у Лебедин (*П. Воронько*).

мальованої кераміки. (4) Ці малюнки донесли до нас сцени поклоніння сонцю, заклинання дощу та інші. (5) Крім посуду, на території давніх поселень знайдено керамічні фігурки людей і тварин, макети жител, ритуальне начиння (З підручника).

Односкладним у тексті є речення

А перше	Г четверте
Б друге	Д п'яте
В третє	

9. Узагальнено-особовими є всі наведені речення, ОКРІМ

- А Сійся-родися, колосом розвийся, засівайся щастям, ниво молода! (В. Симоненко).
- Б Боїшся вовка — не йди до лісу (Народна творчість).
- В Насіння виймають зі зрілих плодів, сушать на повітрі, але не смажать (Із журналу).
- Г Любїть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня... (Л. Костенко).
- Д Не взявшись за сокиру, хати не зробиш (Народна творчість).

10. Перебудуйте двоскладні речення на односкладні.

1. Ми любимо свою Україну й пишаємося здобутками українців.
2. Вартовий не може покидати свій пост.
3. Полтава – стародавнє місто.
4. Раптом повіяли степові пахощі.

11. Складіть одне означено-особове речення, а потім перебудуйте його на двоскладне.

12. Складіть одне неповне речення з пропущеним присудком і одне – з пропущеним підметом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим односкладні речення відрізняються від двоскладних? Яка їх роль у мовленні?
2. Чим може бути виражений головний член означено-особових і неозначено-особових речень? Наведіть приклади.
3. Поясніть, чому узагальнено-особові речення широко вживаються у народних приказках і прислів'ях. Наведіть приклади.
4. Чим може бути виражений головний член безособових речень? Наведіть приклади.
5. Що спільного й відмінного між називними й іншими видами односкладних речень?
6. Які члени речення можуть бути у називних реченнях? Відповідь обґрунтуйте.
7. Чим повні речення відрізняються від неповних? Наведіть приклади.
8. З якою метою вживаються у мовленні неповні речення?
9. Розкажіть про особливості вживання тире в неповних реченнях.
10. Пригадайте кілька прислів'їв чи приказок, які б за структурою були односкладними чи неповними реченнями.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Як відомо, для конструювання речень не завжди потрібні два головних члени. Тому такими поширеними в мовленні є односкладні речення, а також неповні з пропущеним підметом чи присудком. Прочитайте текст, складений лише із цих типів речень, – і ви переконаєтеся в їхніх необмежених виражальних можливостях.

Хмари. Вітер. Сирість. Великі й маленькі парасольки. Цілі сім'ї парасольок. Сховаюсь під ними від цього пронизливого дощу. Дощ... Лле вже цілісінький день, не вщухає ані на мить, куйовдить останні листочки, рве їх з дерев і кидає під ноги перехожим. Вітер. Січе безжально обличчя і аж обпікає руки. Кутаюся у плащ, нахилию голову та біжу додому.

Гарячий чай. Крісло. Ковдра. Приємна теплота по тілу. Дихаю на змерзлі долоні й грию їх об чашку. Хочу вигнати із себе залишки осені, стрибаю, щоб розігнати кров, на решті втомлююся і ніби завмираю.

Сідаю в крісло, натягую по самісінькі вуха пухову ковдру і... засинаю.

Сонце. Золото, золото трав, золото дерев. Павутиння. Мільйони ниточок павутиння. І люди. Лежать і бачать чудернацькі сни, схожі на мій (За матеріалами сайту ukrlib.com.ua).

А чи змогли б ви скласти текст із самих лише односкладних речень?

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПОСПІЛКУЄМОСЯ НА ЛЕЦА?

Лінгвісти підраховали, що сьогодні у світі існує близько 350-ти мов, якими розмовляють менше п'ятдесяти осіб. І саме ці мови зникають найшвидше. Бо ж навіщо, наприклад, вивчати *леца* – мову індіанців, які живуть у болівійських Андах, коли ймовірність зустріти співрозмовника стрімко наближається до нуля. На *леца* сьогодні розмовляють близько 20-ти осіб. Не більше десяти в усьому світі здатні перекинутися між собою кількома словами індіанської мови *айдахо*. Загалом за останні півтисячоліття на Землі зникло 306 мов. Серед європейських мов першими можуть зникнути валлійська, карнійська, бретонська, провансальська, гасконська мови.

Науковці з тривогою зауважують, що зникнення деяких мов може серйозно збіднити світову культуру. Бо хто, окрім тих самих учених, пам'ятатиме, що, наприклад, у мові *убих* була більша кількість голосних, ніж у будь-якій із сучасних мов? Коли 1992 року дослідники приїхали до Туреччини, щоб записати й порятувати від забуття цю мову, то застали тільки свіжу могилу, а на ній напис: «Тут лежить Теуфік Есенц. Він був останнім у світі чоловіком, який розмовляв мовою *убих*» (За А. Динько).

І ТАКЕ БУВАЄ

Є слова – ну й цікаво!
Є слова – просто диво!
Прочитаймо їх з вами:
чи то зліва направо,
чи то справа наліво –

означають те саме.
Ось дивіться: корок, біб,
око, Кирик, зараз, піп...
Є ще й інші на умі,
та назвіть ви їх самі.

Д. Білоус

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
перші страви	перші блюда
овочевий суп	овощний суп
гречана каша	гречнева каша
картопляне пюре	картофельне пюре
млинці з грибами	блінчики з грибами
солоний суп	сольоний суп
гаряча кава	гарячий кофе
тримай виделку	держи вилку
гаряча склянка	гарячий стакан
замовте борщ	закажіть борщ
смачна печеня	смачне жаркое
скуштуйте тістечко	скуштуйте пирожне

КОРИСНО ЗНАТИ**ЯК ПРАВИЛЬНО ВИБРАТИ СЛОВО**

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Ваша мова не тому така одноманітна, що складається з невеликої кількості постійно повторюваних слів, а тому, що деякі улюблені слова ви вживаєте надто часто. Говорячи, намагайтеся звертати увагу на ці часто вживані слова або попросіть когось із знайомих стежити за вашою мовою саме із цього погляду. Намагайтеся позбутися слів, які ви часто вживаєте. Ці слова можуть бути найрізноманітнішими – один повсякчас повторює «*так би мовити*», другий – «*так точно*», третій – «*справді?*», четвертий – «*чуєш?*» або «*знаєш?*». Деякі із цих слів можна вилучити, не завдавши ніякої шкоди мовленню, а деякі – замінити іншими словами (*І. Томан*).

РОЗРІЗНЯЙМО

Туристичний – який стосується туризму, подорожей, здійснюється за певними маршрутами (*туристичний похід, клуб, довідник*).

Туристський – який стосується туриста (туристів), призначений для туристів (*туристський маршрут, табір, костюм, велосипед*).

* * *

Сусідній – розташований, розміщений по сусідству, поруч, поблизу когось або чогось (*сусідня країна, вулиця, квартира, школа*).

Сусідський – належний, властивий сусідові, складається із сусідів, утворюється сусідами тощо (*сусідський хлопець, сад, кіт*).

Сусідів – належний сусідові (*сусідова хата, дочка, коса, сусідів кінь*).

*Віками народ витворював цю мову,
вितворив її, одну з найбагатших мов слов'янства,
триста тисяч пісень склала Україна цією мовою...
Зажило українське слово шани й визнання
серед народів близьких і далеких.*

Олесь Гончар

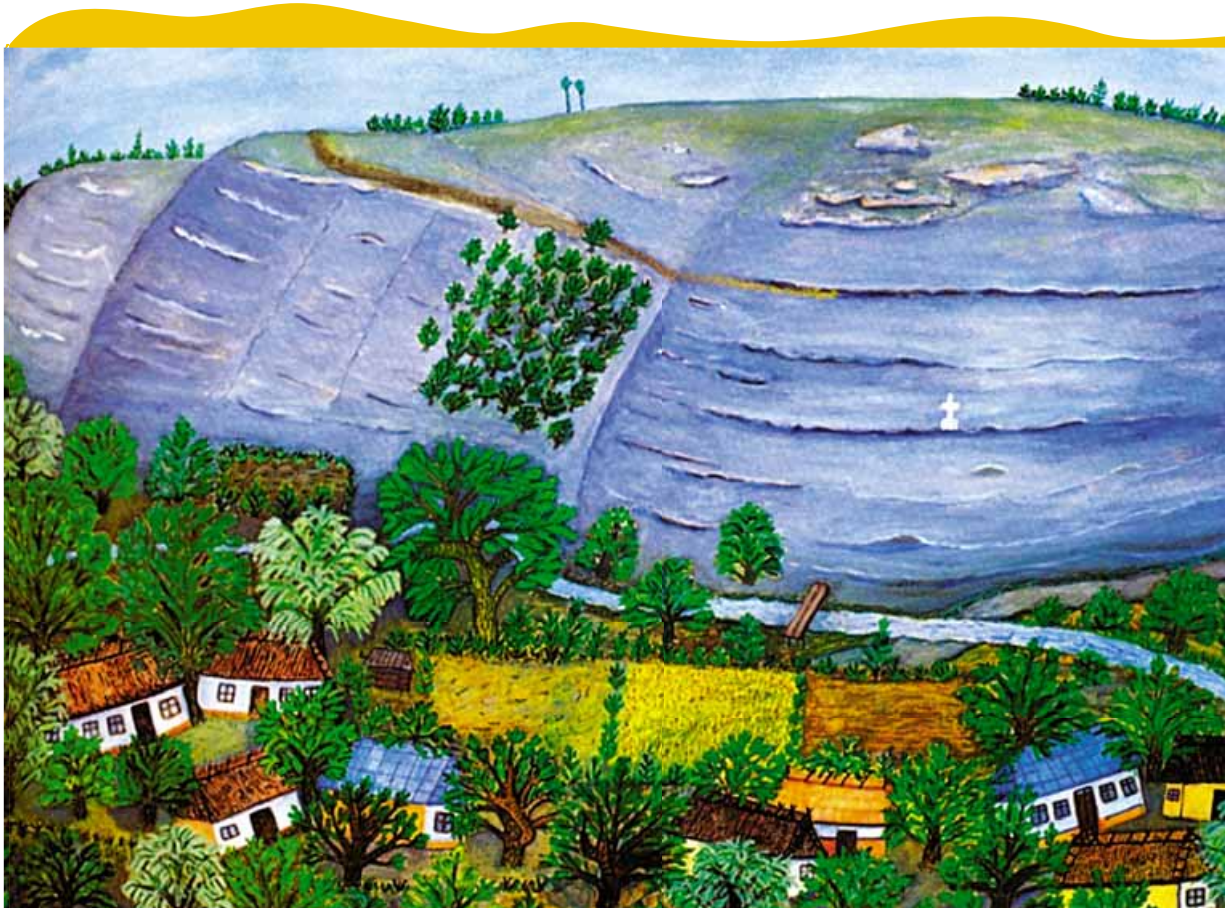
Речення з однорідними членами

Ви знаймете:

- ознаки однорідних членів речення;
- типи зв'язку між однорідними членами речення.

Ви вмієте:

- знаходити речення з однорідними членами;
- розрізняти однорідні й неоднорідні означення;
- визначати смислові відношення між однорідними членами речення;
- правильно ставити розділові знаки при однорідних членах речення;
- правильно інтонувати речення з однорідними членами;
- конструювати речення з однорідними членами.

§ 22. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про ознаки однорідності, типи зв'язку та смислові відношення, а також про речення з кількома рядами однорідних членів

ПРИГАДАЙМО. Яку роль виконують сполучники в мові? Які є види сполучників сурядності?

222 Визначте однорідні члени речення. З'ясуйте, як вони зв'язані між собою (за допомогою сполучників чи без них). Сурядними чи підрядними є ці сполучники? Зробіть висновок про особливості зв'язку між однорідними членами речення.

1. Сонце вже схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (*Г. Тютюнник*). 2. Ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди (*П. Загребельний*).

Ознаки
однорідності

Однорідними називають такі члени речення, які рівноправні між собою, стосуються одного й того самого члена речення, виконують однакову синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання.

Однорідними можуть бути різні члени речення. **НАПРИКЛАД:**

що робив?

І соловейко на калині то щебетав, то затихав (*Т. Шевченко*).

Схематично однорідні члени в цьому реченні можна показати так: *то О, то О*, де *О* – однорідний член речення.

Непоширені,
поширені

Однорідні члени речення бувають **непоширені** (не мають при собі залежних слів) і **поширені** (мають при собі залежні слова). **ПОРІВНЯЙМО:**

Пригощали яблуками та свіжим медом.

непошир.

пошир.

Кілька
рядів
у реченні

У реченні може бути як один, так і кілька **рядів однорідних членів**. **НАПРИКЛАД:**

Справа і зліва віяло свіжістю і ароматом води (*Ю. Смолич*).

1-й ряд

2-й ряд

Типи
зв'язку

Для зв'язку однорідних членів речення використовуємо **сполучники сурядності** та **інтонацію** або лише інтонацію.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Типи та засоби зв'язку	Приклади, схеми
Сполучниковий (сполучники та інтонація)	<i>Відшелестіли лебеди і трави</i> (Л. Овдієнко). <i>О і О</i>
Безсполучниковий (лише інтонація)	<i>Повітря було чисте, прозоре</i> (Панас Мирний). <i>О, О</i>
Змішаний (поєднано сполучниковий і безсполучниковий зв'язок)	<i>Пролітають над ними віки, лихоліття і хмарки</i> (Л. Костенко). <i>О, О і О</i>

Смислові відношення

Смислові відношення між однорідними членами речення виражаємо сполучниками сурядності (єднальними, протиставними, розділовими) або без них.

СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Відношення	Сполучники	Приклад
Єднальні	<i>і (й), та (у значенні і), ні...ні, ані...ані, як... так і, не тільки... а й та ін.</i>	<i>Така тиха, зоряна і ясна ніч.</i>
Протиставні	<i>а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак, хоч (хоча)</i>	<i>Лине сумна, зате рідна пісня.</i>
Розділові	<i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч</i>	<i>Доц то зашумить, то стихне, як пісня.</i>

Інтонація

Однорідні члени речення вимовляємо з **перелічувальною** інтонацією, на кожний із них падає логічний наголос. Якщо сполучника немає або він повторюється, то між однорідними членами речення робимо **паузу**.

Неоднорідні

Не є однорідними членами:

- повторювані слова: **Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю...** (Т. Шевченко);
- два однакових чи подібних слова, об'єднаних частками **не** або **так**: **дивишся не надивишся; їсти так їсти;**
- фразеологізми з повторюваним сполучником: **і сміх і гріх; ні світ ні зоря;**
- однакові за формою дієслова, що означають ускладнену дію: **піду подивлюся.**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між частинами фразеологізму кому **не ставимо**. **НАПРИКЛАД:** *ні риба ні м'ясо; і с'як і так.*

223 I. Прочитайте текст уголос, правильно інтонуючи речення. Простежте, для переліку яких саме речей, рис, ознак, процесів праці тощо вжито однорідні члени речення.

«Я ЦЮ ВИШИВКУ ВИСПІВАЮ...»

Рушник. Полтавщина,
кінець XIX ст.

Пісенна душа української жінки в поєднанні з її працелюбством та господарськими здібностями вилилася в чарівні вишивки та розписи, затишок білої хати з вишневим садком.

Подивіться на вбрання дівоче чи парубоче, жіноче чи чоловіче. Скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч із нашими розкішними ланами та вражаючою піснею! Піснями супроводжувалися всі етапи роботи над вишивкою. Невипадково в народі кажуть: «Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Вражають сріблясті переливи білими нитками на білому тлі, дзвінкі звучання червоними й білими, червоними й синіми, червоними й чорними нитками, барвиста соковитість.

Саме у вишивці найбагатше й найрізноманітніше розкрилося колористичне обдарування українок. Через красу своєї душі у вишивці, гаптуванні, розписах писанок і домашніх речей

українська жінка висвітлила неповторну красу своєї рідної землі (За *О. Козулю*).

II. Визначте однорідні члени речення. Яких слів вони стосуються та на які питання відповідають? Які з однорідних членів речення поширені?

III. Визначте тип зв'язку та смислові відношення між однорідними членами в 1-му і 2-му реченнях.

224 I. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Складіть схеми групування однорідних членів речення та вкажіть тип зв'язку.

ЗРАЗОК. *Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами (Д. Павличко). О і О, О, О (змішаний зв'язок).*

1. Ми маємо право на сум і любов, на щастя, на сонце і трави (*В. Симоненко*). 2. Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав... (*О. Делеменчук*). 3. Земля зляглася, перепріла, перемліла, спарилася, прагнула роботи (*К. Гордієнко*). 4. Годилося б думати не тільки про роботу, а й про себе (*Є. Гуцало*). 5. Шалені мрії мої летять за обрій Землі і будять в серці твоїм гарячі хвилі (*С. Фоменко*). 6. Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато див (*Л. Костенко*).

II. Надпишіть частини мови над словами першого речення.

225 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в поданому реченні 1-й і 2-й виділені члени речення неоднорідні, а 3-й і 4-й – однорідні.

1 2 3 4

Моя рука ніколи і нікому ні кривди, ні біди не принесе! (*Д. Павличко*).

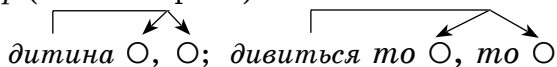
226 I. Знайдіть чотири речення, ускладнені однорідними членами. Доведіть, що в інших реченнях немає однорідних членів.

1. **Істинне призначення** людини жити, а не існувати (*Джек Лондон*).
2. Дивиться вона не надивиться на свого сина... (*І. Нечуй-Левицький*).
3. Забіліла зима, забіліла... Їй раділа хіба дітвора (*Р. Лубківський*).
4. Ніхто і ніде мене не чекає (*Микола Хвильовий*).
5. Наша думка, наша пісня не вмре, не загине (*Т. Шевченко*).
6. Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла **заметіль** чайок над головою (*Олесь Гончар*).
7. Вона сиділа, міцно **стиснувши** зуби і обхопивши коліна руками (*А. Стеценко*).
8. Світ який – ні краю ні кінця (*В. Симоненко*).

II. Визначте орфограми у виділених словах, обґрунтуйте написання.

227 I. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Скільки рядів однорідних членів є в кожному з них? Складіть за зразком схеми, указавши однорідні члени речення та слово, якого вони стосуються.

ЗРАЗОК. *Дитина стоїть, пильно дивиться то на батька, то на матір* (Панас Мирний).

1. Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів... (*О. Гончар*).
2. Липневий день догоряє десь за сутінками височених дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйнобілих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*Іван Багряний*).
3. Уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами (*Р. Іванченко*).
4. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі, трепетні ліси... (*В. Симоненко*).
5. Життя кипить, кипить і завмира під спів снігів, вітрів, громів і птахів (*М. Чумак*).
6. Гарячий липень бродить покосами і стернями, кладе снопи в копи, поскрипує возами й гарбами (*І. Цюпа*).
7. Будуть приходити люди вбогі й багаті, веселі й сумні, радощі й тугу нестимуть мені (*Леся Українка*).

II. Складіть і запишіть одне речення з кількома рядами однорідних членів.

 228 Хто зможе правильно визначити, скільки рядів однорідних членів є в кожному з поданих речень?

1. З низького й високого лету, з пальми, з берези, з калини ти можеш не чути реготу, та мусиш почути ридання, та мусиш збагнути ридання кожнісінької людини! (*Д. Павличко*).

2. Думав про матір, про прості її заповіді, про віру в людей, віру в добро, в щирість, у любов, у посвяту заради величного й прекрасного (*Іван Багряний*).

229 **ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.** Визначте однорідні члени речення. У скільки рядів і яким зв'язком їх об'єднано?

В Україні розвідано 97 видів корисних копалин. І це не тільки кам'яне та буре вугілля, нафта чи газ, а й залізні і титанові руди, графіт, сірка, марганець, мінеральні води (*З підручника*).

230 I. Складіть словосполучення, уставляючи на місці позначок **О** однорідні члени речення. Визначте смислові відношення між однорідними членами речення.

1. Працювали *О*, *О* та *О*. 2. Зима не лише *О*, а й *О*. 3. Співав як про *О*, так і про *О*. 4. Говорив *О*, але *О*. 5. Купити *О* або *О*. 6. Не знає ні *О*, ні *О*.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

231 Визначте, у якому з трьох речень виділені головні члени неоднорідні. Відповідь обґрунтуйте.

1. **Розплелись, розсипались, розпались**, наче коси, вересневі дні (*Д. Павличко*).

2. **Лечу**, неначе та лелека, **дивлюся** радісно кругом і шахту **згадую** далеку, де працював я юнаком (*В. Сосюра*).

3. **Не вернулася** додому, **не діждала** пари; тонка-тонка та висока – до самої хмари (*Т. Шевченко*).

232 I. Проведіть літературну вікторину. За поданими рядами однорідних членів речення пригадайте назви художніх творів, які ви вивчали у 6–8 класах. Назвіть авторів цих творів.

1. Очі материнські і білява хата; крилами і рожевим пір'ям; верби і тополі. 2. Росяниста доріжка, і зелені луки, й солов'їні гаї; в тихім шелесті трав, в щебетанні дібров. 3. Не винесли в море, не розмили в полі; дівоче серце, карі очі. 4. Чи живу, чи доживаю; не плачу й не сміюсь; впасти у кайдани, умирати в неволі. 5. Виє, гуляє, гне; стан високий, лист широкий. 6. Піймали та притаскали; то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких або линів гарненьких; зійшлися, стали розбирати.

II. Користуючись підручниками з української та світової літератури, доберіть кілька речень для подібної вікторини. Запропонуйте свою вікторину однокласникам.

233 Розгляньте репродукцію картини Леоніда Шелудька. Усно опишіть, що на ній зображено, використовуючи однорідні члени речення, у тому числі й поширені.

Л. Шелудько. Натюрморт

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Якщо означення пов'язані між собою сполучниками, то вони завжди однорідні. Між однорідними означеннями можна вставити сполучник *і* (*й*).
2. Між **однорідними** означеннями може бути **кома** (відповідно до правил), а між **неоднорідними** означеннями кому **не ставимо**.

235 Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Доведіть, що в першому та другому реченнях виділені означення – неоднорідні, а в інших – однорідні. Обґрунтуйте розділові знаки. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

1. **Український транспортний** літак Ан-225 «Мрія» встановив сотню світових рекордів (*Із журналу*). 2. В **густім зеленім березовім** гаю над Дністром весело щebetали пташки (*І. Франко*). 3. Збирають **світлі, золоті** меди **веселокрилі** та **прозорі** бджоли (*М. Рильський*). 4. І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини, ті, що не вернулися з походів **грізної, великої** війни (*В. Симоненко*). 5. Люблю я бистрину життя **прозору, поривну, глибоку** (*Д. Павличко*). 6. За шкільними партами схилилися **чорняві, біляві, русяві** голівки (*І. Цюпа*). 7. В море впало кілька **здорових, важких** крапель дощу (*І. Нечуй-Левицький*). 8. **Високий, чистий** дзвін коси передвіщав мені радість і вітху – косовицю (*О. Довженко*). 9. Високо серед неба стояв **ясний, блискучий, повний** місяць (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Ніч розкинула над селом своє **темне, всипане зорями** шатро (*І. Цюпа*).

МІРКУЙМО. У першому реченні вправи кожне з означень по-різному пояснює предмет, причому перше з них (*український*) стосується словосполучення *транспортний літак*. Отже, ці означення неоднорідні, їх вимовляємо без перелічувальної інтонації, кому між ними ставити не треба.

236 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Знайдіть означення, які є епітетами, простежте їхню роль у тексті.

Рідні простори.
Малюнок *Іллі Неправди*
(13 років)

Вузька польова дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив туману й зникає десь у гущавині трав і верболозів... Крізь туманову пелену видно освітлений сонцем зелено-чорний ліс. Невмитий, нерозчесаний, він нехотя спускається з підгір'я. Хоче викупатися в любисткових духмяних луках і почати своє літнє довгодення. А темні куці лозняка – низькорослі, широко-спинні, округлі – здаються худобою, що всю ніч паслася в луках, а тепер з досвіту розбрелася біля річки і ласує росю. Ось-ось вона нап'ється і вляжеться біля копиць на днювання... Враження таке, що в тих копицях хтось заночував – чи заповзятий рибалка, чи кволе каченя... А може, й луговик, якого ніхто ніколи не бачив, але який завше видзвонює, виграє кожного літнього вечора.

Густа, обважніла від роси тиша оповила долину, довколишні краєвиди і рівно береже спокій луків (За *Д. Прилюком*).

II. Знайдіть і выпишіть означення у дві колонки: 1) однорідні означення; 2) неоднорідні означення.

III. Уявіть, що ви прогулюєтеся місцевістю, змальованою в тексті, відчувається наближення дощу... Опишіть усно зміни, які стануться в природі. Використайте однорідні означення, зокрема й ті, які вжито в цьому тексті.

237 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому в першому реченні означення однорідні й між ними ставимо кому, а в другому – неоднорідні.

1. На верхівці стебла кульбаби красується жовта, схожа на кошик квітка.

2. На верхівці стебла кульбаби красується схожа на кошик жовта квітка.

238 Выпишіть послідовно спочатку словосполучення з однорідними означеннями, а потім – з неоднорідними. Яким типом зв'язку поєднані однорідні члени в усіх прикладах?

Зніяковілий розгублений хлопець; знаний молодий поет; великий бузковий куш; вічний непереборний страх; грізна громадянська війна; очищена безпечна вода; довгий літній день; збиткова виробнича діяльність; холодна сира погода; згаслі безсилі вогні; жовті червоні троянди; чиста морська вода; старший науковий співробітник; витоптана молода трава.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному словосполученні другу від початку літеру. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте закінчення вислову «*Яка важка робота – ...*».

239 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поширте речення означеннями та запишіть: один із вас поширює речення однорідними означеннями, а другий – неоднорідними. Зіставте свої речення.

1. Мені подарували ... планшет. 2. Між будинками гуляв ... вітер.
3. Дерева скинули ... листя. 4. Діти вибігли на ... подвір'я.

240 Доповніть словосполучення однорідними означеннями. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Цікавий фільм, яскравий смайлик, важкий сон, тепла осінь, викупана в сонці левада.

241 I. Спишіть речення, підкресліть однорідні означення як члени речення. Поставте пропущені розділові знаки між однорідними означеннями. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

1. Тепла липнева ніч пролітає садками, посадками, скиртами в полях (О. Гончар). 2. Абрикоса цвіте, промениста натхненна крислата... (О. Головка). 3. У верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб, про який існує чимало переказів та легенд (І. Шаповал). 4. На луках зима вислала свої холодні білі полотна (І. Цюпа). 5. Довга затяжна волинська осінь (М. Олійник). 6. Ріка була схожа на бурхливу бунтівничу душу гір (Є. Гуцало). 7. Ясні охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (О. Гончар).

II. Знайдіть односкладне речення, виконайте усно його синтаксичний розбір.

242 Складіть і запишіть висловлення (6–8 речень) на тему «Земля не вибачає байдужості», використавши однорідні та неоднорідні означення, а також спонукальне речення.

§ 24. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Про те, коли між однорідними членами речення ставимо кому, та про члени речення, з'єднані парним сполучником

ПРИГАДАЙМО. 1. Які сполучники називають парними? 2. Який розділовий знак переважно ставимо між частинами складного речення?

243 Прочитайте виразно речення. Визначте однорідні члени речення, які зв'язані сполучниками в пари. Зверніть увагу на розділові знаки. Зробіть висновок, як правильно ставити розділові знаки між однорідними членами речення, зв'язаними в пари.

- Любов і ласка, ненависть і гнів спалахують в рядках (В. Симоненко).
- Скрізь земля: згори і знизу, праворуч і ліворуч (О. Іваненко).

Між однорідними членами речення ставимо кому, якщо:	Приклади
вони зв'язані без сполучника О, О, О	<i>Сяяло сонце, гралося з росою в блискітки</i> (Г. Тютюнник).
вони зв'язані протиставним сполучником (а, але, та, зате, проте, однак, хоч, хоча) О, але О	<i>Тече вода в синє море, та не витікає</i> (Т. Шевченко).
вони зв'язані сполучником, який повторюється О, і О, і О і О, і О	<i>Теплий краплистий дощ застав і птахів, і людей серед поля</i> (В. Земляк).
вони зв'язані парним сполучником (не тільки... а й; як... так і; не так... як; хоч... але; не стільки... скільки) як О, так і О	<i>Україна буде як пасажирські, так і вантажні літаки.</i>

Парний сполучник

Якщо однорідні члени речення зв'язані парним сполучником, то кому ставимо лише перед другим компонентом сполучника. **НАПРИКЛАД:** 1. У конференції взяли участь не лише *вчителі*, а й *школярі*. 2. У конференції взяли участь як *вчителі*, так і *школярі*.

Пари

Якщо однорідні члени речення зв'язано сполучниками в пари, то кому ставимо між цими парами, а перед сполучниками кому не ставимо: **НАПРИКЛАД:** Нашому організму дуже потрібні *фрукти й овочі, м'ясо й молоко*.

О і О, О і О

Кому не ставимо

Не ставимо кому між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані однорідним сполучником *і (й), та* (у значенні *і*), **чи, або**.

О, О і О
О і О

НАПРИКЛАД: *Над Россю, Дніпром і Сулою в задумі шепочуть гаї* (В. Симоненко).

Не ставимо кому між словами, які становлять **фразеологізм**: *і сміх і гріх, ні світ ні зоря, і так і сяк, ні туди ні сюди* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Побажайте нам ні пуху ні пера.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Перед одиничним сполучником **та** ставимо **кому**, якщо його вжито в значенні **але**. **НАПРИКЛАД:** *Стихнуть кроки, **та** [але] не стихне серце* (В. Вознюк).
2. Перед одиничними сполучниками **і (ї), чи, або, та** (у значенні **і**) **кому не ставимо**, якщо з'єднуємо однорідні члени речення. Якщо ж цими сполучниками з'єднуємо частини складного речення, то **кому ставимо**.

244 I. Прочитайте текст і визначте його основну думку. Чому постать Івана Мазепи заслуговує на глибоку шану нащадків?

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

Уже в перші роки свого гетьманства Іван Мазепа багато зусиль віддає культурному відродженню краю. Він зарекомендовує себе щедрим меценатом. Відбудовуються і споруджуються – часто на його кошт – церкви й монастирі. І не тільки у великих містах, а й у селах. Він постійно опікувався Києво-Могилянською академією. При ньому було споруджено один з її великих корпусів. За його гетьманування з'явилися численні школи й шпиталі, друкарні й бібліотеки. Мазепа – один із найосвіченіших людей свого часу, він одержав блискучу освіту. Учився і в Київській академії, і за кордоном. Був людиною глибоко набожною, кохався в мистецтві й літературі, сам писав вірші.

Іван Мазепа

Іван Мазепа – справді героїчна й одна з найзначніших постатей серед усього українського гетьманства, яка заслуговує на глибоку шану нащадків.

Він програв у боротьбі сильнішому ворогові, який топив козацьку непокору в крові, заливши нею всю Україну. Гетьман анітрохи не винен у тому, що його ім'я зробили символом зради. Біле перефарбувалося на чорне. І тільки сьогодні ми маємо змогу об'єктивно осмислити життя та боротьбу Івана Мазепи (За *М. Слабошпицьким*).

II. Знайдіть однорідні члени речення, визначте тип зв'язку. Обґрунтуйте наявність чи відсутність коми між ними.

245 *ПОСТІЛКІЙТЕСЯ.* Постать якого українського гетьмана, на вашу думку, одна з найяскравіших в історії нашої держави? Чому ви так вважаєте?

246 I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Я живу у світі любові до людей до землі до квітів (*Г. Дудка*). 2. Шаблі й набої кайдани й пістолі хай гинуть у морі, мов смуток і біль (*С. Фо-*

менко). 3. Люблю я осінні квіти прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру холодного спів (В. Сосюра). 4. Вогонь і вода добре служать та погано панують (Нар. творчість). 5. Оркестр **шалів** погрожував **благав журивсь** і плакав скрипок голосами (О. Доріченко). 6. Український транспортний літак «Руслан» має вантажні люки як у носовій частині так і у хвостовій (Із журналу).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словничком у додатках.

247 КОЛО ДУМОК. I. Поміркуйте, чому в поданому реченні немає ком, хоча сполучник *і* вжито двічі.

Люблю твій шум і шепіт серед поля і серцем чую силу наливну (А. Малишко).

II. Поміркуйте, чому в поданому нижче реченні перед першим сполучником *і* ставимо кому, а перед другим – не ставимо.

Скресли ріки, *і* крижини безладно громадилися *і* шурхотіли у течії повноводдя (Р. Іванченко).

248 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. У яких реченнях є кілька рядів однорідних членів?

1. Ті пісні мене найперше вчили поважати труд людський і піт шанувать Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ (В. Симоненко). 2. Шумить і хвилю(є,ї)ться Київ і сонце сміється з висот (В. Сосюра). 3. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в блан(н)і простягав змерзлі руки чи до неба чи до людей (М. Стельмах). 4. А літа пл(є,и)вуть за ними, пл(є,и)вуть собі (с,з)тиха заб(є,и)рають за собою і добро і лихо (Т. Шевченко). 5. Все у ній сіяє: слава і походи свист клинків у полі і набоїв спів (В. Сосюра). 6. Озеро Світязь живиться не тільки атмосферними а й підземними водами (З підручника). 7. На словах і так і сяк, а в ділі ніяк (Нар. творчість).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

III. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією.

Парні
сполучники

Компоненти парних сполучників мають стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Дізналися як про моря, так і про океани. Природу не лише любимо, а й оберігаємо.	Як дізналися про моря, так і про океани. Не лише природу любимо, а й оберігаємо.

249 Відредагуйте речення та запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Укажіть однорідні члени речення і сполучники, якими вони зв'язані.

1. Не тільки міцну деревину з красивим малюнком має клен а й горобина. 2. У гідропарку діти відпочивали не лише біля річки але й каталися

на каруселях. 3. Різьбярі з усіх порід дерев люблять липу за те, що її деревина як в роботі легка так і м'яка. 4. Пильнував дід як свій город удень так і вночі.

250 I. Спишіть речення, добираючи з довідки відповідний парний сполучник для зв'язку однорідних членів речення. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Він ... забився об стіл, ... стривожився (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Хата ... старенька ... чепурна біла – видно, біля неї ходили хазяйські руки (*Панас Мирний*). 3. Митець думає ... розумом ... серцем (*О. Довженко*). 4. І ... болить ... не черствіє серце (*О. Квітневий*).

ДОВІДКА. *Не стільки... як; хоч... та; хоч... але; не тільки... а й.*

II. З'ясуйте, чи є у вправі речення з поширеними однорідними членами.

дивний парк...».

З'ясуйте, яка пунктуаційна помилка стала причиною спотворення змісту повідомлення.

Антон отримав смс-повідомлення: «Сергій чекає на тебе в парку, який знаходиться біля школи й слухає музику».

Прочитавши, хлопець дуже здивувався: «Який

251 Перебудуйте подане речення тричі, по-різному зв'язуючи однорідні члени: 1) одиничним сполучником; 2) парами; 3) парним сполучником. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

Калина, тополя, золотий туман, веселка над селом завжди стрічають мене з далекої дороги.

252 Доберіть із художньої літератури або складіть речення з однорідними членами за поданими схемами.

1. О, О або О.

3. то О, то О.

2. О чи О, О чи О.

4. як О, так і О.

253 Хто зможе «зібрати» слова в речення з однорідними членами та правильно розставити потрібні розділові знаки? Починайте зі слів, які записано першими.

1. При березі, у діток, пробігала, про літо, вода, тихім, купальне, питала (*За П. Мовчаном*).

2. Спасибі Вам, тепло, ночі, і довгі, мамо, за Ваше, недоспані (*За Д. Луценком*).

254 I. Запишіть текст під диктовку, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені пунктограми й орфограми.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить що так співають лебедіні крила. Я придивляюся до їхнього маяння прислухаюся до їхнього співу і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки наче крила. І радість і смуток і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим а навколо більшає росте і міниться увесь світ і загачене білими хмарами небо і одноногі скрипучі журавлі, що ніколи не полетять і полатані веселим зеленим мохом стріхи і блакитнава дїброва під селом і туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів (М. Стельмах).

II. Доповніть усно текст розповіддю про свої спостереження над світом природи.

255 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Які із цих речень складні?

1. Він подумав не зовсім так але відчув, що його думка останнім часом мовби кудись **посувається** набирає інших обмірів і обмірює вже не тільки тонни збіжжя і гектари посівів а й ще щось (Ю. Мушкетик). 2. Село гоїдалося поміж ніччю і днем то поринало в чорну імлу то підводилося з неї підбадьорювало себе скрипом журавлів цоканням сокир неголосними перемовками (Ю. Мушкетик). 3. Рвучкий вітер бушував над лісом і дерева то гули грізно і тривожно то шуміли тихо і приємно (М. Коцюбинський). 4. На ставку купались гуси били крилами об воду то сварились то кричали голосним веселим криком (Олександр Олесь).

II. Запишіть виділене слово фонетичною транскрипцією.

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Іноді між однорідними членами речення ставимо **крапку з комою**, особливо коли вони поширені та в їхньому складі є свої розділові знаки: *А над самою водою верба похилилась; аж по воді розіслала зеленії віти* (Т. Шевченко).

Між двома однорідними членами можемо ставити **тире**, якщо: а) однорідні члени поєднані безсполучниковим зв'язком і другий однорідний член протиставляється першому: *Було щастя – не вернеться тепер* (О. Квітневий); б) другий однорідний член виражає причину, наслідок, раптову зміну, щось несподіване: *Земля на прощання усміхнулась – і потемніла* (Панас Мирний).

§ 25. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які слова можуть бути узагальнювальними, про виділення їх у вимові, а також про розділові знаки при узагальнювальних словах

256 Визначте в реченнях однорідні члени й узагальнювальні слова. Зверніть увагу на місце узагальнювальних слів щодо однорідних членів (перед чи після). Які речення продовжуються після однорідних членів? Зробіть висновок про вживання коми й тире при узагальнювальних словах.

1. До ранку все було замечено снігом: тротуари і машини, двір і стадіон.
2. Тротуари і машини, двір і стадіон – усе до ранку було замечено снігом.
3. До ранку все: тротуари і машини, двір і стадіон – було замечено снігом.

Узагальнювальні слова

Перед однорідними членами речення або після них можуть бути **узагальнювальні слова** (словосполучення). Ці слова виражають загальні поняття або є родовими щодо тих понять, які названі однорідними членами. **НАПРИКЛАД:** У наших лісах ростуть *хвойні дерева*: *ялина, сосна, кедр, смерека, тис*.

Схема

Групування однорідних членів і узагальнювального слова в цьому реченні можна показати за допомогою схеми: $\Delta : 0, 0, 0, 0, 0$, де Δ – узагальнювальне слово.

Вираження

У ролі узагальнювальних слів найчастіше вживають **іменники**, **займенники** (*усе, ніхто, кожний* та ін.), **прислівники** (*скрізь, усюди, завжди* та ін.). **НАПРИКЛАД:** 1. *І все* поволі зникає: *море, скелі, земля* (М. Коцюбинський). 2. *А життя* було *усюди*: *і на землі, і у воді, і в повітрі* (О. Ольжич).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Узагальнювальне слово є тим самим **членом речення**, що й однорідні члени, яких воно стосується.
2. Узагальнювальне слово може бути відділене від однорідних членів іншими словами.

Інтонація

Якщо узагальнювальне слово стоїть **перед** однорідними членами речення, то голос на ньому **знижуємо**, а перед однорідними членами робимо невелику **паузу**. Якщо узагальнювальне слово стоїть **після** однорідних членів речення, то його вимовляємо з **підвищенням** голосу, а після однорідних членів робимо тривалу **паузу**.

При узагальнювальних словах уживаємо такі розділові знаки:

двокрапку

 $\Delta : 0, 0, 0$

тире

 $0, 0, 0 - \Delta$

двокрапку і тире

 $\Delta : 0, 0, 0 - \dots$

Двокрапка

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом ставимо **двокрапку**. **НАПРИКЛАД:** *Усе* *поснуло*: *земля, вода, дерева*.

Тире

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то після них ставимо **тире**. **НАПРИКЛАД:** *Земля, вода, дерева* – *усе* *поснуло*.

Двокрапка і тире

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставимо **двокрапку**, а після них – **тире**. **НАПРИКЛАД:** *Усе*: *земля, вода, дерева* – *поснуло*.

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **як-от, а саме, наприклад**, то перед цими словами ставимо **кому**, а після них – **двокрапку**.

НАПРИКЛАД: *Весільний обряд складається з трьох частин, а саме*: *заручин, сватання й весілля*.

Δ , як-от:
 $0, 0, 0$

257 I. Прочитайте речення, дотримуючись відповідної інтонації. Знайдіть у них узагальнювальні слова. Чому в деяких реченнях поставлено тире, у деяких – двокрапку, а в останньому – обидва знаки?

1. Майдани, парки, вулиці, мости, напнуті над трамваями дроти, розсипані у просторі вогні – усе немовби в летаргійнім сні (*М. Луків*). 2. Ні спека дня, ні бурі, ні морози – ніщо не вб'є любов мою живу (*В. Сосюра*). 3. Бачиш, скільки в степу живих друзів: і жайворонок, і орел, і черногуз, і ящірка, дикі бджоли, ховрашок... (*Ю. Яновський*). 4. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі, і тиша в тиші, і тумани в полі... (*Б. Олійник*). 5. На конференцію запросили представників різних професій, як-от: юристів, учителів, економістів, лікарів (*3 листа*). 6. Усюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги – росли молоді осокори (*В. Собко*).

II. Складіть схеми, які відображали б групування однорідних членів речення й узагальнювальних слів. Визначте тип зв'язку між однорідними членами речення.

III. Укажіть слова з подвоєними буквами.

258 I. Прочитайте виразно поезію. Який її основний мотив?

Ніщо не мертве в вирі світовому:
Ні курява планет, ні **сталагміт**,
Ні мумії прадавніх пірамід,
Ні літери спліснявілого тому.

У камені, у розпаді клітин,
У сяйві дальніх зір і мрій змаганні,
В кипінні крові й прорості зернин –
Усюди в животворному диханні
Єства єдиного пульсує плин.
І де в нім місце **тліну** і нірвані*?

(*Борис Тен*)

 II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.
III. Знайдіть речення з однорідними членами, укажіть узагальнювальні слова та обґрунтуйте розділові знаки.

259 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Що, на вашу думку, робить людину великою?

260 I. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Нічим я не надихався іще ні веснами ні тихим падолистом (*М. Ткач*). 2. Луки гори пишні сади все зелене й принишкле (*Олесь Гончар*). 3. На початку березня снігу, вважай, немає вже ніде ні в полі ні на городах (*Д. Міщенко*). 4. Та всі голоси і зяблика і вівсянки і зеленушки і навіть одуда заглушувало кування зозулі (*О. Донченко*). 5. Берези кущі ліщини трава вони теж мовби були сповнені тієї радості (*Ю. Мушкетик*). 6. Багато українських міст славляться своїми театрами наприклад Київ і Одеса

* *Нірвана* – (перен.) стан спокою, блаженства.

Львів і Харків. 7. Рослинний світ забезпечує людину різноманітними ресурсами продовольчими лікувальними промисловими (*З довідника*).

II. Знайдіть прислівники, зверніть увагу на написання їх.

261 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи речень. Знайдіть у своїх реченнях пунктуаційні помилки та поінформуйте про це однокласника.

Для першого учасника. 1. Ранок теж був тихий і безвітряний, і обіцяв сонячний жаркий день (*Гр. Тютюнник*). 2. І барвінком, і рутою, і рясом – квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї... (*Т. Шевченко*).

Для другого учасника. 1. Народ наш вистояв у тих битвах і живе, і гонить з другого кореня нове пагіння... (*І. Цюпа*). 2. Є три службові частини мови, як-от прийменники, сполучники, частки.

262 Складіть і запишіть речення з однорідними членами та узагальнювальними словами за поданими схемами.

1. Δ: і О, і О, і О.

3. Δ: О, О, О –

2. О і О, О і О – Δ.

4. Δ, а саме: О, О і О.

263 Перебудуйте кожне з речень відповідно до завдання і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки, обґрунтуйте їх.

1. Доповніть речення сполученням *а саме*.

Українські авіаконструктори створили різні типи літаків: транспортні, пасажирські, спеціального призначення.

2. Поставте однорідні члени речення одразу після узагальнювального слова.

Усе можна побачити в парку: і кам'яні гроти, і дзеркальні ставки, і фрагменти лісу.

3. Доповніть речення узагальнювальним словом.

Мати дала нам і сонце, і долю (*В. Крищенко*).

Велика галявина поросла папороттю, конвалією, деревієм.

264 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є прикладки?

1. Усе навколо лиш для нас з тобою ці сині квіти ця пахка земля (*О. Довгон'ят*). 2. Вода в озері Світязь і надзвичайно м'яка і така прозора, що навіть на глибині 8 метрів видно дно. 3. **Корисні** копалини мають велике значення не тільки для енергетики чи **металургії** а й для лікування (*З довідника*). 4. Відомий лікар-мікробіолог Данило Заболотний був високоосвіченою людиною любив книжки живопис театр писав **вірші** рідною мовою (*Л. Мацько*).

II. Позначте наголос у виділених словах.

265 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Усе тут радує зір рівні струнки берізки не понівечені любителями березового соку гінкі бурштинові сосни, що мов корабельні щогли сурмлять у сизу небовінь (*А. Камінчук*). 2. Я полюбив усе, що суще і ліс і хмиз

і хвилі плин і звірів таємниці в пущі і комахину і полин (В. Підпалый).
 3. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і вогкий гнилуватий повів ріки і тривожний крик птиці і невисока росиста отава сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Стельмах). 4. Всяке птаство як-от деркачів перепілок куликів курочок можна було викосити косою в траві або впіймати (О. Довженко).

II. Визначте смислові відношення між однорідними членами речення.

266 Доберіть однорідні члени речення з узагальнювальним словом на тему «Зима». Уведіть їх у три речення так, щоб у першому однорідні члени були на початку речення, у другому – у кінці, а в третьому – у середині. Запишіть складені речення та прочитайте з правильною інтонацією.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу однорідних членів речення, продемонструйте її в класі.

Проект

Форми презентації реклами можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; комбінований рекламний проект тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення й асоціації.
2. Чітко продумайте мету, адресата, вид реклами.
3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має особливе значення.

Показ рекламних проектів можна провести як конкурс. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне зі звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найсмійніший, найяскравіший тощо.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ»

267 Складіть усне висловлення на тему «Розділові знаки при однорідних членах речення». Скористайтеся опорною таблицею на форзаці підручника.

268 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми.

З ГЛИБИНИ ТИСЯЧОЛІТЬ

Північне Причорномор'я... З глибини тисячоліть дивляться на нас народи, що називали колись ці землі своїми, займалися хліборобством і скотарством. Багато століть тому вони жили тут, а потім щезли з історичної арени, розпорошилися серед інших племен і народів. Та кожен з них у чомусь зберігся: у рисах нашого обличчя, у нашій мові, у наших традиціях...

Найдавнішими з відомих нам за писемними джерелами народів Причорномор'я були кіммерійці, які залюднили ці землі понад три тисячоліття

тому. У VIII столітті до нашої ери їх витіснили скіфи. У V–VII століттях до нашої ери в Північному Причорномор'ї з'являються греки. Вони принесли із собою досягнення античної цивілізації, що справила великий вплив на скіфів і сарматів. А побут, звичаї та культура варварів, як називали греки чужинців, впливали, у свою чергу, на причорноморських греків.

Тут, на широких просторах, північніше від Чорного моря утворилася перша українська держава Київська Русь. Про це, на жаль, відомо дуже мало. І скіфи, і сармати не зафіксували писемно своєї історії. Ученим доводиться реставрувати її, спираючись на свідчення античних авторів та на різні археологічні пам'ятки (За В. Драчуком).

В. Сяров.
Крізь сивину віків

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть про роль однорідних членів речення в цьому тексті.
2. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях першого абзацу.
3. Визначте тип зв'язку та смислові відношення між однорідними членами речення в другому абзаці.
4. Знайдіть у третьому абзаці поширені однорідні члени речення, а також неоднорідні означення.
5. Наведіть приклад речення з кількома рядами однорідних членів. Визначте їхню синтаксичну роль і якими частинами мови вони виражені.
6. Знайдіть речення, у якому однорідні члени відповідають такій схемі: О, О і О.

269 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, чи є однорідні члени в поданому реченні.

Послухаєм, про що шепочуть клени, про що шумить в задумі Стрийський парк (Р. Братунь).

Синтаксичний розбір речення з однорідними членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Указати, що речення ускладнене однорідними членами.
3. Визначити: а) якими членами речення є однорідні члени; б) якими частинами мови вони виражені; в) тип зв'язку між однорідними членами (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний); г) смислові відношення між ними (єднальні, протиставні, розділові); г) якого слова в реченні вони стосуються.
4. Побудувати схему групування однорідних членів речення.

Зразок усного розбору

Прокидається листя зелене, простягає ручата весні (М. Ткач).

Речення розповідне, неокличне, просте, поширене, двоскладне, повне, ускладнене однорідними членами речення. Однорідні члени речення *прокидається, простягає* непоширені, присудки, виражені дієсловами, пов'язані між собою безсполучниковим зв'язком, між ними еднальні відношення, у реченні стосуються слова *листя*.

Зразок письмового розбору

Прокидається листя зелене, простягає ручата весні (М. Ткач).

Речення розп., неокл., просте, пошир., двоскл., повне, ускладн. однор. чл. реч. *прокидається, простягає*, непош., прис., вираж. дієсл., безпол. зв'яз., еднальн. віднош., стос. сл. *листя*.

270 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір одного речення усно й одного – письмово (на вибір).

1. Доброчинство вимірюється не величиною а доброю волею (*Сенека*).
2. Наближення зими у всьому серце чує і в шелесті листків і в вітрі і в стежках (*В. Сосюра*). 3. У них є все пшениця хутро вовна і риба й мед і добрі води рік (*Л. Костенко*). 4. Я полем ішов і зеленим узліссям і лугом (*Л. Первомайський*). 5. Ниви то котились поволі в долину то підіймались на високі горби (*М. Коцюбинський*). 6. Світає... Все спить ще і небо і зорі безсилі... (*П. Тичина*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст першого речення.

271 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

1. Леся Українка була не лише **геніальною** поетесою але й великим знавцем і невтомним збирачем скарбів народної творчості (*Зі словника*).
2. Від Батьківщини – клич і звага і рання сила й доля пізня (*М. Сингаївський*). 3. Човен то здіймався високо то спускався низько м'яко і лагідно перебираючись з хвили на хвилю (*Леся Українка*). 4. Воно звичайно гостеві негоже в Парижі думать про свої міста, про Лохвицю про Миргород про Сквиру про Голосіївський веселий гай (*М. Рильський*). 5. Спогад про світлий радісний сніг білим серпанком на пам'ять ліг (*Р. Братунь*). 6. Нові винаходи й відкриття нові препарати й поняття усе це породжує і нові слова (*А. Матвієнко*).

II. Запишіть просту і складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння виділеного прикметника.

І ТАКЕ БУВАЄ

Восьмикласник Ярослав, відпочиваючи в бабусі, написав батькам:

«У нашому саду стало гарно та затишно. Ми з бабусяю насадили багато квітів: чорно-

бривців, троянд, мальв і маленьку топольку...».

Згодом Ярослав одержав відповідь від батьків: «Скоро приїдемо, бо дуже хочеться побачити ту диво-квітку топольку, яку ви посадили з бабусяю...».

Як ви думаєте, чому сталося непорозуміння між Ярославом та його батьками? Що треба знати, щоб уникнути подібних ситуацій?

272 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» (с. 125).

1. Підприємство запрошує на роботу бухгалтерів, водіїв, жителів міста.
 2. Автотранспортне підприємство займається перевезенням пасажирів і школярів.
 3. На зустріч із письменником прийшли як його шанувальники, так і люди.
 4. У шкільний буфет сьогодні завезли напої, тістечка та кулінарні вироби.
 5. Циркачі виступали на маленьких відкритих площадках та великих залах.
 6. Усі прагнули і вірили в перемогу українських спортсменів.
 7. З дитинства він любив і демонстрував неабиякі здібності у спорті.
 8. Батькам забороняється лишати вдома без нагляду маленьких дітей та не дозволяти їм гратися сірниками.
 9. На святі вітали людей праці та науковців.
 10. Сім'я з трьох чоловік і бабусі шукає тимчасове житло.

273 I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Чи доводилося вам робити власні «відкриття» у світі природи?

Є в наших лісах водяний звір – видра. І назва його досить цікава, та й сам він володіє кількома таємницями. Шерсть видри не намокає у воді й утримує повітря. Через це під водою звір здається не бурим, а сріблястим. Видра вміє те, чого не вміємо ми. Спробуйте пірнути зовсім безшумно – не вийде, а от у видри виходить. Спробуйте, майже не висовуючи голови з води, бачити, чути, уловлювати запахи – не вийде, а у видри і це виходить. Виявляється, у неї вуха, очі й ніздрі розміщені на самому вершечку голови. Трошечки висунувши голову з води, вона все помічає навкруги і при цьому залишається непомітною і для ворогів, і для здобичі.

Простежмо, як називають видру інші народи. Литовці кажуть – удра, греки казали – гюдра, давні індійці – удраг. І все це означає «водяна тварина». З однією такою «водяною твариною», правда казковою, ви вже, мабуть, знайомі – це гідра, багатоголовий водяний змії, з яким бився хоробрий і могутній Геракл. Вода у греків звалася гюдор, звідси водяний змії – гюдра. А видра? Теж гюдра, тобто «водяна» (За А. Коваль).

II. Випишіть із тексту речення з однорідними членами. Підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі, визначте тип зв'язку між ними.

III. Знайдіть у тексті речення, яке відповідає такій схемі: $\begin{matrix} \swarrow & \downarrow & \searrow \\ \text{O} & \text{i} & \text{O} \\ \swarrow & \downarrow & \searrow \\ \text{O} & \text{i} & \text{O} \end{matrix}$.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Чи знаєте ви, що першою назвою улюбленої нами картоплі стало італійське *трюфель*? З італійської мови це слово перейшло в німецьку, де набуло форми *картофель* (kartoffel). Від німецької походить польське *kartofla* та українське *картопля*...

Якщо ви хочете дізнатися більше цікавих фактів з історії слів, то зверніться до книжки **Алли Коваль «Слово про слово»**. Розкажіть однокласникам, друзям про те, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

274 Підготуйте усне висловлення (6–8 речень) на одну із запропонованих тем у відповідному стилі. Використайте речення з однорідними членами.

ВАРИАНТ А. У публіцистичному стилі: «Хто для мене є взірцем?», «Що робить людину великою?».

ВАРІАНТ Б. У науковому стилі: «Традиційні ремесла й промисли українців», «Корисні копалини України».

ВАРІАНТ В. У художньому стилі: «А небо засніжене ніжно так ніжиться» (О. Лященко), «Завіяло дороги».

275 САМООЦІНКА. Продовжте усно речення.

1. Вивчаючи тему «Речення з однорідними членами», я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, ...
2. Найважчим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте правильність виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Однорідними членами ускладнено речення

- А Будуть дитя колисати соколи, соколи.
- Б А він візьми та й скажи всю правду.
- В Любить він такі ночі місячні й цю тишу.
- Г Про нього останнім часом ні слуху ні духу.

2. Кілька рядів однорідних членів є в реченні

- А Оглянувши Данилка, прослухавши серце та животика прощупавши, лікар узявся рвучко писати (І. Корсак).
- Б Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море (І. Нечуй-Левицький).
- В Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (В. Скомаровський).
- Г Надворі повсюди лежала роса: на пожовклій траві осінній, на круглій павутині, на капустах у городі (Гр. Тютюнник).

3. Змішаним зв'язком з'єднано однорідні члени в реченні

- А А я стаю багатшим і чистішим, радію сонцю, росам і траві (М. Ткач).
- Б Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець (М. Коцюбинський).
- В Ні твоїх снів, ні твоїх дум нам не забути, рідний краю (Б. Лепкий).
- Г Укрившись тьмою, тротуари і асфальти сплять (О. Довгон'ят).

4. Виділені означення однорідні, а тому між ними треба поставити кому в реченні

- А Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І. Нечуй-Левицький).
- Б Сонце вдарило з-за лісу червоним потужним промінням на київські гори (І. Нечуй-Левицький).
- В Сиві рожеві блакитні дими кучеряві плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів (М. Рильський).
- Г Широка зелена Оболонь і Поділ укрились тінню і потемнішали (І. Нечуй-Левицький).

5. У реченні *Вже сонце скотилось (1) до темного бору (2) і в теплім промінні купало (3) і ярі лани (4) і веселую гору (Леся Українка) ко́му (коми) треба ставити на місці*

- А усіх цифр
- Б лише цифр 2 і 3
- В лише цифр 3 і 4
- Г лише цифри 4

6. Тире треба ставити в реченні (розділові знаки пропущено)

- А І вгорі й нанизу й на воді все стало однією мрією (*Із журналу*).
- Б Земля України і небо і люди усе мені рідне (*В. Сосюра*).
- В А перед нашими очима біжать сірі сумні осінні лани (*М. Івченко*).
- Г Мені там рідне все й Дінця зелені хвилі і шепіт яворів і дальній дзвін копит... (*В. Сосюра*).

7. Кому треба поставити, якщо до частини «Теплий дощ і веселковий небокрай...» додати фрагмент рядка

- А ... радо стрічають птахів навесні.
- Б ... це теж моя вітчизна, рідна сторона.
- В ... високі тополі й тихе село стрічають мене.
- Г ... золотий щоразу вражають своєю красою.

8. НЕправильно побудовано речення

- А Козаки не тільки були озброєні шаблями, а й пістолями.
- Б Денис нашкодив не тільки собі, а й усьому колективу.
- В Оксана підготувала доповідь, скориставшись допомогою бібліотекаря.
- Г Співаючи веснянки, дівчата беруться за руки й утворюють коло.

9. Складіть одне речення з неоднорідними означеннями, а потім перебудуйте його на речення з однорідними означеннями.

10. Складіть одне речення, ускладнене однорідними членами, при яких є узагальнювальне слово.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які члени речення називають однорідними? Наведіть приклади.
2. Поміркуйте, чим однорідні члени речення відрізняються від словосполучень.
3. Які є типи зв'язку між однорідними членами речення? Наведіть приклади.
4. Які смислові відношення можуть бути між однорідними членами речення? За допомогою яких сполучників виражаємо ці відношення?
5. Чим відрізняються однорідні означення від неоднорідних? Наведіть приклади.
6. У яких випадках ставимо кому між однорідними членами речення?
7. Що таке узагальнювальні слова? Розкажіть про вживання розділових знаків при таких словах.
8. Розкажіть про особливості інтонації речень з однорідними членами й узагальнювальними словами.
9. Поясніть роль однорідних членів речення у мові.
10. Пригадайте 2–3 прислів'я (приказки, крилаті вислови) з однорідними членами речення.

МОЯ СТОРІНКА

ЯК ЦЕ БУЛО

ТАКА ЛЕГКА ЕСПЕРАНТО

Шосте жовтня у світі вважають Днем есперантистів – послідовників ідеї створення міжнародної штучної мови есперанто. Нині цією мовою володіють 20 мільйонів осіб. Нею ведуть радіопрограми, видають понад 150 газет і журналів, поширена есперанто в Інтернеті. Можливість порозумітися без особливих труднощів люди отримали завдяки польському лікарю Людвігові Заменгофу, який ще змалку мріяв дати людям мову, зрозумілу для всіх. І от, 26 липня 1887 року, після десяти років наполегливої праці, у Варшаві з'явилася 40-аркушна книжка, яку Заменгоф підписав псевдонімом Доктора Есперанто, тобто «той, хто сподівається». Поступово псевдонім став назвою мови. В есперанто лише 16 граматичних правил, які не мають винятків. Засвоївши шість букв, що відрізняють алфавіт есперанто від латинського, можна протягом кількох годин почати читати, писати й перекладати цією мовою (За матеріалами ЗМІ).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Історія фразеологізму *перейти Рубікон* пов'язана з іменем Юлія Цезаря. У середині I століття до нашої ери Цезар вів завойовницькі війни в Галлії. Природним кордоном, що відділяв галльську територію від римської, була ріка Рубікон, яка впадала в Адріатичне море. Коли римський сенат, наляканий швидким зростанням популярності Цезаря в Римі, відмовив йому в продовженні повноважень головнокомандувача, той перейшов зі своєю армією річку Рубікон. Цією дією він розпочав громадянську війну, з якої вийшов переможцем. З того часу вислів *перейти Рубікон* означає «зробити безповоротний крок» (З посібника).

ПЕРЕЙТИ РУБІКОН

І ТАКЕ БУВАЄ ЧИ ВИ ЧУЛИ ПРО ВАСИЛЬКА?

Чи ви чули про Василька?
З вами він говорить:
Дайте вислів – одна хвилька –
Рідною відтворить.

В хлопця виразів – запаси;
Хто б подумав навіть.
– От як буде *точить* яси?
– *Теревені править!*

Або ось таке слівце:
Прочь! Нельзя! – по-руськи.
А Василько наш на це:
– *Геть! Не можна! Дзуськи!*
– Ти в нас – маг, – сказала Ната.
Усміхнувся на те Василь:
– Ні, це мова в нас багата, –
Все в ній знайдеш без зусиль!

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

У шоколаду шок –
Зашили в мішок.

СКОРОМОВКИ

На полиці цукор
Відцурався від цукерок.

Як місили тісто в місті,
Усе місто стало в тісті.

Червона перчина
Борщ переперчила.

Ігор Січовик

УЖИВАННЯ ОДНОРІДНИХ
ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
Фірма замовила лампи та різні канцелярські товари : олівці, ручки, скріпки, клей, ножиці.	Фірма замовила різні канцелярські товари : олівці, ручки, скріпки, клей, ножиці, лампи .
1. На зустрічі були відомі письменники . 2. На зустрічі були відомі поети і прозаїки .	На зустрічі були відомі поети і письменники .
Посадили такі дерева: яблуню, грушу, вишню.	Посадили такі дерева: яблуня, груша, вишня.
Ми цінуємо (<i>кого?</i>) наших переможців і пишаємося (<i>чим?</i>) ними.	Ми цінуємо (<i>кого?</i>) і пишаємося (<i>чим?</i>) нашими переможцями.
Дерева висадили на площах і в парках.	Дерева висадили на площах і парках.
1. Дізналися і про моря, і про океани. 2. Дізналися про моря та океани.	Дізналися і про моря, і океани.
Мені подобається відкривати нові сторінки не тільки історії, а й географії.	Мені подобається відкривати не тільки нові сторінки історії, а й географії.

РОЗРІЗНЯЙМО

Листко́вий – який стосується листка, його будови (*листкова поверхня, бруньки*).

Листо́вий – який стосується тонкого шару якого-небудь матеріалу: паперу, заліза і т. ін. (*листо́ве залізо*).

Листя́ний – який стосується рослин, у яких є листя, виготовлений з листя (*листя́ний ліс, салат*).

* * *

Насті́йливий – наполегливий, завзятий, непохитний у прагненні до чогось (*насті́йлива людина, вимога, бути насті́йливим*).

Насті́йний – дуже потрібний, невідкладний (*насті́йна потреба, вимога, необхідність*).

* * *

Визнача́льний – який визначає суть чогось; основний, істотний (*визнача́льний принцип, момент, бій*).

Визначні́й – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (*визначні́й діяч, артист, твір, успіх*).

КРИЛАТІ СЛОВА

* * *

Вислів **заборонений плід** походить з біблійної оповіді про дерево пізнання добра і зла, плоди якого Бог заборонив їсти Адаму і Єві. Заборонений плід – образна назва чогось дуже бажаного, але недоступного чи забороненого.

* * *

Жереб кинуту – слова Юлія Цезаря, мовлені ним при переході річки Рубікон у 49 р. до н. е. Він порушив закон, за яким не мав права очолювати війська в межах Італії, і розпочав громадянську війну. Вислів уживають, коли треба підкреслити безповоротність прийняття важливого рішення.

* * *

Вислів **унести свою лепту** походить з євангельського оповідання про пожертви в скарбницю єрусалимського храму. Щедрим внескам багатіїв, які жертвують, не бідніючи, протиставлено скромний внесок бідної вдови, яка віддала все, що мала, – дві лепти. Лепта – дрібна монета в Давній Греції. У сучасній мові вислів *унести свою лепту* уживають у значенні «взяти посильну участь у чомусь».

(А. Коваль, В. Коптілов)

І ТАКЕ БУВАЄ

ПОРАДА БОГІВ

Могутній лідійський цар Крез напередодні походу на персів вирішив звернутися до богів за порадою. Гінці вирушили в Дельфи до храму Аполлона, щоб дізнатися думку оракулів про майбутній похід. Обидва віщуни дали однакову відповідь:

– Якщо цар піде війською на персів, то зруйнує велике царство...

Крез, упевнений у перемозі, вирушив у похід і зазнав поразки, а сам потрапив у полон. Вважаючи себе обдуреним, лідійський цар знову посилав гінців у Дельфи. Вони запитали, чи не соромно богам обманювати Креза. Оракули відповіли:

– Крез не зрозумів слів «зруйнує велике царство». Йому слід було б повернути послів і уточнити: яке саме царство мали на увазі – його, Креза, чи персидського царя Кіра. Оскільки Крез не зрозумів віщування оракулів, хай звинувачує в усьому самого себе (*Легенда*).

Поміркуйте, що спричинило загибель великого царства та чого вчить нас ця легенда.

НА ДОЗВІМІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА «СЛОВОГРА»

(Перевірте себе, скориставшись відповідями в додатку)

1. Що стоїть посередині Полтави?
2. Чим вечір кінчається, а ранок починається?
3. Скільки кроків зробить горобець за сім років?
4. Скільки картоплин у горщик узлізе?
5. Скільки буде, якщо від тринадцяти відняти середину?
6. Чи може страус себе птахом назвати?
7. Скільки горіхів у порожній склянці?
8. У назві якої річки є три ноти?
9. Який острів каже, що він одяг?

*Українська мова має свою особливу музикальність.
Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка,
виблискує хвилями народної пісні, переливається в душу нації,
творить почуттєву нерозривність українського серця
й української землі.*

Дмитро Павличко

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями)

Ви знатимете:

- що таке звертання, вставні слова (словосполучення, речення);
- групи вставних слів і словосполучень за значенням;
- виражальні можливості речень зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями).

Ви вмітимете:

- правильно вживати розділові знаки при звертаннях, вставних словах (словосполученнях, реченнях), обґрунтувати їх;
- конструювати та правильно інтонувати речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями);
- використовувати виражальні можливості речень зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями) в усному й писемному мовленні.

§ 27. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ

Про поширені й непоширені звертання, способи їх вираження та про особливості виділення звертань в усному й писемному мовленні

ПРИГАДАЙМО. Для чого використовуємо форму кличного відмінка іменника?

 276 Прочитайте текст, знайдіть звертання. Визначте, якими частинами мови вони виражені, у якому відмінку вжиті, яка їхня будова. Зробіть висновок про особливості звертань та їхню роль у мові.

Ой летить, **вітри буйні**, зашуміть калиновим гіллям край вікна, розбудіть матір шелестом поривним. І повідайте, **вітри**, про найменшого сина Миколу, що його не обіймала матір, не виряджала на війну й що йому наказу не давала материнського. Розкажіть ви, **буйні вітри**, що живий син Микола, живий-здоровісінький. Тільки сивина рясно вкрила скроні, як паморозь осіння...

Не забув тебе, **мати**, молодий син...

Мовчи, **серце!** Стань твердим, як кремій! Ні однієї сльози з очей, бо сльоза зір соколиний затуманить...

– Де ви, **сини мої?** Чи діждуся вас? Чи побачуся з вами?

Б'ється калинове гілля, стукає, наче повідати хоче про добру вість, що її принесли швидкі вітри... (А. Шиян).

Звертання

Звертання – це слово або група слів, що називають особу, а іноді – неживий предмет, до якого звертається мовець. **НАПРИКЛАД:** 1. *Любов до тебе, **Україно**, найкращий в світі оберіг* (В. Черепков). 2. *Люблю тебе, **моя ти пісне**, тобі я дякую за все* (В. Сосюра).

Спосіб вираження

Найчастіше звертання виражаємо іменником у кличному відмінку. Інколи в ролі звертання виступають слова інших частин мови, ужиті в значенні іменника. **НАПРИКЛАД:** *Будь щаслива та здорова, **чорноброва!*** (М. Вороний).

Види звертань за будовою	
<p>Непоширені (виражені одним словом)</p> <p><i>І шлях святинь твоїх, Славуто, тернами весь позаростав!</i> (М. Філянський).</p>	<p>Поширені (виражені кількома словами)</p> <p><i>Запалай, мій вогнику крилатий, полум'ям привітним і незлим</i> (А. Малишко).</p>

У групі поширеного звертання можуть бути відокремлені означення, однорідні члени речення. У такому звертанні ставимо розділові знаки відповідно до загальних правил. **НАПРИКЛАД:** *Прощайте, **росяні долини і села, сповнені краси*** (О. Підсуха).

Синтаксичні особливості

Звертання не виступають членами речення та не утворюють з іншими членами речення словосполучень.

Розділові
знаки

На письмі звертання виділяємо **комами**.

Проте якщо звертання стоїть на початку речення і його вимовляємо з окличною інтонацією, то після нього ставимо **знак оклику**, а наступне слово в такому разі пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Життя моє! Дозволь тебе любити. Защити щастям зроблені дірки* (А. Стеценко).

Слова **о**, **ой**, коли вони інтонаційно тісно зв'язані з дальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою **не відокремлюємо**. **НАПРИКЛАД:** *Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий* (Т. Шевченко).

Інтонація

Звертання вимовляємо високим тоном, особливо на початку речення. Перед звертанням паузи звичайно немає, є пауза, як правило, після нього. Якщо звертання стоїть у середині речення, його вимовляємо швидким темпом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники *ти*, *ви* в будь-якому відмінку до групи звертання не входять. **НАПРИКЛАД:** *Ой ти, дівчино, з горіха зерня...* (І. Франко).

277 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, які з виділених слів є звертаннями. Обґрунтуйте свою думку.

1. Хай, **милі друзі**, **вам** щастить у дружбі вірній, в праці мирній (*М. Рильський*). 2. Я люблю **тебе**, **поле**, простір **твій**, широчінь, твої пахощі й цвіт (*П. Дорошко*). 3. Спасибі **вам**, **добрі люди!** За щедрість хочемо віддячити, відкривши вам одну таємницю (*М. Павленко*). 4. Не стелись, **тумане**, не шуміть, **тополі**, не печальте очі **ви**, **берізки голі!** (*В. Сосюра*).

278 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією. Які зі звертань поширені, а які – непоширені?

1. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені моя зоре (*Леся Українка*). 2. І ти людину в себе у ногах побачиш постать гордої природи (*М. Рильський*). 3. Грай моя пісне як вітер сей грає (*Леся Українка*). 4. Линьте ж дні котіться весни до мети (*М. Рильський*). 5. Шуми вітре шуми буйний на лісі, на гори... (*М. Шашкевич*). 6. Спи мій малесенький поки є час (*Леся Українка*). 7. Скажи Україно скажи моя мила звідки могутність незламна твоя? (*М. Нагнибіда*). 8. Кораблі Шикуйтесь до походу! Мрійництво Жаго моя Живи! В океані рідного народу відкривай духовні острови (*В. Симоненко*).

II. Підкресліть члени речення в першому й другому реченнях. Чи будете ви підкреслювати звертання?

279 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно того, як потрібно звертатися до людей. Яке означення ви використали б біля звертання, починаючи лист

МОВНИЙ ЕТИКЕТ

друзі
друже
пане, пані
панове
добродію
громадянине
шановні громадяни
шановне товариство
вельмишановний
господарю
господине

до мами, тата, бабусі, дідуса, ровесника, редактора газети, директора школи? Які слова найкраще вживати під час звертання до незнайомої людини?

280 Об'єднайтеся в групи по 3–4 учні й проведіть конкурс на знання українських пісень, у текстах яких є речення зі звертаннями.

281 Складіть і запишіть речення, у яких наведені слова були б то підметами, то звертаннями.

Дніпро, однокласники, рідна земля, Галина Іванівна.

282 Поширте речення *Коли ти прийдеш?* звертанням. Поставте звертання на початку, у середині, у кінці речення. Простежте, як змінюється відтінок запитання залежно від місця звертання в реченні. Опишіть ситуацію, у якій могло б прозвучати кожне з утворених речень.

283 I. Спишіть речення, утворивши від поданих у дужках іменників звертання. Поставте й обґрунтуйте розділові знаки.

1. Добридень (квітень) повелитель квіту. Заходь в мій сад, – він жде тебе завжди (*М. Боровко*). 2. Здрастуй (пташечка маленька) звідкіля ти, звідкіля? (*П. Усенко*). 3. Понеси мене на крилах (радість моя) де на пагорбах і схилах сонця течія (*В. Симоненко*). 4. Скажи (брат) кобзареві: хай собі співає! Бо кобзаря на Україні народ поважає (*О. Корсун*). 5. Молодієш (Київ) хоч старий літами (*Д. Луценко*). 6. Нехай живе поезія (мій друг)! (*М. Рильський*). 7. Не шуми ти (луг) і не гасніть, далі! (*В. Сосюра*). 8. Ти припав (мій син) до лиця мудрої кринички польової (*П. Перебийніс*).

II. Визначте, у яких словах-звертаннях простежується чергування звуків. Запишіть і схарактеризуйте звуки, що чергуються.

284 Хто зможе правильно розставити сім ком у поданому реченні?

Зеленійте доли і лужечки і орли здіймайтесь ув імлі розливайтесь круті бережечки по українській молодій землі! (*А. Малишко*).

Риторичне звертання

Риторичне звертання – це звертання, яке не має на меті дійсного контакту з особою, предметом або явищем, до якого звертаються, і служить лише для того, щоб привернути до нього увагу читача й висловити ставлення мовця.

НАПРИКЛАД:

*Україно моя! Чисті хвилі ланів,
Променисті міста, голубинь легкокрила!
Україно! Сьогодні звірів-ворогів
Ти грудьми вогняними зустріла.*

М. Рильський

Риторичне звертання використовують для називання співрозмовника в уявному діалозі. Текстова **відповідь** на звертання **не передбачається**, оскільки її вміщено в самому звертанні. Риторичне звертання призначене викликати певну експресію, задану темою і запрограмованістю на піднесено поетичний або розмовний стиль усього твору чи його частини.

285 I. Прочитайте речення (окремі розділові знаки пропущено). Знайдіть серед них ті, у яких є риторичні звертання. З якою метою таке звертання використав автор?

1. Зашуми весною зелен луже теплий вітре щ(е,и)лести в гі(л,лл)і! (А. Малишко). 2. «Знаєш люба племінничко – мовила нарешті Сніжана, – ходімо погуляємо!» (М. Павленко). 3. Дай мені земле від своєї любові хліба, і рясту, й з(е,и)леної крові... (А. Малишко). 4. О краю мій в ті грізні зими завжди з тобою ми були (В. Сосюра). 5. Мій отчий (не)забутній доме зі мною скрізь твоє тепло (Р. Братунь). 6. «Вороне ти живий?» – почувся голос (В. Шкляр). 7. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає... (В. Симоненко). 8. Старі дуби спасибі вам за осінь за відлітання радості і птиць (Л. Костенко).

II. Випишіть спочатку речення з поширеними звертаннями, а потім – із непоширеними. Розкрийте дужки, розставте розділові знаки.

 286 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Знайдіть поширені звертання.

1. Прощай синє море моє безкрає просторе (Леся Українка). 2. Прощай мій зошите Спасибі тобі друже що ти думок моїх не відцуравсь (В. Симоненко). 3. Тобі кохана й пролісків не треба. Вони цвітуть під віями у тебе (К. Дрок). 4. Краю мій колиско пісні й танцю На колись згорьованій землі вже гуцули, бойки, наддністрянці – свого щастя вдатні ковалі (С. Пушик). 5. Журавлина пісне кетяже калини пломеніть вам вічно в серці України (О. Підсуха). 6. Красо України Подолля! Розкинулось мило, недбало! (Леся Українка).

II. Схарактеризуйте усно речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Прочитайте речення вголос, виділяючи звертання відповідною інтонацією.

287 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Прочитайте по черзі подане речення кілька разів, передаючи інтонацією різні почуття (радість, переляк, сум, тривогу тощо).

«Іване, Іване!» – промовила тихо мати.

288 I. Прочитайте та спишіть народні вислови, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ні сіло ні впало: «Дай мамо сало!». 2. Хапай Петре поки тепле. 3. Скачи Данило хоч тобі не мило. 4. Не тратьте куме сили, спускайтеся на дно. 5. Заплач Матвійку дам копійку. 6. Хоч нічого не виходить, а ти Марку грай. 7. Грай, грай глечичку а підеш без вушка. 8. Ой піч моя піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний козак був би з мене.

II. Пригадайте і запишіть кілька прислів'їв чи речень із відомих пісень, у складі яких є звертання.

 289 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) на одну з тем: «Як я провів (провела) день», «Мої захоплення», «Улюблена телевізійна передача». Використайте щонайменше два звертання.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий твір (6–8 речень) на одну з тем: «Мамо, як добре з тобою», «Моя мила Україно, розвивайся і зростає!».

§ 28. ВСТАВНІ СЛОВА (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, РЕЧЕННЯ)

Про те, що таке вставні слова (словосполучення, речення), їхні групи за значенням та особливості виділення їх

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають вставними? Що вони виражають?

 290 Зіставте речення в кожній групі. Яке уточнення в основне повідомлення вносить у кожному випадку виділене вставне слово чи словосполучення?

1. Я був щасливий. – Я, *мабуть*, був щасливий. – Я, *безумовно*, був щасливий.
2. Линув дощ. – *На радість*, линув дощ. – *Як на біду*, линув дощ.
3. За вікном плакав вітер. – *Бувало*, за вікном плакав вітер. – *Як завжди*, за вікном плакав вітер.
4. Дівчата купили книжку. – *По-перше*, дівчата купили книжку. – *Отже*, дівчата купили книжку. – *Таким чином*, дівчата купили книжку.
5. Квіти були красиві. – *По-моєму*, квіти були красиві. – *На думку відвідувачів*, квіти були красиві.

Вставні слова

Вставними є слова (словосполучення, речення), які граматично не пов'язані із членами речення і виражають ставлення мовця до висловленого, його оцінку, характеризують спосіб оформлення думки тощо.

Вставні слова не несуть нової інформації, а лише певним чином оцінюють, уточнюють основне повідомлення.

НАПРИКЛАД: 1. *Ти на мене пилинці не дозволила б, мабуть, упасти* (Є. Летюк). 2. *Я дуже хочу, щоб в провулках дощ не йшов, а, як у Львові кажуть, падав...* (О. Делеменчук).

Вставні слова (словосполучення, речення) не є членами речення.

Інтонація

Вставні слова (словосполучення, речення) вимовляємо зниженим тоном, у прискореному темпі. Перед ними й після них робимо паузу.

Розділові знаки

На письмі вставні слова (словосполучення, речення) виділяємо комами. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сьогодні, на щастя, буде сонячно.* 2. *За даними синоптиків, завтра буде дощ.* 3. *Здається, скоро будуть сильні снігопади.*

Вставні слова не виділяємо комами, якщо вони належать до відокремлених членів речення. **НАПРИКЛАД:** *Дмитро, очевидно поспішаючи, не поснідав.*

Якщо сполучник *а* стосується вставного слова, то після цього сполучника кому не ставимо (*а може, а власне, а втім* тощо). **НАПРИКЛАД:** *Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може, власне, і не в тому справа...* (Л. Костенко).

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Групи	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість, сумнів	безумовно, безперечно, без сумніву, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи, що-правда, сподіваюся
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, на сором, чого доброго, як навмисне, як на біду, дивна річ
Указують на джерело повідомлення	по-моєму, по-твоєму, кажуть, як кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, по-вашому, як відомо, на думку..., за словами...
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином, значить, виходить, однак, проте
Привертають увагу співрозмовника	чуєте, бачиш, уяви, зверніть увагу, майте на увазі, між нами кажучи, зрозумійте, даруйте

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не є вставними такі слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, все ж таки, мовби, наче, неначе, немов, ніби, нібито, адже.*

Вставні речення

Значення, властиві вставним словам, можуть виражатися й цілими реченнями, які зберігають інтонаційні особливості вставних конструкцій. **НАПРИКЛАД:** 1. *Як ми вже знаємо, по дорозі з Харкова Гребінка зупинився в Кременчуці* (П. Жур). 2. *Ну а ви, я бачу, здружилися* (М. Трублаїні).

До основного речення вставне речення приєднуємо за допомогою сполучника або без нього.

291 І. Прочитайте вголос текст, виділяючи інтонацією вставні слова. Визначте стиль і тип мовлення. Що нового ви дізналися з прочитаного?

ПІДКОВА НА ЩАСТЯ

Кожен із вас, **сподіваюся**, знає вислів «підкова на щастя». Та не всім, **далебі***, відоме його походження. Історія цього афоризму сягає глибокої давнини. Ще в Стародавньому Римі та Греції був звичай підковувати коней

* *Далебі* – уживається в значенні вставних слів: справді, дійсно та ін.

П. Шакало. Коні, що біжать

Коли і де з'явилася підкова, хто той винахідник, що, розірвавши в горні шмат заліза, викував напівовальний каблучок і припасував його до копита коневі? **На жаль**, історія не зберегла імені далекого майстра (За В. Скурятівським).

II. Випишіть вставні слова, визначте їхню групу за значенням. Поясніть роль вставних слів для зв'язку думок у тексті та вираження авторського ставлення до висловленого. Зверніть увагу на розділові знаки при вставних словах.

III. Перекажіть стисло прочитане, використавши вписані вставні слова (усно).

292 КОЛО ДУМОК. Поміркуйте, чому вставні конструкції не є членами речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі дієслова (*здається, кажуть, думаю*), прислівники (*звичайно, видно, можливо*), іменники (*правда, на жаль, на щастя*) тощо в реченні можуть виконувати різні функції – бути членами речення або вставними словами. Якщо до цього слова в реченні можна поставити питання від інших слів, то воно не вставне і виділяти його комами не потрібно. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. Там <u>кажуть</u> усю правду.	1. Там, <u>кажуть</u> , сонце спати лягає.
2. Максим <u>може</u> вам заспівати.	2. Я, <u>може</u> , вам заспіваю?
3. Здалеку <u>видно</u> плесо річки.	3. Будинок тут, <u>видно</u> , недавно збудовано.

293 ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ. Поміркуйте, у яких двох із поданих речень є вставні слова. Доведіть свою думку.

1. Може, я міг би вам допомогти? – довірливо запитав незнайомий (О. Гончар). 2. Ніхто не може світа пережити (Нар. творчість). 3. Генерал, видно, був чимось невдоволений (О. Гончар). 4. Видно місто, далі поле у моєму вікні (М. Рильський).

294 Складіть і запишіть з кожним словом по два речення так, щоб в одному випадку подане слово було вставним, а в другому – членом речення.

Може, видно, правда, на щастя.

* *Ратаї* – заст. плугатар, орач.

295 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Над вставними словами (сполученнями) скорочено надпишіть, що вони виражають чи на що вказують.

1. Того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*).
2. До речі можу підказати, де зараз дістати прекрасних стиглих черешень (*М. Павленко*).
3. І я виходжу в гомін трав і припадаю до сліда, бо значить хтось мене чекав, а може й зараз вигляда (*А. Малишко*).
4. За східним звичаєм гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа (*Леся Українка*).
5. Йй-богу ніби вперше Київ побачила (*М. Павленко*).
6. Пізнати й оцінити Довженка один чоловік мабуть не в змозі (*Д. Павличко*).
7. Нащо бачте згадувать, що давно минуло (*Т. Шевченко*).
8. Полювання як ви потім побачите потребує багато часу (*Остан Вишня*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

296 *КОЛО ДУМОК*. Чи згодні ви з тезою «Суржик – це не взаємозбагачення, а взаємообкрадання мов»? Обґрунтуйте відповідь. Відповідаючи, використовуйте вставні слова (словосполучення), які вказують на джерело повідомлення, привертають увагу співрозмовника, указують на послідовність викладу думок.

297 Прочитайте речення. Доповніть їх вставними словами (словосполученнями) тієї групи за значенням, яка вказана в дужках. За потреби скористайтеся довідкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки.

1. Гори [невпевненість] стояли тут поруч (*О. Гончар*).
2. Перебування в Києві [привертає увагу співрозмовника] багато дало мені для п'єси (*О. Довженко*).
3. Чим більше темніло, тим вітер [невпевненість] дужчав (*М. Коцюбинський*).
4. [Задоволення] її запросила до себе на село наша старша тітка (*Леся Українка*).
5. Звикне [джерело повідомлення] собака за возом бігти, то й за саньми побіжить (*Панас Мирний*).
6. Відступати нам [послідовність викладу] пізно, і [послідовність викладу] немає підстав (*В. Собко*).
7. [Джерело повідомлення] люди жили табунами, спали покотом в млі печер... (*В. Симоненко*).
8. Старенька груша дихає на пальці, їй [невпевненість] сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*).

ДОВІДКА. *Здавалосьь, на щастя, по-перше, здавалося, кажуть, по-друге, кажуть, уяви собі, певно.*

298 І. Прочитайте текст (окремі розділові знаки пропущено). Визначте мікротеми, доберіть до них заголовки. Запишіть заголовки у формі плану.

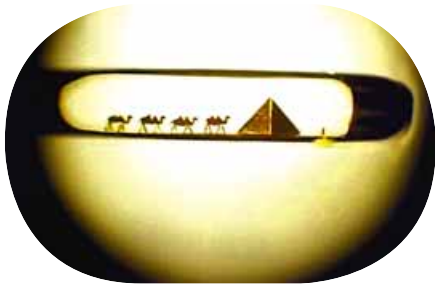
УКРАЇНЕЦЬ, ЯКИЙ ЗДИВУВАВ СВІТ

У когорті відомих українців чільне місце безперечно посідає Микола Сядристий, роботи якого об'їхали весь світ.

Майстра здебільшого цікавлять природні матеріали: метали, мінерали, насіння трав і дерев. За словами умільця будь-яка насінина по-перше є дуже гарною від природи по-друге довговічною.

З половини макової зернини як це не дивно маєстро примудрився зробити чудове гніздечко для трьох золотих пташенят, а зі шматочка вишневої кісточки – портрет-барельєф* Соломії Крушельницької.

* *Барельєф* – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Робота-мініатюра М. Сядристого

Деякі його твори такі дрібні, що можуть загубитися серед порошинок. Наприклад найменший у світі годинник, якого Сядристий уставив замість ока золотій бабці. Складається цей годинник уявіть зі ста тридцяти деталей. А золотий сервіз на цукровій піщинці навіть не можна покласти на хустинку, бо кавничок і бокальчики провалляться крізь волокна тканини (За О. Лань).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вставні слова (словосполучення).

299 Напишіть твір-мініатюру (6–8 речень) на одну з тем: «Тополя в небо руки підійма», «Затьохкали травневі солов'ї», «Сиплються сутінки в тишу села». Використайте слова в переносному значенні та щонайменше два речення зі вставними словами (словосполученнями, реченнями).

§ 29. ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ*

Про те, чим вставлені конструкції відрізняються від вставних, та про особливості виділення їх на письмі та в усному мовленні

300 Прочитайте речення. З'ясуйте, яку роль виконують виділені в них вставлені конструкції. Чи вносять вони додаткові відомості, уточнення, пояснення? Чи пов'язані безпосередньо зі змістом речення? Зробіть висновок про роль у мовленні вставлених конструкцій.

1. Діти щойно – **вона це добре пам'ятала!** – були тут поруч (Ю. Збанацький). 2. Перед очима поета на зелених горах поставало «велике місто Київ», **як називав його Шевченко (П. Жур)**. 3. Вишневий сад (**він тільки-но зацвів, данину першу виплативши бджолам**), дрімав і снів... (М. Рильський).

Вставлені конструкції

Від вставних слів (словосполучень, речень) потрібно відрізнити **вставлені слова (словосполучення, речення)**, які не виражають ставлення мовця до висловленого в тексті, не містять оцінки повідомлення, вказівки на його джерело. Вони **пояснюють, уточнюють** сказане в основному реченні або ж містять **додаткові зауваження** до нього.

Вставлені конструкції не мають безпосереднього зв'язку зі змістом речення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Петро Йосипович Панч (справжнє прізвище Панченко) народився 4 липня 1891 року в містечку Валки на Харківщині (П. Загребельний).* 2. *Ще малим – і шести не минуло мені – на майдан повела мене мати за руку (О. Підсуха).*

Вставлені конструкції стоять у середині або в кінці основного речення і приєднуються за допомогою сполучників або без них.

* Тема для поглибленого вивчення.

Розділові
знаки

Залежно від вимови вставлені конструкції виділяємо за допомогою ком, тире або дужок. **ПОРІВНЯЙМО:**

Розділові знаки	Як вимовляємо	Приклади
Коми	майже таким самим тоном, як і основне речення	<i>Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном (О. Довженко).</i>
Тире	підвищеним тоном	<i>Є ж люди на Землі, – а то б не варто ї жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать... (М. Рильський).</i>
Дужки	зниженим тоном	<i>З-за погрібника пахло м'ятою (росло їй там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуцало).</i>

301 I. Прочитайте речення, виділяючи відповідною інтонацією вставлені конструкції. Поясніть роль вставлених конструкцій у реченнях. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Він був маленький, незavidний, але з густою гривою і – як пізніше виявилось – разучо невтомний (О. Гончар). 2. Раптом – як же невчасно! – зарипіли двері, й до кімнати зайшов Вадим (М. Павленко). 3. Це ж – справа твого серця, як ти сама колись говорила! (О. Донченко). 4. Максим так стоїть годину, другу (в котрій уже раз), розглядаючи мистецькі архітвори (Іван Багряний). 5. Не ради сліз, і розпачу, й скорботи, і не в ознаку гіркого прокляття – фашизм і так уже проклятий усім світом, – а задля слави нашого роду написано, і во ім'я любові, про цю високу смерть (О. Довженко). 6. Завжди у своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек (Є. Гуцало).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір останнього речення.

302 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки при вставлених конструкціях. Обґрунтуйте пунктограми.

1. Прийде, може, Денис хоч би він zostався живий та й розкаже вдома про Романа (О. Гончар). 2. Це не тому, що він не надіявся на своїх хлопців він знав їх давно і вірив їм, як самому собі (О. Гончар). 3. Він ще довго не міг заспокоїтися, нарешті вирішив іти шукати Корнійчука з Василевською вони в цей час теж були в Харкові (Із журналу). 4. Стара княгиня Варвара Олексіївна їй було тоді вже 65 років майже зовсім осліпла і рідко з'являлася в салоні (П. Жур). 5. Опукою згори аж вітром зашуміло орел ушкварив на ягня (Є. Гребінка). 6. До речі, наш мовник дав мені й чисто українське ім'я «Олесь» доти я звався просто Сашком (О. Гончар).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

303 З кожної пари поданих речень утворіть одне речення із вставленою конструкцією. Утворені речення запишіть, розставте та обґрунтуйте розділові знаки.

1. У затінках попід гінкою ліщиною прозоро-зелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листа пнеться. Попід гінкою ліщиною рибалки щоосені вудлища ріжуть (За Г. Тютюнником). 2. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові, зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур. Маки польові рано зацвітають і швидко гаснуть (За О. Гончаром). 3. Макар Семенович був у піднесеному настрої. Діда звали Макаром Семеновичем (За В. Козаченком). 4. Вутанька цієї ночі була біля моря і про те, що скоїлося, нічого не знала. Вутанька працювала в риболовецькій бригаді (За О. Гончаром). 5. Свято садіння столітнього дерева у школі стало традицією. Столітнім деревом учні називають дуб (За В. Сухомлинським).

304 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Складіть 3–4 речення зі вставленими конструкціями таким способом: один учень (учениця) складає основне речення, а інший (інша) ускладнює це речення вставленим реченням.

305 Складіть твір-роздум у науковому стилі на тему «Ліс у житті людини», використавши як засіб зв'язку речень вставні слова (*по-перше, по-друге, отже, наприклад, таким чином*).

Об'єднайтеся в групи й оберіть для виконання одне із запропонованих завдань. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед аудиторією.

Проект

1. Дослідіть, які форми звертань і з якою метою використано в поезіях Т. Шевченка, І. Франка чи Лесі Українки.
2. Підготуйте ескізи вітальних листівок з різноманітними формами звертань.
3. Доберіть форми звертань до осіб, у яких беруть інтерв'ю, зважаючи на їхній вік та професію. Інсценізуйте фрагменти кількох інтерв'ю з особами різного віку та професій.

§ 30. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)»

306 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Розкажіть, що формує культуру людини.

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЛЮДИНИ

Любов до природи, бережливе ставлення до неї тісно пов'язуються з поняттям «батьківщина». Шанувати природу неможливо без глибоких знань про навколишній світ. Калина під вікном рідної оселі, тополя на

околиці села, лелече гніздо на клуні, жебонлива криничка при перехресті доріг – усе це овиди нашого дитинства, наш духовний світ. Знати й берегти ці нетлінні дари – наш **святий** обов'язок.

Чи часто ми замислюємося над тим, чому околиці сіл збідніли на лелечі гнізда, замулилися на видолинках живі джерела, поріділи солов'їні переспіви, рідко почуєш жайворонків? А може, в цьому є і кожного з нас провина? Вирушаючи до лісу, не всі пам'ятають, наприклад, таке **священне** правило: корінець боровика ні за яких обставин не можна виривати, а лише підрізати. У пошуках лікарської рослини ми нерідко забуваємо, що не можна висмикувати її із землі.

Такі не вельми втішні приклади, на жаль, трапляються. І **безпосередніми** винуватцями цього є ми самі, наші сусіди, діти. Звідки виростає, наче чортополох, безвідповідальне споживацтво? Звісно, з нашої байдужості, нашої, м'яко кажучи, неосвіченості, нехлюйського ставлення до природи.

А між іншим, культура людини складається з багатьох чинників, серед яких осібно місце займає наше ставлення до природи (За В. Скуратівським).

II. Випишіть речення зі вставними словами (словосполученнями). Підкресліть у них головні та другорядні члени.

III. Обґрунтуйте написання виділених слів. Розберіть їх за будовою.

307 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вивчені пунктограми. Визначте, чим ускладнене кожне речення.

1. Повій вітрець грайливий розваж мене сумну від серця і до серця напни оцю струну (В. Ковалівська). 2. Обожнювання дуба очевидно зумовлено його довговічністю надзвичайною міцністю деревини (О. Потапенко). 3. Це мабуть очікуючи весну гомонить душа лісу (М. Стельмах). 4. Я прощаюся нині з тобою рідна хато моя назавжди (В. Симоненко). 5. Найбільше ми мабуть любимо лелек тому що вони символізують любов до рідної землі рідного дому (О. Потапенко). 6. І в свята гомінкі і в дні робочі ми думаємо правнуки про вас (В. Симоненко). 7. Скажи мені порадице-сопілко: «Чи трутні ми, а чи сліпі орли?!» (М. Боровко). 8. В поле виходжу і здається бачу і цвіт очей і посмішку гарячу (А. Малышко).

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Укажіть односкладні речення, визначте їхній вид.

III. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

308 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть лист другу (подрузі), використовуючи вставні слова *на жаль, на думку (когось), до речі, звичайно* та ін.

ВАРІАНТ Б. Напишіть доповідь на довільну тему, використовуючи вставні слова *по-перше, по-друге, наприклад, в усякому разі, таким чином* та ін.

Продовжіть усно вислови, використовуючи вставні слова (словосполучення).

1. Вивчивши тему, я, зокрема, зрозумів (зрозуміла), що ...
2. Найважчим під час опрацювання теми для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Поширене звертання є в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Привіт тобі зеленокудра Сквиро поет сивоголовий посила (*М. Рильський*).
- Б Чи знаєш ти хлопче якого коня тобі серед поля вготовила доля? (*Б. Олійник*).
- В Спасибі Вам мамо за вічну любов і за всю неоплачену ласку (*Д. Луценко*).
- Г Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (*А. Малишко*).

2. Комами з обох боків треба відокремити звертання в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Рідна мово без тебе ніхто я мов підрізаний вітром листок (*П. Перебийніс*).
- Б Понеси мене на крилах радосте моя (*В. Симоненко*).
- В Старі дуби спасибі вам за осінь (*Л. Костенко*).
- Г Не сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла осені пора (*Д. Луценко*).

3. Вставними можуть бути всі слова та словосполучення в рядку

- А нібито, по-перше, на радість
- Б як-не-як, наприклад, уявіть собі
- В до речі, без сумніву, на мій погляд
- Г навіть, на жаль, між нами кажучи

4. Вставне слово є в реченні (окремі розділові знаки пропущено)

- А Хоч на чверть кроку проте попереду (*С. Журахович*).
- Б Навіть медуза знає заздалегідь, що буде буря на морі (*В. Сабунаєв*).
- В Звичайно дорога нам теж не килимами була вистелена (*О. Гончар*).
- Г – Ти вислухаєш мене? – Звичайно (*О. Квітневий*).

5. Правильно розставлено всі розділові знаки в реченні

- А Того можливо, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (*М. Рильський*).
- Б Пам'ятки української вишивки, на жаль, збереглися лише за кілька останніх століть (*О. Гасюк*).
- В Газик рвонувся вперед, замолов колесами, пішов, пішов, і, нарешті, вибрався на рівне (*О. Гончар*).
- Г Місяць хоче мабуть погрітись, суне в шибку свій блідий диск (*В. Симоненко*).

6. Комами треба виділити вставлену конструкцію в реченні (розділові знаки пропущено)

- А І не було алей і променад ні вишуканих вин ні пундиків ні печив
(Л. Костенко).
Б Там батько плачучи з дітьми а ми малі були і голі не витерпів лихої долі... (Т. Шевченко).
В По стежці щось веде мене до хати... Стібок матусиних слідів (О. Довгоп'ят).
Г Кораблі кораблі в золотистій імлі ви у долю мою як в легенду ввійшли (В. Івасюк).

7. Вставне слово, що вказує на зв'язок думок, є в реченні

- А Таким чином, культурологія пов'язана з багатьма науками.
Б Може, у вас знайдеться цікава книжка для мене?
В Тепер ти, очевидно, можеш передумати їхати.
Г Того дня на дорогах, як навмисне, були затори.

8. Прочитайте речення. Правильним для цього речення є обґрунтування пунктуації, запропоноване в рядку

Музика, немає сумніву, змінює емоційний стан людини.

- А коми між однорідними членами речення
Б коми між частинами складного речення
В коми для виділення порівняльного звороту
Г коми для виділення вставного словосполучення

9. Складіть одне речення з поширеним звертанням.

10. Складіть два речення зі словом *звичайно* так, щоб у першому реченні це слово було вставним, а в другому – ні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть синтаксичні конструкції, якими може бути ускладнене просте речення. Наведіть приклади.
2. Що таке звертання? Чим його виражаємо?
3. Розкажіть про використання розділових знаків при звертанні та про особливості виділення звертання в усному мовленні.
4. Наведіть приклади двох речень з поширеними звертаннями.
5. Що таке вставні слова (словосполучення, речення)?
6. На які групи за значенням поділяємо вставні слова? Наведіть приклади.
7. Чим відрізняються вставні конструкції від вставлених? Наведіть приклади речень зі вставленими реченнями.
8. Розкажіть про особливості виділення на письмі вставлених конструкцій. Наведіть приклади.
9. Поясніть роль звертань і вставних слів (словосполучень, речень) у мовленні.
10. Чи можуть звертання й вставні слова бути членами речення?

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЗВЕРТАННЯ У СВІТІ

У різних державах користуються різними звертаннями: в Англії до нетитулованого чоловіка звертаються зі словами «сер», «містер», а до одруженої нетитулованої жінки – «місіс», хоча до жінки з аристократичних кіл звертаються «леді» чи «міледі», а до її чоловіка – «мілорд». До дівчат в англійських країнах звертаються «міс», у Скандинавії – «фрекен», у Німеччині – «фрейлен». А ось ввічливе згадування про заміжню жінку в німців – «фрау», про чоловіків – «гер».

В Іспанії та Італії чоловік – «дон», жінка – «донья» чи «дона». У Стародавньому Римі до вільно народженої жінки казали «матрона», що в широкому розумінні означає «мати сімейства». У середньовічних італійців звертання до заміжньої жінки було «мадонна». У Франції жінкам кажуть «мадам», чоловікам – «місьє», дівчатам – «мадемуазель» (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ЗАГАДКИ СТАРОДАВНІХ ПІСЕНЬ

Прекрасні українські пісні, колядки, щедрівки дохристиянського походження (язичницькі) підтверджують давнє походження української мови. Учені вважають, що пісні «А ми просо сіяли» щонайменше дві тисячі років. Показовими є приспиви стародавніх українських пісень типу:

Дана, шіді, ріді,
Шіді, ріді,

Шіді, ріді –
Дана!

Історик С. Знойко доводить, що Ші (нім. *Sie*, закарп. *Su*) – це «вона», «вони»; Ді – «діяти», «творити» (інд. *Ahe* – «дію»); Рі – «річка». Отже, приспів «Дана, шіді, ріді, Дана» означає: «Дана (богиня води, дощу, одруження) діє, творить, річку творить».

ЯК ЦЕ БУЛО

ДАВАТИ ДОБРО

Часто доводиться чути вислови: *давати добро, одержати добро*, що означають *дати* або *одержати дозвіл щось робити*. До речі, слово «добро» зовсім не пов'язане зі словом «добрий».

Добро – це стара назва букви *Д*. Спочатку слово *добро* помандрувало до моряків. Так називали жовтий прапор у флотській сигналізації. Його підняття означало: *Так, згоден, дозволяю* (тобто *даю добро*). А вже з палуби вислів *давати добро* як сигнал пішов і на берег у значенні *дозволяти* (За В. Ужченком).

І ТАКЕ БУВАЄ

«ПОГАНІ» Й «ХОРОШІ» ЗВУКИ

Є спеціальні науки – звукосемантика, фоносемантика, представники яких твердять про вмотивованість звука як мовного знака. Учені провели такий експеримент: запропонували охарактеризувати дві неіснуючі тварини, для яких придумали назви – харарапа і зілюля. І виявилось, що перше слово носії мови пов'язували із чимось великим, старим, недобрим, а друге – з малим, молодим, приємним, добрим. Неоднакові асоціації викликають не тільки різні слова (навіть вигадані), а й різні звуки. Зокрема, як «погані» звуки опитувані називали *х, ш, ж, ц, ф*, як грубі – *д, б, г, ж*, як гарний, ніжний – *л* (За О. Сербенською).

*Кожне слово рідної мови має своє обличчя.
Як у квітки, у нього свій неповторний аромат
і відтінок барви – а цих відтінків кожна барва
має тисячі...*

Василь Сухомлинський

Речення з відокремленими членами

Ви знатимете:

- особливості відокремлених членів речення (також уточнювальних);
- умови, за яких члени речення відокремлюються.

Ви вмітимете:

- знаходити відокремлені члени в реченні;
- правильно розставляти розділові знаки при відокремлених членах речення;
- правильно інтонувати речення з відокремленими членами;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості речень із відокремленими членами в текстах різних стилів;
- будувати висловлення, використовуючи виражальні можливості речень із відокремленими членами.

§ 31. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ

Про те, як посилити значення другорядних членів речення, та про стилістичні особливості речень з відокремленими членами

ПРИГАДАЙМО. Які є другорядні члени речення? Що таке дієприкметниковий і дієприслівниковий зворот?

310 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи характерна для виділених конструкцій певна самостійність у реченні й велике змістове навантаження. Чому, на вашу думку, їх називають відокремленими? Зробіть висновок про особливості відокремлених членів речення.

1. Вогненна зірка в небі пролітала, сичі кричали, **вісники біди** (Л. Костенко). 2. Нечутно ступають козацькі коні, **спускаючись униз до Бугу** (Я. Качура). 3. В автобусі, **заповненим людьми**, ваш теплий погляд мій зупинить будень (Н. Баклай). 4. А він іде, **високий, посивілий**, на схід, на захід, поле оглядає (А. Малишко).

Відокремлення

Відокремлення – це смислове та інтонаційне виділення членів речення для посилення їхнього значення.

Відокремленими можуть бути **другорядні члени речення** – означення, додатки, обставини. **НАПРИКЛАД:**

1. *Швидко надходить вечір, **морозний, зоряний*** (М. Стельмах).
2. *Умирають майстри, **залишаючи спогад**, як рану* (Л. Костенко). 3. ***Крім цих прапорів**, на довгому держалі маяв ще білий прапор* (С. Скляренко).

В усному мовленні відокремлені члени речення виділяємо **інтонацією**, а на письмі – **комами** (деколи – тире).

Інтонація

Відокремлені члени речення відділяємо **паузами** та вимовляємо повільніше від основного тексту. **НАПРИКЛАД:**

*Розгойдане море, / **уже брудне й темне**, / насакувало на берег* (М. Коцюбинський).

Стилістичні особливості

Відокремлені члени речення характерні для всіх стилів мовлення. Для **наукового, публіцистичного та офіційно-ділового** стилів відокремлення – це засіб виявлення основного й другорядного в реченні, оформлення довідкових повідомлень, установаження логіки. У **художньому** стилі відокремлення допомагає створити художній образ, подати лаконічну, виразну характеристику описуваного явища тощо.

311 І. Прочитайте тексти й визначте стилі мовлення. Поміркуйте, у якому тексті за допомогою виділених відокремлених членів речення створюється художній образ. А в якому такі члени речення слугують для тлумачення термінів?

1. Море спить. Точнісінько, як людина. **Високо здіймаючи груди**, схропує сонно, ліниво. Так, здається: тільки стань біля нього, крикни на всю горлянку, і воно в одну мить прокинеться. Але то тільки так здається...

Коли море, **заколисане невимовною красою**, спить – уже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, полощеться, **тихе, сонне, розніжене** (За Ю. Збанацьким).

2. Море – частина океану, **відділена від нього півостровами, островами чи іншими природними утвореннями**. Воно відрізняється від океану особливостями води, течіями, організмами. Залежно від положення відносно материка моря бувають внутрішніми й окраїнними. Внутрішніми називають моря, які заглиблені в материк. Моря, **розміщені на окраїнах материків**, називають окраїнними (З підручника).

II. Визначте синтаксичну роль виділених відокремлених членів речення та якими частинами мови вони виражені.

III. Поясніть стилістичну роль виділених відокремлених членів речення.

Звороти

Відокремленими можуть бути дієприкметникові й дієприслівникові звороти. **ПОРІВНЯЙМО:**

Дієприкметниковий зворот (який? яка? яке? які?)	Дієприслівниковий зворот (що роблячи? що зробивши?)
Надію, <u>ніжністю зігріту</u> , в пучечки зв'язую малі (М. Боровко).	Засумував на рушникові лебідь, <u>почувши тупіт вороних підков</u> (М. Боровко).

312 I. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені дієприкметникові та дієприслівникові звороти як члени речення. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Славко лежав на вигрітій сонцем траві і, спершись на лікті, байдуже дивився в чисте поле (В. Кучер). 2. Причаїлися гори, заворожені красою ніколи не бачених степів (О. Гончар). 3. На світ пробивалося цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом (Є. Гуцало). 4. У печі, розмальованій по комині густою синькою, топилося (Гр. Тютюнник). 5. Спасибі вам, добрі люди! За щедрість хочемо віддячити, відкривши вам одну таємницю (М. Павленко).

II. У першому й другому реченнях підкресліть члени речення та надпишіть над словами частини мови.

313 Відредагуйте речення і запишіть. Поясніть суть допущених помилок.

1. Піднявшись у гори, раптово пішов сніг. 2. Сидячи в парку, до Олени підійшла подруга із собакою. 3. Нам потрібна людина, знаюча проблеми всієї галузі. 4. З вишки можуть стрибати початкуючі спортсмени.

314 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з газетних статей п'ять речень з відокремленими дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення. Поясніть роль цих відокремлених членів у текстах публіцистичного стилю.

ВАРІАНТ Б. Випишіть з підручника історії або географії п'ять речень з відокремленими дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами. Підкресліть звороти як члени речення. Поясніть роль цих відокремлених членів у текстах наукового стилю.

315 I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, персонажі, характери персонажів, відчуття й настрої персонажів тощо).

II. Складіть усно на основі коміксу невелику розповідь (5–8 речень), використавши відокремлені члени речення (дієприкметниковий зворот, дієприслівниковий зворот, одиничний дієприслівник).

§ 32. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Про те, за яких умов відокремлюємо поширені й непоширені означення, про їх інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке означення? 2. За яких умов відокремлюємо дієприкметникові звороти? 3. Який порядок слів у реченні вважають прямим, а який – непрямим?

316 Знайдіть означення та зазначте, які з них відокремлено комами. У якому реченні означення відділено від означуваного іменника іншим словом? У якому одне з

означень стоїть перед означуваним словом, а інші – після? Зробіть висновок, коли відокремлюємо одиничні означення.

1. Дощ шумить, молодий і веселий.
2. Шумить весняний дощ, молодий і веселий.

1. Шумить дощ молодий і веселий.

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОЗНАЧЕНЬ

Означення відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́бу), якщо:	Приклади
означення стосуються особового займенника	<i>Як я, <u>бідна</u>, тут горюю, прийди, подивися</i> (І. Котляревський).
означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<i><u>Срібним маревом повиті</u>, коло сіл стоять <u>тополі</u></i> (Леся Українка).
поширені означення (дієприкметникові й прикметникові звороти) стоять після означуваного слова	<i>У лісі бродив туман, <u>підзолочений сонячним промінням</u></i> (Гр. Тютюнник).
означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<i><u>Наляканий грозовицею</u>, кінь ти хенько заіржав</i> (М. Стельмах).
два і більше одиничних означень стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	<i>Стояла темна ніч, <u>холодна</u>, <u>вітрянна</u>...</i> (Є. Гуцало).

Розділові знаки

На письмі відокремлені означення переважно виділяємо **комами**. Якщо відокремлене означення має виразне експресивне значення, то його можемо виділяти за допомогою **тире**. **НАПРИКЛАД:** *На місто насувалася хмара – важка, чорна, схожа на велетня.*

Інтонація

В усному мовленні відокремлені означення виділяємо **паузами**. **ПОРІВНЯЙМО:**

1. *Спочивав степ, / залитий сонцем.*

2. *Залитий сонцем, / спочивав степ.*

3. *Степ, / залитий сонцем, / спочивав.*

Примітка. / – пауза; ↗ – підвищення голосу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Відокремлені означення переважно виражаємо прикметниками, дієприкметниками, дієприкметниковими та прикметниковими зворотами.

2. Між двома однорідними означеннями, які зв'язані одиничним сполучником *і (ї), та, чи, або, кóму не ставимо*. **НАПРИКЛАД:** *Спить сад, умитий дощем і зігрітий сонцем.*

317 І. Прочитайте вголос текст, відповідно інтонуючи виділені відокремлені означення. Простежте, як з їхньою допомогою автор створює художній образ та досягає лаконізму й виразності опису.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, укрите жовтим пилом, проросле пелюстками, світить і золотіє... Усі соняшники сміються, веселі, але по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі. Тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього, уважного й доброзичливого... Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитеся, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був (За Є. Гуцалом).

II. Визначте, які з відокремлених означень виражені прикметниками, а які – дієприкметниковими зворотами. Від яких членів речення вони залежать?

318 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в перших двох реченнях виділені означення відокремлюємо комами, а в третьому – не відокремлюємо.

1. А він, самотний, уночі ще довго на вогонь дивився (А. Малишко).

2. Усі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, до-рогоцінну (О. Довженко).

3. Новий рік стоїть на порозі у засніженім білім кожусі (О. Довгон'ят).

319 І. Прочитайте виразно речення. Визначте, чим виражені відокремлені означення, та вкажіть означувані ними слова. Поясніть, чому ці означення відокремлені.

1. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 2. Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входимо в ліс (М. Стельмах). 3. Мотря помітила на куці калини червоний кетяг, не скльований горобцями, простягнула руку, щоб зірвати (Є. Гуцало). 4. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крислата... (О. Головка). 5. Скроплений живлющою росою, паросток пробився на світ (О. Квітневий). 6. Міська публіка стіною стояла на тротуарах і, приголомшена, дивилась, як з гуркотом проносились вулицею незнайомі війська – шумливі, нестримні, повні енергії (О. Гончар).

II. Укажіть речення, у яких відокремлені означення є однорідними. Обґрунтуйте свою думку.

320 І. Спишіть речення. Розставте пропущені розділові знаки, обґрунтуйте їх. Підкресліть означення як члени речення.

1. Вона прийшла завітчана і мила і руки лагідно до мене простягла (В. Симоненко). 2. На сто думок замислена Полтава вербові гриви хилить до води (Л. Костенко). 3. Сади омиті музикою згадок ковтають пил між-селищних доріг (Л. Костенко). 4. Тут ніжна осінь мрійна та м'яка на кольори багата розмаїта (О. Ющенко). 5. Веде нас мрія ніжна й строга і підросли малі сини (А. Малишко). 6. Широкою вкритою туманом доли-

ною верталися додому (*У. Самчук*). 7. Зморений страхом безсонням і холодом Олег заснув (*Ю. Мушкетик*). 8. Ті слова сміливі й пекучі здіймали в голові рої думок (*А. Шиян*).

II. Випишіть усі слова, у коренях яких чергуються голосні звуки. Запишіть звуки, які чергуються.

321 Перебудуйте речення так, щоб означення відокремлювалися. Перебудовані речення запишіть, підкресліть означення як члени речення. Скористайтеся поданими нижче зразками.

1. У головній залі на Софійку хлюпнула хвилююча легка мелодія (*М. Павленко*). 2. Славко лежав на вигрітій сонцем траві (*В. Кучер*). 3. Сивий, статечний, найшановніший у громаді чоловік благословляв чумаків перед нелегкою дорогою (*М. Слабошпицький*). 4. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю (*О. Гончар*). 5. Вузькі, низенькі трамвайні вагончики скригикають, похитують нас, колесують ранковою вулицею (*О. Гученко*).

ПОРІВНЯЙМО:

Речення без відокремлених означень	Речення з відокремленими означеннями
Машина мчить по відкритому лише вчора шосе.	Машина мчить по шосе, відкритому лише вчора.
Самітна тополя стоїть у чужій височині.	Самітна, стоїть тополя в чужій височині.
Це наша рідна українська пісня.	Це наша пісня, рідна, українська.

322 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, чи правильне твердження, що дієприкметниковий зворот відокремлюється лише тоді, коли стоїть після означуваного слова. Відповідь обґрунтуйте.

323 Доповніть речення поширеними або непоширеними відокремленими означеннями. Утворені речення запишіть.

1. Сонце зійшло над лісом. 2. Їй подобалося працювати в саду. 3. Лист надіслали електронною поштою. 4. Літак зробив останнє коло й пішов на посадку.

324 Запишіть речення групами залежно від умови відокремлення означень: 1) означуваним словом є особовий займенник; 2) відділені від означуваного слова іншими членами речення; 3) зворот стоїть після означуваного слова. Розставте пропущені розділові знаки, підкресліть означуване слово як член речення.

1. Все місто спить суворе й мовчазне (*Л. Костенко*). 2. Ген килим витканий із пtiць летить над морем (*Л. Костенко*). 3. Сам лагідний сумирний він давно не міг зрозуміти, від чого все те лихе (*С. Черкасенко*). 4. Наснилися сині проліски мені, і я щаслива плакала вві сні (*І. Христенко*). 5. Оточена зеленим шумовинням в кущах розлогих дикої тернини стоїть похила хата лісникова (*А. Малишко*). 6. Стоїть старе гетьманське місто Глухів позбавлене і слави і краси (*Ю. Мушкетик*).

325 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. У якій ситуації спілкування можливе це висловлення?

ВОДОСХОВИЩА УКРАЇНИ

Водосховища – це великі штучні водойми, створені для нагромадження води й подальшого її використання протягом року. В Україні найбільші з них споруджено на Дніпрі, а саме: Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське. Вони утворюють групу, розміщену уступами за течією річки. Таку групу називають каскадом. Дніпровський каскад створювався з метою використання води Дніпра для виробництва електроенергії. На Сіверському Дінці є велике Печенізьке водосховище, а на Південному Бузі – Ладиженське (*З підручника*).

II. Знайдіть у тексті відокремлені означення. Зверніть увагу на орфограми та пунктограми. Запишіть текст під диктовку, а потім уважно звірте написане з надрукованим.

326 Розгляньте репродукцію картини. Складіть і запишіть за картиною три речення з відокремленими означеннями.

В. Рекуненко. Морська царівна

327 Перебудуйте (де можливо) складні речення на прості з відокремленими означеннями. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки. Чому останнє речення неможливо перебудувати?

1. Унікальну історію має місто Львів, яке в середині XIII ст. заснував король Данило Галицький. 2. Тепер мешканці села очікують автобус на зупинці, яку збудували на кошти громади. 3. Трави, які вмив рясний дощ, заясніли на галявині. 4. Яблуня, яку посадили біля городу, зацвіла й цієї весни. 5. Діти, які відпочивали біля моря, щодня грали у волейбол.

328 I. Знайдіть і випишіть лише речення з відокремленими означеннями. У виписаних реченнях розставте пропущені розділові знаки та підкресліть відокремлені означення й означувані слова як члени речення.

1. Занесена вгору з мечем рука боярина вже втомилась, і він її важко опустил (*Р. Іванченко*). 2. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів у льоди закутий (*Л. Костенко*). 3. Подвір'я дримає сонне й порожнє (*О. Гончар*). 4. Смутний і виснажений став він підніматись на гору вузькою вулицею загорошеною кам'яним вугіллям (*І. Микитенко*). 5. Одягнений у хвою шумить дрімучий темний бір (*Н. Забіла*). 6. Прикмета червня – найкоротша ніч замріяна казково-загадкова (*В. Скомаровський*). 7. А я стаю багатшим і чистішим, радію сонцю, росам і траві (*М. Ткач*). 8. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно вкриті краплистою росою (*М. Коцюбинський*).

II. Обґрунтуйте використання тире в шостому реченні.

329 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть означення як члени речення.

1. У глибоких долинах зелених від винограду і повних сизої мли тіснились кам'яні громади рожеві од вечірнього сонця (*М. Коцюбинський*). 2. Ти як земля напоєна дощем де грають зблиски сонця мов намисто (*М. Ткач*). 3. Незвична музика біла безголоса живе тремтить біліє на одній ноті (*Є. Гуцало*). 4. Олеся йде сама дорогою легка витончена пручка (*О. Довженко*). 5. І всі хати білі чисті святкові для щасливого літа вони білились і зараз змагалися в красі (*О. Гончар*).

II. Визначте частини мови в першому реченні.

330 Виконайте завдання одного з варіантів. Використайте щонайменше два речення з відокремленими означеннями.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть висловлення (5–8 речень) у публіцистичному стилі на одну з таких тем: «Слово про Великого Кобзаря», «Наше місто – наш дім», «Обираємо здоровий спосіб життя».

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть висловлення (5–8 речень) у науковому стилі на тему, яку ви вивчали у 8 класі на уроці географії або історії.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть опис (5–8 речень) у художньому стилі на тему «Біля синього моря».

ІЗ ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

У художніх творах за бажання автора одиничні означення після означуваного слова можуть відокремлюватися й за умов, не вказаних вище. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо* (М. Рильський). 2. *Якісь он квіти, сині-сині, на голу цеглу повились* (Л. Костенко).

Також можемо відокремлювати означення, виражені **іменниками** в непрямих відмінках або **інфінітивом**, щоб надати цим означенням більшої ваги порівняно з іншими членами речення. **НАПРИКЛАД:** *Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі, прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі* (Л. Костенко). Відокремлене означення, виражене інфінітивом, виділяємо за допомогою лише тире. **НАПРИКЛАД:** *Одне лиш мав бажання – допомогти.*

§ 33. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Про те, за яких умов відокремлюємо прикладки,
та про їхню роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке прикладки? Як пишемо їх з означуваним словом?

331 Прочитайте речення. Знайдіть прикладки, визначте їхню позицію щодо означуваного слова та чим виражене це слово. Зробіть висновок про те, за яких умов відокремлюємо прикладки.

1. Зупини її, **миць високу**, для моїх молитовних долонь (В. Стус). 2. Я, **зима**, не сива, я, **зима**, красива (В. Василяшко). 3. Байраками їхав до війська Григорій Триволя, **козак молодий** (М. Стельмах). 4. Отакий-то наш отаман – **орел сизокрилий** (Т. Шевченко).

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДОК

Прикладки відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́му чи тире), якщо:	Приклади
прикладка стосується особового займенника	<i>І ось він, <u>Київ</u>, за валами він!..</i> (Л. Костенко).
прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника (часто власної назви)	<i>Завершенням їхньої подорожі була <u>Нова Каховка</u> – <u>славетне молоде місто</u></i> (О. Гончар).
одинична прикладка стоїть після означуваного слова і має додаткове самостійне значення	<i>Золотими куполами ще здалеку вітає нас славетна <u>столиця</u> – <u>Київ</u></i> (О. Довгий).
прикладка приєднується до означуваного іменника словами тобто, або (=тобто), наприклад, чи (=тобто), навіть, зокрема, як-от, а саме, на ім'я, так званий та ін.	<i>У Сквирі лікар був, <u>на прізвище Рушилов</u></i> (М. Рильський).
прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника як і має додатковий відтінок причини	<i><u>Івась, як менший</u>, завжди терпів від Карпа</i> (Панас Мирний). (Терпів, бо був меншим)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не відокремлюємо прикладки, які разом зі словом **як** мають значення «у ролі кого (чого) виступає предмет чи особа». **НАПРИКЛАД:** *Ліс зустрів мене як друга...* (М. Рильський).

Розділові
знаки

На письмі відокремлені прикладки виділяємо **комами**, рідше – тире.

Роль
у мовленні

Тире ставимо, якщо:

- прикладка стоїть у кінці речення (щоб відрізнити прикладку від однорідних членів речення);
- автор хоче підкреслити значення прикладки.

НАПРИКЛАД: Урочисто вишикувалася проспектами зелена варта каштанів – почесна варта весни (О. Гончар).

В інших випадках прикладку відокремлюємо **комою**.

Відокремлена прикладка дає змогу в стислій формі висловити свої думки, передати додаткове повідомлення про означуваний предмет, а також виступає як яскравий зображувально-оцінний засіб.

332 І. Прочитайте речення, виділяючи інтонацією відокремлені прикладки. Поясність умови відокремлення прикладок, обґрунтуйте використання тире або ком.

1. А он уже видніє з далини столиця Вишневецького – Дубни (Л. Костенко). 2. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя – золоті сльози осені (М. Стельмах). 3. А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру (Т. Шевченко). 4. Із тебе, першої моєї вулиці, почав я відкривати білий світ (В. Тарасенко). 5. А рідна сестра його – мла волохата – заводить на ніч солов'їв голосних (Д. Іванов). 6. Як рибалка, я повинен бути людиною поважною і розсудливою (Ю. Збанацький). 7. Їдете ви компанією, тобто колективом, так чоловік з п'ять, бо дика качка любить іти в каструлю з-під колективної праці (Остан Вишня). 8. Серед пам'яток архітектури Подолу привертає увагу будинок Києво-Могилянської академії – взірець українського бароко XVIII століття (Д. Степовик).

II. Визначте усно частини мови та члени речення в останньому реченні.

333 **КОЛО ДУМОК.** Що спільного та відмінного в умовах відокремлення прикладок і означень? Чим це можна пояснити?

334 І. Послухайте текст, визначте його тему й основну думку. Розкажіть, чим для українців близький Арал.

МОРЕ, ЯКЕ ЗНИКАЄ

Із травня 1848-го до вересня 1849-го року Тарас Шевченко брав участь у першій великій експедиції з дослідження майже невідомого тоді європейцям Аральського моря. Як художник він змалював щойно відкриті острови, щойно описані береги. Під десятками Шевченкових акварелей та віршів того періоду стоїть назва «Кос-Арал». На жаль, цей острів зник, злившись із суходолом, уже півстоліття тому. А сьогодні зникає й саме Аральське море.

За часів Шевченка Арал був четвертою за розміром замкненою водоймою планети. Завдяки Амудар'ї і Сирдар'ї, потужним, повноводним річкам, його вода була майже прісною. Тому в морі й навколо нього створилася унікальна екологічна система – чиста місцевість з безліччю риби, численним птаством, гаями й фруктовими садками в гирлах рік...

Проте все почало мінятися з початку 1960-х. Люди вирішили забрати воду з річок, які живили море, і спрямувати її на бавовняні плантації.

Т. Шевченко. Шхуни біля форту
Кос-Арал

Сьогодні до моря доходить вода лише із Сирдар'ї. Амудар'я, друга живильна артерія моря, уже давно губиться в пісках і болотах, не даючи Аралові жодної краплі. Як наслідок, море почало стрімко всихати й тікати від берега. Колишні порти Аральськ і Муйнак перетворилися на напівживі поселення серед пустелі. На місці моря лишилися три майже відокремлені одна від одної водойми загальною поверхнею приблизно на одну десяту частину від його колишнього об'єму. З них більш-менш

живою залишається лише «казахстанська» водойма, так званий Малий Арал. В «узбецькому» Аралі, на ймення Великий, солоність води вже втричі перевищує океанічну. Тому ймовірно, що скоро тут не житиме ніхто, крім надзвичайно стійкої до солі морської креветки – артемії.

Планетарний характер катастрофи Аралу вартий співчуття і співпереживання всіх людей планети. І нас, українців, насамперед. Адже з вини людей гине не просто море. Гине море, яке першим з європейців змалював художник Тарас Шевченко (За М. Стріхою).

II. Знайдіть приклади, з'ясуйте умови їх відокремлення чи невідокремлення. Поясніть роль відокремлених прикладок у тексті.

III. Доберіть 3–5 запитань за текстом. На основі дібраних запитань складіть і розіграйте за особами діалог.

335 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи відомі вам факти недбалого ставлення людини до природи, зокрема у вашій місцевості? Хто і як, на вашу думку, мусить займатися екологічними питаннями в державі?

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про життя і творчість Тараса Шевченка, завітайте на сайт www.kobzar.univ.kiev.ua в мережі Інтернет. Тут ви знайдете й велику добірку картин митця з відомостями щодо їх написання, художніх особливостей тощо. Крім того, цікаву інформацію можна знайти в книжці Дмитра Чуба «Живий Шевченко: невигада-ні оповіді». Про те, що вам найбільше сподобається, розкажіть однокласникам.

336 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть відокремлені приклади як члени речення.

1. Тут я щастя своє (не)розумна зозуля у гніздечко поклала чуже (Н. Баклай). 2. Троє їх пастушків (Л. Костенко). 3. У літописців є **найстрашніша** зброя замовчуван(н)я (П. Загребельний). 4. У X–XI ст. для Русі особливу (не)безпеку становили ст(и,е)пові кочівники печеніги й половці (В. Попович). 5. Гей, був на Січі старий козак на прізвище Чалий (Нар. творчість). 6. А он старе Монастирище колись козацьке село (Т. Шевченко).

7. І знову степ як щедрий вулик і сяє золото хлібів (*Л. Рубан*). 8. Дюймовочка в листочку капустяному я у житті із вічності пливу (*Л. Костенко*).

II. Розберіть за будовою виділене слово, визначте спосіб його творення.

337 I. Складіть із речень кожної пари одне речення з відокремленою прикладкою. Утворені речення запишіть, розставте розділові знаки, підкресліть граматичні основи та прикладки.

1. Історія міста Коломиї сягає глибини тисячоліть. Коломия – культурний осередок Прикарпаття. 2. У Коломиї можна відвідати музей Писанкового розпису. Музей Писанкового розпису – один із найоригінальніших етнографічних центрів України. 3. Перлиною природного фонду Харківщини є ріка Сіверський Донець. Сіверський Донець – найбільша правобережна притока Дону. 4. Північно-західну частину Волині прикрашає озеро Світязь. Світязь – найглибше й найбільше озеро в Україні. 5. На Приморському бульварі гості Одеси фотографуються біля пам'ятника Дюку де Рішельє. Дюк де Рішельє – людина, яка збудувала Одесу. 6. Хрещатик зустрів гостей цвітом каштанів. Каштани – гордість київських весен.

II. Складіть речення про природні й культурні окраси вашого краю, використавши прикладки.

338 Випишіть речення, у яких прикладку зі сполучником **як** треба відокремити. Розставте пропущені розділові знаки. У якому реченні немає прикладки?

1. Як бригадир він розпочав роботу першим. 2. Пам'ять про Лесю Українку як геніальну поетесу житиме у віках. 3. Плоди калини і кору верби, бруньки та листя берези застосовували як протизапальні засоби. 4. Усе своє свідоме життя Іван Сірко провів на війні і як справжній патріот присвятив його боротьбі з ворогами своєї Вітчизни (*І. Шаповал*). 5. Ім'я Івана Сірка як ватажка оточене було ореолом нездоланності, і тому вороги боялися його більше вогню (*І. Шаповал*). 6. Про хист Довженка як письменника заговорили на повен голос тільки в роки Другої світової війни (*М. Рильський*). 7. Усе як цвіт осипалось безслідно, і час його давно позамітав... (*І. Гнатюк*).

339 Складіть і запишіть речення, використавши підмет у поданих визначеннях як означуване слово, а присудок – як прикладку. Прикладку приєднайте за допомогою слів *тобто*, або (*тобто*), чи (*тобто*).

ЗРАЗОК. *Астрономія – наука про небесні тіла. – Астрономією, тобто наукою про небесні тіла, він цікавився ще з юних літ.*

1. Фонетика – учення про звуки мови. 2. Ягуар – американський тигр. 3. Острів – частина суші, оточена водою. 4. Вальдшнеп – лісовий кулик. 5. Міфологія – фантастичне уявлення про світ.

340 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть кожен прикладку й означуваний іменник (можна скористатися прикладами із цього параграфа). Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти й записати речення з вашими словами.

341 Укажіть речення з відокремленими прикладками. Відповідь обґрунтуйте.

1. Усе це, тобто новини, він прочитав у газеті. 2. Гризуни, наприклад ховрахи, завдають багато шкоди полям. 3. Осінні квіти, особливо айстри,

тішать нас своєю красою. 4. До порад батьків потрібно дослухатися особливо уважно. 5. Песців, або полярних лисиць, розводять у розплідниках. 6. Ми поїдемо до Києва або залишимося відпочивати вдома.

342 Спишіть речення, поставивши на місці крапок прикладки, виражені іменниками чи сполученнями інших частин мови.

1. Україна, ... , 2012 року приймала чемпіонат Європи з футболу. 2. Вона, ... , завжди говорить тільки правду. 3. Слони, ... , є національним символом Королівства Таїланд. 4. Із сивої давнини Дніпро, ... , котить свої хвилі, еднаючи минуле із сучасним. 5. Тихими вечорами люблю дивитися на зорі –

343 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. У південних степах утворилися солончаки неродючі солоні ґрунти. 2. Подільську височину перетинають Товтри лінійно витягнуті пасма з плоскими вершинами. 3. Більшість родовищ корисних копалин нашої держави пов'язана з унікальною за формуванням структурою Українським щитом (*З підручника*).

II. Підкресліть словосполучення з прикметниками. Від яких із цих прикметників можна утворити ступені порівняння?

344 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Які речення ускладнено відокремленими прикладками?

1. **Спитають** вони що ви думали вчора батьки? (*О. Головка*). 2. Для мене особисто Житомир місто моєї душі (*В. Шевчук*). 3. Благословенні ви вітрила лазурові життя і юності жадоби і любові (*М. Рильський*). 4. Іван Дробот молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем хвилювався (*О. Довженко*). 5. **Найменша** дочка його Соломія студентка сільськогосподарського інституту підвівши голову пильно оглядала обсіпану плодами яблуню (*М. Стельмах*).

II. Розберіть за будовою виділені слова, визначте спосіб їхнього творення.

345 Складіть і запишіть три речення з відокремленими прикладками так, щоб у першому реченні прикладка стосувалася власної назви, у другому – займенника, а в третьому – загального іменника.

§ 34. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Про те, за яких умов відокремлюємо додатки, про їхнє інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Які члени речення називають додатками? Словами яких частин мови можемо виражати додатки?

346 Зіставте речення, записані у двох колонках. Визначте синтаксичну роль, морфологічне вираження та значення виділених конструкцій. Зробіть висновок про роль цих конструкцій у мовленні.

Не скажу нічого.

Люблю всі пори року.

Максим був жадібний.

Не скажу нічого, **крім правди**.

Люблю всі пори року, **особливо літо**.

На відміну від брата, Максим був жадібний.

Умови
відок-
ремлення

Відокремлюємо додатки, виражені іменниками з прийменниками **крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, зокрема, особливо, на відміну від** та ін. Такі синтаксичні конструкції мають значення виключення, включення або заміщення одного предмета іншим. **НАПРИКЛАД:** 1. *На світі все знайдеш, крім рідної матері* (Нар. творчість). 2. *На відміну від безплідних кучугур, земля тут така, що могла б усе родити* (О. Гончар).

Розділові
знаки

На письмі відокремлені додатки виділяємо **комами**. Додаток не відокремлюємо, якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за* (*взамін*). **НАПРИКЛАД:** *Я це зроблю замість тебе*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На початку відокремлених додатків завжди виступає прийменник.

347 Прочитайте виразно речення. Доведіть, що виділені конструкції є відокремленими додатками, вказавши при цьому їхнє значення та прийменники, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Кожній людині властиво помилятися, але нікому, **крім дурнів**, не властиво бути впертим у помилці (*Аристотель*). 2. Він стояв посеред двору зсутулений, з опущеними вздовж пальта руками і невидючими очима дивився мимо хат, садків, городів, **навіть мимо самого себе** (*Гр. Тютюнник*). 3. Здавна мешканці села, **крім лісових промислів**, займалися землеробством і тваринництвом (*В. Скуратівський*). 4. **Опріч усього**, Сократ не вельми шанує самого себе (*Ю. Мушкетик*). 5. Всі, **за винятком Бойчука**, здивовано дивилися на свого шкіпера (*М. Трублаїні*).

348 Складіть з кожної пари речень одне з відокремленим додатком. Запишіть утворені речення. Відокремлені додатки підкресліть, поясніть їхню роль у реченнях.

ВРАЗОК. *У хаті нікого не було. У хаті була лише господиня. – У хаті нікого не було, крім господині.*

1. За своє військове життя Іван Сірко брав участь у п'ятдесяти п'яти битвах. Лише в одній битві Іван Сірко зазнав поразки. 2. Учні дев'ятих класів склали успішно екзамен з української мови. Учні одинадцятих класів погано склали іспит з української мови. 3. Цього року рясно вродили всі плодови дерева. Найкращий урожай цього року дали вишні.

349 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки разом зі словами, за допомогою яких вони приєднуються.

1. Хто окрім тебе, любий, допоможе схололу душу нині пробудить? (*М. Воробей*). 2. А я не знаю **нічого** ніжнішого окрім берези (*Леся Українка*). 3. Ця **несподівана** зустріч зворушила всіх особливо дітей (*В. Минько*). 4. Там замість житечка в теплеє літечко терен зацвів (*Г. Чупринка*). 5. У хліві крім ластів'ячого гнізда під кроквою нічого не було (*Гр. Тютюнник*). 6. А тепер замість крила парусника Тоня й Віталій бачать вдалині

посеред затоки темну непорушну гору якусь (О. Гончар). 7. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (Панас Мирний).

II. Визначте частину мови виділених слів, поясніть написання.

350 Складіть і запишіть речення, увівши до них подані відокремлені додатки. З'ясуйте значення цих додатків та чим вони виражені. Підкресліть усі члени речення.

Крім мене, замість троянд, за винятком журналістів.

351 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть 3–4 запитання, на які можна було б дати відповідь реченнями з відокремленими додатками. Поставте свої запитання однокласнику (однокласниці) та дайте повні відповіді на його (її) запитання за допомогою речень із відокремленими додатками.

ЗРАЗОК. – Які книжки ти любиш читати?

– Я люблю читати пригодницьку літературу, особливо твори Всеволода Нестайка.

352 Випишіть з наукового тексту 4–6 речень із відокремленими додатками. Поясніть їхню роль у реченні й умови відокремлення.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Крім обов'язкових відокремлень, зумовлених особливостями речення, є відокремлення, які залежать від бажання автора. Такі відокремлення широко представлені в художніх текстах, де вони іноді трапляються в несподіваних варіантах, які не можна пояснити загальноприйнятими правилами. **НАПРИКЛАД:** *І таки, на його гроші, купив сиву кобилу* (М. Стельмах).

353 Перебудуйте усно речення на синонімічні з відокремленим додатком, використавши вказаний у дужках прийменник.

1. Усі діти прийшли на виставку, а Марійка Богуславська захворіла й залишилася вдома (за винятком). 2. День виявився дощовим, а Інтернет обіцяв інше (всупереч). 3. На планшет вдалося завантажити багато файлів, але один файл виявився пошкодженим і не завантажився (крім). 4. Чоловік минув чагарник і побачив глибокий яр, а не очікувану знайому рівнину (замість).

354 Розгляньте ілюстрацію. Висловте свою думку про неї. Доберіть ключові словосполучення для опису зображеного. Складіть із цими словосполученнями невеликий текст, увівши до нього відокремлені додатки.

355 Уявіть, що ви журналіст, який отримав завдання взяти інтерв'ю у відомої особи (на

Н. Курій-Максимів.
Пасхальні дні (малярство на склі)

ваш вибір). У кого ви взяли б інтерв'ю? Складіть і запишіть вашу розмову у формі діалогу (6–8 реплік), використавши: а) звертання; б) вставні слова чи словосполучення; в) речення з відокремленим додатком. Відокремлений додаток підкресліть.

§ 35. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Про те, за яких умов відокремлюємо поширені й непоширені обставини, про їхнє інтонаційне оформлення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Який другорядний член речення називають обставиною? За яких умов відокремлюємо дієприслівникові звороти?

356 Прочитайте речення. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками. Чи залежить відокремлення обставини від позиції її стосовно означуваного слова? Зробіть висновок, за яких умов відокремлюємо обставини.

1. Нечутно ступають козацькі коні, **спускаючись униз до Бугу** (Я. Качура). 2. **Почувши кроки**, пташина повернула голівку до нас, вчайлась (М. Стельмах). 3. І тільки я, **обдираючи ноги**, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива (М. Стельмах).

УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОБСТАВИН

Обставину відокремлюємо (виділяємо інтонацією, ставимо ко́му), якщо:	Приклади
обставина виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом (крім випадків, зазначених нижче)	1. Блакитний час, прикинувшись водою , тече в піщаних, чистих берегах (Є. Гуцало). 2. І я, заплакавши , назад поїхав знову на чужину (Т. Шевченко).
обставина виражена іменником з прийменниками незважаючи на, закінчуючи, починаючи з	Незважаючи на погану погоду , біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення (В. Собко).

Спосіб відокремлення

За бажання автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з **прийменниками всупереч, наперекір, попри, на випадок, на відміну від, у зв'язку з, внаслідок, завдяки, згідно з, відповідно до, подібно** до тощо.

Відокремлені обставини на письмі виділяємо **комами**, а в усному мовленні – **інтонацією**:

[... , / _____ /, ...].

Обставину НЕ відокремлюємо, якщо:	Приклади
обставина виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії	Підеш собі зажурившись гаєм по долині (Т. Шевченко).

обставина виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу	Годі вже сидіти <u>склавши руки</u> .
обставина виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка і (ї)	Можна робити добрі справи і <u>не чекаючи похвали</u> .
обставина, виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, поєднується з іншою однорідною невідокремленою обставиною єднальним сполучником	Автобус їхав <u>швидко й не зупиняючись на зупинках</u> .
обставина виражена дієприслівником зі словом який у складі частини складного речення	Натхнення – це музика, <u>почувши яку</u> людина здобуває крила.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У виділений комами дієприслівник або дієприслівниковий зворот не повинні включатися сполучники, які їх не стосуються. **НАПРИКЛАД:** Він підвівся і, не прощаючись, вийшов з хати. У цьому реченні сполучник *і* не стосується дієприслівника, а з'єднує однорідні присудки (*підвівся і вийшов*), тому кому треба ставити після сполучника *і*.

357 I. Прочитайте мовчки речення. З'ясуйте, чим виражені підкреслені обставини, яких слів вони стосуються. Поясніть умови їхнього відокремлення або невідокремлення.

1. Василько розчепірів руки і, падаючи грудьми на воду, швиденько звів їх до купи (*Гр. Тютюнник*). 2. Човен пливе та хвилі здіймає, б'ючи вітрила в задумливу ніч (*С. Фоменко*). 3. Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи (*Гр. Тютюнник*). 4. Бійці йшли похмуро, задумавшись, спідлоба поглядаючи на загадкові краї (*О. Гончар*). 5. Вона сиділа замислившись (*Ю. Яновський*). 6. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*І. Цюпа*). 7. З переляку хлопці бігли не чуючи під собою ніг (*О. Квітневий*).

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією відокремлені обставини.

III. Доведіть, що в першому реченні кома ставиться після сполучника *і*, а не перед ним.

358 I. Прочитайте текст. З'ясуйте, що передає його заголовок – тему чи основну думку. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи є серед них дієприслівникові звороти?

МЕТЕЛИКИ

Надзвичайно цікаво спостерігати за польотом метеликів. Пропливаючи повітряними «коридорами», вони дуже часто махають крилами. Так часто, що окремі помахи крил людське око побачити не спроможне. Наприклад, совки і павичеве око роблять до п'ятдесяти помахів на секунду. На відстані півметра політ метелика здається зовсім беззвучним, та коли він пролетить біля самого вуха, то, прислухавшись, можна почути звук дуже

низького тону, що утворюється від руху його крил.

На відміну від інших комах, у метеликів права і ліва пари крил під час помахів зближуються над тулубом і під ним. Над тулубом крила часто суміщаються одне з одним, іноді видаючи при цьому звуки. Передні й задні крила змахують одночасно, бо з'єднані спеціальною зачіпкою. Зближуючись, вони спочатку стикаються передніми краями, а потім усією площиною, ніби видавляючи наявне між ними повітря. Здається, що метелики плавають, повільно вигинаючи крила (За Я. Цінгер).

В. Вукулов. Літо

II. Випишіть із тексту відокремлені обставини. Визначте, чим вони виражені та яких слів стосуються.

III. Перекажіть усно текст, використавши вписані обставини.

359 I. До поданих дієприслівників почергово додайте одне, два, а потім три залежних слова, поступово поширюючи ними дієприслівниковий зворот.

Зрозумівши, малюючи, відійшовши.

II. З двома утвореними дієприслівниковими зворотами (на вибір) складіть і запишіть речення.

360 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, чому в першому реченні коми стоять перед і після сполучника *і*, а в другому – лише після сполучника *і*.

1. Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, і, на томивши у мандрівці ноги, лягає день спочити за селом (*Є. Гуцало*).

2. Василько пірнув по шию і, відчувши під собою холодну глибочінь, усім тілом повернувся до берега (*Гр. Тютюнник*).

361 I. Знайдіть у реченнях обставини, виражені одиничними дієприслівниками. Випишіть речення з відокремленими обставинами, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть обставину як член речення.

1. Уранці прокинувшись ми побігли до озера вмитися (*Я. Стельмах*).

2. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (*М. Рильський*). 3. Остап стояв вагаючись (*М. Коцюбинський*). 4. Кінь відпочивши бадьоро вистукував копитами по лункій дорозі (*Петро Панч*). 5. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (*Т. Шевченко*). 6. Над висотою ракети хотіли сягнути неба і знесилившисьгнулися і вмирили розсипаючись холодним сяйвом (*О. Гончар*).

II. Схарактеризуйте в реченнях присудки за будовою.

362 Складіть і запишіть з кожним дієприслівником по два речення (у художньому й науковому стилях), у яких би ці слова виступали відокремленими обставинами.

Знаючи, збудувавши, знайшовши.

363 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини та слова, яких вони стосуються. Поясніть умови відокремлення або невідокремлення обставин.

1. Стомившись день схилився на плечі (*Л. Гудзь*). 2. Спізнавши мову плакали німії, і раб стрічав надію в безнадії. (*А. Малишко*). 3. Горобці ганяючись один за одним шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (*Гр. Тютюнник*). 4. Славко лежав на вигрітій сонцем траві і спершись на лікті байдуже дивився в чисте поле (*В. Кучер*). 5. Усяка пташечка радіючи співала (*Л. Глібов*). 6. Сікач незважаючи на свою чималу вагу і короткі ноги дуже швидко бігає (*Остан Вишня*). 7. Вона не звикла сидіти склавши руки (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Не взявшись до сокири не зробиш хату (*Нар. творчість*).

II. Виконайте усний синтаксичний розбір першого речення.

І ТАКЕ БУВАЄ

Одного разу Іринка розповідала подрузі, як треба доглядати сад. У цій розповіді було таке речення: «Поливаючи клумбу нагрітою на сонці водою, квіти гарно ростуть». Почувши це, подружка пожартувала: «Уперше чую, що квіти самі вміють поливати клумбу!».

Чому подружка так пожартувала? Як повина була б Іринка висловити свою думку?

364 Знайдіть речення, у яких допущено помилки у вживанні дієприслівникових зворотів. Поясніть суть цих помилок. Відредагуйте речення.

1. Додивившись цікавий фільм, настав вечір. 2. Виступаючи на концерті, зал уважно слухав виконавця. 3. Біля води ростуть, нахилившись до неї, верби. 4. Побачивши маму, Оленка усміхнулася. 5. Вийшовши з машини, несподівано пішов дощ. 6. Прокинувшись від шуму, я побачив перед собою нашу собаку. 7. Під'їжджаючи до лісу, несподівано вискочив вовк.

365 Доберіть до поданих речень синонімічні з відокремленими обставинами. Простежте, як це вплинуло на зміст речень. Утворені речення запишіть, розставляючи розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

ЗРАЗОК. *Сергій радісно вигукнув, коли побачив друзів.* – *Сергій, побачивши друзів, радісно вигукнув.*

1. Батько провів нас і взявся до роботи. 2. Марійка поговорила по телефону й поклала трубку. 3. Вони зрозуміли один одного, хоча не промовили жодного слова. 4. Я не братиму участі в дискусії, якщо не знаю проблеми. 5. Женья здивується, коли дочитає повість до кінця.

366 Складіть і запишіть три речення, використавши в ролі відокремлених обставин подані сполучення слів (на вибір). Укажіть, чим виражені ці обставини.

Незважаючи на пізню годину, починаючи з квітня, згідно з рішенням, відповідно до наказу, усупереч бажанню.

367 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен по два речення з відокремленими обставинами. Продиктуйте по черзі речення один одному. Перевірте написання.

368 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Знайдіть і підкресліть відокремлені обставини та присудки. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Вже вечір в спину дневі дише заливши фіолетом даль (*Д. Іванов*).
 2. **Привівши** конягу в ліс я думав ще назбирати грибів але допавшись до книги забувся і про гриби і про конягу і про ліс (*М. Стельмах*).
 3. Климко пов(е,и)рнувся до куреня узяв (плащ)палатку і (с,з)ціпивши од напруги зуби одірвав од неї чималий клопоть (*Гр. Тютюнник*).
 4. Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (*І. Котляревський*).
 5. **Гойдаючись** тіні в годині в(е,и)чірній з промінням сріблястим свавільно злились і хвилику побувши у дружбі (не)вірній безжурно і ле(х,г)ко (на)вік рознялись (*Г. Чупринка*).
 6. Верби (з,с)хилившись над Дінцем розчісують коси зелені (*В. Сосюра*).
 7. Незважаючи на лютий холод Шовкуна все більше хилило на сон (*О. Гончар*).

II. Розберіть за будовою виділені слова, поясніть написання.

 369 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення. Поясніть вивчені орфограми і пунктограми.

Дівчина стояла нахилившись над щойно зв'язаним снопом і показуючи серпом перед собою пильно дивилася на колосся і усміхаючись стежила, як те колосся колисалося гойдалося наче танцюючи наче востаннє ведучи свій танець на лоні матері-природи. Захоплена якимось дивним почуттям дівчина защебетала коломиїку і пішла кружляти танцювати не звертаючи уваги на колючу стерню. Інші жінці заворожені грою невидимої музики покидали роботу і теж пустилися в танець (*В. Верховинець*).

 370 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. У невеликому тексті (5–7 речень) розкажіть про художній фільм, який ви нещодавно переглянули. Використайте речення з відокремленими обставинами. Текст запишіть.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе лектором. Складіть і запишіть план виступу перед аудиторією на тему «Відокремлені обставини». Доберіть відповідні приклади речень до кожного пункту плану.

§ 36. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Про те, які члени речення є уточнювальними, їхню роль у мовленні та умови відокремлення

 371 Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені члени речення, які уточнюють (конкретизують) значення попередніх слів. Зробіть висновок про роль уточнювальних членів речення в мовленні.

1. Тут, **на б́ерезі зеленім**, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі (*Олександр Олесь*).
 2. Це сталося торік, **восени** (*Ю. Мушкетик*).
 3. Сиве волосся падало кружком, **по-козацьки** (*М. Коцюбинський*).

Уточнювальні члени

Уточнювальними є члени речення, які конкретизують, пояснюють зміст попередніх членів речення, звужуючи або обмежуючи їхнє значення.

Уточнювальні члени речення відповідають на питання *а де саме? а коли саме? а як саме? а хто саме?* і под.
НАПРИКЛАД:

куди? а куди саме?

Стежечка повела їх угору, між піщані кучугури.

У цьому реченні обставина *між кучугури* уточнює обставину *угору*, звужуючи її лексичне значення.

Допоміжні слова

Відокремлені уточнювальні члени речення можемо вводити в речення також за допомогою слів *тобто, цебто, або (тобто), чи (тобто), а саме, наприклад, зокрема, у тому числі, особливо* та ін. Ці слова від уточнювальних членів речення комою не відділяємо. **НАПРИКЛАД:** *Книги за старих часів, тобто в XVII–XVIII століттях, продавалися перш за все в друкарнях* (В. Шевчук). Уточнювальним може бути будь-який член речення, але найчастіше – обставина місця й часу. **НАПРИКЛАД:** 1. *Вони жили далеко, за Розкатою* (Л. Костенко). 2. *Ніч була гаряча, жнив'яна* (І. Нечуй-Левицький).

Синтаксичні синоніми

У деяких випадках члени речення можуть бути або не бути уточнювальними. Це залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлення. **ПОРІВНЯЙМО:**

де?

1. *Проміння блиснуло недалеко за річкою.*

Речення без уточнювальної обставини

де? а де саме?

2. *Проміння блиснуло недалеко, за річкою.*

Речення з уточнювальною обставиною

Від-

окремлення

На письмі уточнювальні члени речення відокремлюємо **комами**, а в усному мовленні – **інтонацією**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Уточнювальний член речення стоїть безпосередньо після слова, яке він уточнює.

372 1. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені члени речення є уточнювальними. З'ясуйте їхню синтаксичну роль. З якою метою вживають у мовленні уточнювальні члени речення?

1. Гук лісорубів і пил передзвін – усе мені любе отут, **у Закарпатті** (К. Дрок). 2. Під Києвом, **на березі Дніпра**, хлопча стояло в мареві світан-

ку... (Б. Стельмах). 3. Вдалині, між телеграфними стовпами, мріли рожеві крейдянні гори (Гр. Тютюнник). 4. У всьому треба знати міру, **навіть у скромності** (А. Франс). 5. Голоси під липами тепер звучали м'якше, **по-вечірньому** (М. Булгаков). 6. Клімат, **зокрема співвідношення тепла і вологи**, впливає на формування різних типів ґрунтів (З підручника). 7. Сядеш на цю софу, і яка б не була хитавиця – чи кильова, **тобто подовжня**, чи бокова, **поперечна**, впасти не було куди (І. Гончаров).

II. Прочитайте речення вголос, виділяючи інтонацією уточнювальні члени речення.

373 I. Випишіть речення з уточнювальними членами, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть ці члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Улітку в **спраглому небі** гойдається вітер одвічних лип (О. Гаран).
 2. Тут двоє матерів твоя і Божа. Хай нас на шлюб вони благословлять (Л. Костенко).
 3. На тім боці затоки під самим городом юрмилося на льоду багато люду (П. Загребельний).
 4. Живуть там довкола маминої й батькової хати вітри і птахи і сонце і земля твоя і твій рід і твої перші кроки (О. Сизоненко).
 5. І жаль мені малому стало того сірому сироту (Т. Шевченко).
 6. А у верхів'ях по шовкових струнах дзвеніла тепло-лагідна й поважно-сувора музика, як молитва храму лісовому... (М. Івченко).

II. Доведіть, що в першому реченні виділена обставина не є уточнювальним членом речення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

МІРКУЙМО. У першому реченні конструкція *в спраглому небі* є обставиною місця, а слово *улітку* – обставиною часу. Логічно, що за допомогою поняття, яке означає місце, не можна конкретизувати, уточнити поняття, яке означає час. Отже, виділена обставина не є уточненням до обставини *улітку*.

374 **КОЛО ДУМОК.** Поміркуйте, чому в першому реченні виділену обставину відокремлюємо, а в другому – ні.

1. В Україні **влітку, на початку червня**, досягають вишні.
2. В Україні **на початку червня** досягають вишні.

375 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротему. Чому оповідач вважав, що його пращури були причетними до написання листа турецькому султану?

МОЇ ПРАЩУРИ

Сад наш на визначному, історичному, місці. За свідченнями всіх переказів і легенд, колись тут, на нашому острові, стояла деякий час Запорізька Січ, вирувало хоробре веселе козацтво. Дуже вдало обрали наші предки собі місце для табору. Уже тоді, кілька століть тому, вони розумілися на тактиці та стратегії. Найдрібнішу кінноту дикої татарви звідси можна було помітити за десятки кілометрів. Мій приятель, викладач історії Роман Романович, запевняє, що саме тут, на нашому острові, писали козаки свою знамениту відповідь турецькому султану Магомету.

Приїжджі археологи знайшли на острові рештки козацьких доменних печей. А ще пізніше, під час копання льохів для вина, знайшли ми й самого хазяїна Січі – запорожця.

Я, Микита Братусь, від них походжу. У глибині серця ношу перекона- ність, що листа турецькому султану було написано не без прямої участі одно- го з моїх пращурів. Ви запитаете, які в мене дані? Свідків, звичайно, важко встановити, але коли дивлюся я на тих мальованих запорожців, що стоять собі, з'юрмившись довкола писаря, і від душі регочуть, то почуваю, які ми з ними близькі вдачаю, характером і навіть поглядами (За *О. Гончаром*).

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

II. Знайдіть уточнювальні члени речення, поясніть їхню роль у тексті.

III. Перекажіть усно текст. Доповніть переказ описом зображеного на картині І. Рєпіна (2–3 речення), використовуючи уточнювальні члени речення.

376 *ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ.* Визначте, скільки та яких саме відокремлених членів є в поданому реченні.

Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка (*М. Коцюбинський*).

377 Складіть і запишіть речення, використовуючи подані слова й словосполучення в ролі уточнювальних членів речення.

Деся за річкую, до схід сонця, один за одним, несподівано.

378 Складіть і запишіть речення з уточнювальними членами речення, які приєд- нувалися б словами *навіть*, *головним чином*, *у тому числі*, *зокрема*.

379 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть уточ- нювальні члени речення та слова, які вони уточнюють, відповідно до їхньої синтаксич- ної ролі.

1. Там межі високими вербами дзюрчить струмочок, і за струмком **по- межі** кущами гадюкою в'ється на **Шевченкову** гору **стежка** (*М. Коцюбин- ський*). 2. Сонця на землі не було але **вгорі** у небі жайворонки були вже золотими (*М. Вінграновський*). 3. **Внизу** десь під самими вікнами почувся гомін чужих голосів (*О. Гончар*). 4. Їхали довго понад десять діб... (*О. Гон- чар*). 5. На околиці села біля самого байраку живе Йосип Вихор (*Гр. Тю- тюнник*). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (*Гр. Тютюнник*). 7. Тоді ми річку перейшли вузьку й зарослу ледве видну (*П. Усенко*).

II. Визначте, якими частинами мови є виділені слова, поясніть написання.

380 Хто зможе скласти: 1) одне речення з відокремленою уточнювальною обставиною та відокремленим уточнювальним підметом; 2) одне речення з відокремленими уточнювальними обставинами місця й часу?

381 Напишіть невеликий твір-опис місцевості (6–8 речень). У тексті використовуйте: а) односкладне називне речення; б) речення зі вставним словом (словосполученням, реченням); в) речення з відокремленими уточнювальними членами речення.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Створіть проект власної гри (лото, вікторина, брейн-ринг, комп'ютерна гра, гра з м'ячем тощо) на тему «Відокремлені члени речення». **Мета гри:** узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5 хвилин) за поданим планом.

Проект

План захисту проекту гри

1. Назва гри, її мета, на кого зорієнтовано.
 2. Обґрунтування корисності й доцільності вашої гри для вивчення відповідної теми.
 3. Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
 4. Демонстрація гри чи її частини.
 5. Відповіді на запитання представників інших груп.
- За одним із проектів проведіть гру в класі.

§ 37. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ»

382 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть заголовок. Яку музику, на вашу думку, можна почути в лісі?

Попереду, за річкою, танули ліси, що тяглися звідси і вгору, понад Ворсклюю, і вниз, до Дніпра.

Зав'юнився під ногами розсипчастий пісок берега. Річки, схованої в берегах, ще не видно було, але вона вже відчувалася по свіжості й прохолоді, якою потягло від неї. Ліс, наблизившись, перетворився із синього на зелений. Його соковиті хащі по той бік річки, прокидаючись, повнилися пташиним тисячоголосим гомоном, особливо солов'їними трелями. Зелений світ, умитий росами, лящав, висвистував, видзвонював, лунко переливався щедрою розмаїтістю акордів, ладів і тонів. Птаство, радіючи весні, творило музику краси дивовижної: солов'ї аж заходились, зозулі кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба.

Схід усе ясніше розцвітався рожевим, світла більшало, невтомна пташина музика, напливаючи із зелених глибин, мовби привертала веснянку (За О. Гончаром).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть усі відокремлені члени речення. Поясніть їхню роль у тексті.
2. Укажіть два відокремлені означення, виражені дієприкметниковими зворотами. Поясніть умови відокремлення.

3. Укажіть дві відокремлені обставини, виражені одиничними прислівниками. Поясніть умови відокремлення.
4. Укажіть невідокремлене означення чи обставину, виражену відповідно дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотом.
5. Знайдіть відокремлений додаток. З'ясуйте, чим він виражений.
6. Укажіть два уточнювальні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль, чим вони виражені та які члени речення уточнюють.
7. Визначте граматичні основи в останньому реченні, обґрунтуйте використання розділових знаків.

383 Перебудуйте речення так, щоб один з невідокремлених членів речення став відокремленим.

1. Після зборів велика, галаслива і радісна група учнів вийшла на вулицю. 2. За горами там давно вже сяє сонце. 3. Сашко дивився на хлопців і усміхався. 4. Освітлений вогнями великий пароплав до пристані підходив.

Синтаксичний розбір речення з відокремленими членами

Послідовність розбору

1. Загальна характеристика речення.
2. Указати, яким відокремленим членом речення ускладнене.

Зразок усного розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник).

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене відокремленим означенням *підзолочений сонячним промінням*.

Зразок письмового розбору

У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням.

Речення розп., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускл. відокр. означенням.

384 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, чим ускладнено кожне речення.

1. Там на горі біла хата із бабиного літа (Г. Овсієнко). 2. Місяць закоханий у ніч чарівну сяє щасливий і світить (Олександр Олесь). 3. Неподалік за верболозом біля мольберта стояв молодий довговолосий чоловік (М. Павленко). 4. Трава росте під стопами у нас підступно-тихо викрадає простір і непомітно взеленивши час підносить вгору свої пера гострі... (П. Мовчан). 5. Світлою порошею курить Чумацький Шлях шлях твоїх пращурів... (О. Гончар). 6. У сірих очах замість холоду й суворості з'явився вираз лагідності й тихої задуми (В. Малик).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

385 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення.

1. Ми всі із хліба виростили сину із праці себто чуда із чудес... (Б. Олійник). 2. Зате яка радість була, коли зробивши три круги над хатою бусол

м'яко спускався на клуню і гордо одкинувши навзгак довгу шию весело клекотав оповіщаючи про своє щасливе повернення (*В. Скуратівський*). 3. А може завтра ти пройдеш ось тут де вітер пелюстки колише (*В. Івасюк*). 4. Пригинаючи аж до землі невеликі дерева на узліссі вітер нарешті виривався в полі і не зустрічаючи на своєму шляху перешкод вихором нісся до горизонту (*М. Черничук*). 5. У глибоких долинах зелених од винограду і повних сизої імлі тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором (*М. Коцюбинський*). 6. Над луками залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар (*Гр. Тютюнник*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень з відокремленими членами (на вибір).

386 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть висловлення (8–10 речень) в публіцистичному стилі, епіграфом до якого може бути один із запропонованих висловів. Використайте в тексті щонайменше два речення з відокремленими членами.

Епіграфи: 1. Багатство варто набути заради друга, але не друга заради багатства. 2. Материн гнів – як весняний сніг: рясно впаде, та скоро розтане. 3. Легко беруть на себе обов'язки ті, кому легко їх не виконати.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть висловлення (8–10 речень) в науковому стилі на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті щонайменше два речення з відокремленими членами.

Тем: 1. Червона книга на охороні природи. 2. Чорнобильська трагедія. 3. Тваринний і рослинний світ України.

387 **САМООЦІНКА.** Продовжіть вислови.

1. З вивченої теми я найкраще засвоїв (засвоїла)...
2. Найбільше під час вивчення теми мене зацікавив матеріал, пов'язаний з...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Означення НЕ треба відокремлювати комою в реченні (розділові знаки пропущено)

А Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (*М. Стельмах*).

Б Горять в росі ранкові доли багаті різнобарв'ям трав (*Т. Масенко*).

В Щасливий і веселий він глянув на високе небо (*О. Гончар*).

Г У заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки (*Н. Рибак*).

2. Прикладку треба відокремити комою в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Гордій Байда як колишній офіцер розумівся на військовій справі (*Петро Панч*).
- Б У колективі Ярослава знали як доброзичливу людину (*З газети*).
- В Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна вже давно стала звичайною справою (*О. Гончар*).
- Г Я виїхав в Одесу і влаштувався на кінофабрику як режисер (*О. Довженко*).

3. Поширену обставину треба відокремити комою в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Годі вже панам сидіти згорнувши руки (*І. Нечуй-Левицький*).
- Б Укрившись тьмою тротуари і асфальти сплять (*О. Довгоп'ят*).
- В Можна помилятися й маючи вчений ступінь (*З газети*).
- Г Кілька годин вони працювали не відпочиваючи (*В. Собко*).

4. Додаток з обох боків треба відокремити комами в реченні (розділові знаки пропущено)

- А Замість свічки палахкотіло сонце (*І. Драч*).
- Б Зло нічого не дає крім зла вмій прощати, як прощає мати (*М. Луків*).
- В Величезна калюжа заросла травами ліловими дзвониками і скидалась на озеро (*В. Донченко*).
- Г І ніхто того не чув не знав не бачив опріч Марка маленького (*Т. Шевченко*).

5. Уточнювальне означення є в реченні

- А Під Києвом, на березі Дніпра, хлопча стояло в мареві світанку... (*Б. Лепкий*).
- Б Я наче не тебе люблю, а той широкий мир, увесь той світ, що там, поза тобою! (*Є. Плужник*).
- В Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (*Д. Павличко*).
- Г Не дивися так привітно, яблуневоцвітно (*П. Тичина*).

6. Доберіть приклад до кожного виду речень.

Вид речення

Приклад

1 Речення з відокремленим означенням	А Я, засипаний сніжинками й зірками, йтиму манівцями неба... (<i>Є. Гуцало</i>).
2 Речення з відокремленою прикладкою	Б Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану (<i>Л. Костенко</i>).
3 Речення з відокремленим додатком	В Дикі качки, крім базару, водяться на лугових озерах та по очеретах... (<i>Остан Вишня</i>).
4 Речення з відокремленою обставиною	Г І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень Божий умивали (<i>Т. Шевченко</i>).
	Д Світає, Господи, світає, земля у росах, як в парчі (<i>Л. Костенко</i>).

7. Прочитайте речення.

В'є гніздечко-рукавичку на лозині біля річки ремез – пташка невеличка (А. Камінчук).

Правильним для цього речення є обґрунтування пунктуації, запропоноване в рядку

- А тире між підметом і присудком
- Б тире в неповному реченні
- В тире в реченні з однорідними членами
- Г тире при відокремленій прикладці

8. Кому треба поставити, якщо до частини «Люблю теплу весняну пору...» додати фрагмент рядка

- А ... і сніжну зиму із чарівними холодними візерунками.
- Б ... ласкаву, сонячну, повну радісних пташиних переливів.
- В ... час пробудження природи від тривалого зимового сну.
- Г ... з її подарунками для нашого саду й городу, для лісу й поля.

9. Складіть одне речення з відокремленими означеннями, а потім перебудуйте це речення так, щоб означення не відокремлювалося.**10. Складіть по одному реченню з відокремленою обставиною, вираженою одиничним дієприслівником та дієприслівниковим зворотом.****ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Які члени речення називають відокремленими? Яка їхня роль у мовленні?
2. За яких умов відокремлюємо означення? Наведіть приклади.
3. Чим умови відокремлення прикладок подібні до умов відокремлення означень? А чим відмінні?
4. Яке значення мають відокремлені додатки? Якими словами їх приєднуємо?
5. За яких умов відокремлюємо обставини? Наведіть приклади.
6. Коли обставини не відокремлюємо? Наведіть приклади.
7. Порівняйте умови відокремлення обставин, виражених дієприслівниковими зворотами, і означень, виражених дієприкметниковими зворотами.
8. Які члени речення називають уточнювальними? За допомогою яких слів можемо вводити їх у речення? Наведіть приклади.
9. Назвіть і поясніть три терміни, характерні для теми «Відокремлені члени речення».
10. Пригадайте три крилаті вислови з відокремленими членами речення.

ГОВОРІМО ПРАВИЛЬНО

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
взяти до відома	прийняти до відома
є доказом	являється доказом
ігнорувати правила	ігнорувати правилами
збільшити кількість	підвищити кількість
наступний день	слідуючий день
підбити підсумки	підвести підсумки
подати довідку	представити довідку
порядок денний	повістка дня
поширити досвід	розповсюдити досвід
правильно зрозуміти	вірно зрозуміти
рівень підвищився	рівень збільшився
скласти присягу	прийняти присягу
виявити турботу	проявити турботу
приділити увагу	вділити увагу
найкращий	самий кращий

РОЗРІЗНЯЙМО

Будівельний – пов’язаний із будівництвом, спорудженням чогось (*будівельний майданчик, матеріал, досвід, технікум*).

Будівний – те саме, що будівельний, здебільшого виступає як компонент складних слів (*суднобудівний, домобудівний*).

Будівничий – а) пов’язаний зі створенням чогось, творчий (*будівнича енергія, робота, творчість*); б) будівник, архітектор.

* * *

Книжковий – який стосується книжки чи пов’язаний з нею, призначений для неї; який випускає, виготовляє книжки або торгує ними (*книжковий магазин, базар, фонд, огляд, стенд*).

Книжний – який характерний для писемно-літературного викладу, невластивий живій розмовній мові (*книжний стиль, вислів, зворот, відтінок, елемент*).

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЛІДЕРИ СЕРЕД МОВ

На запитання, яка мова найпоширеніша у світі, багато хто з упевненістю скаже: «Англійська». Аж ні! Виявляється, що лідером серед мов є китайська, якою говорить чи не кожен шостий мешканець Землі. Загальна кількість носіїв цієї мови – понад 1 мільярд осіб! Англійська ж займає другу позицію. Вона є рідною для 514 мільйонів людей. На третьому місці – мова гінді, якою спілкується 496 мільйонів осіб. Після трійки лідерів ідуть іспанська (425 мільйонів), російська (275 мільйонів), арабська (256 мільйонів) мови.

ЯК ЦЕ БУЛО

ЧАЙ

Сьогодні ми вважаємо чай – і рослину, і продукт – своїм добрим знайомим... Назва цього напою неоднакова в різних європейських мовах. Вона залежить від того, яким шляхом ввозили чай у кожну із цих країн. У Європу його привозили морським шляхом із Південного Китаю в дерев'яних трюмах парусних кораблів. За дорогу, а вона, як відомо, була довгою, чай «доходив», «дозрівав» у зігрітих сонцем і майже герметично закритих трюмах. Там, звідки його везли, – у Південному Китаї – чай звать **me**. Із цією назвою його й привезли в Європу: тому англійці називають чай **tea** (ті), німці – **der Tee** (mee). У Росію чай возили караванним шляхом через Азію, але вже не з Південного, а з Північного Китаю, де місцеве населення називало цей напій **ча**, а саме листя – **чае**. Тому в українській, російській та білоруській мовах цей напій зветься **чай** (За А. Коваль).

І ТАКЕ БУВАЄ

У матері вирішив Гриць запитати (вона саме посуд складала в буфет):
– От як би по-нашому можна сказати:
«На вкус и цвет товарища нет»?

І жде, що матуся на це зауважить.
А мати лише усміхнулась: – Та як?
Покійна бабуся твоя було кажуть:
«На колір і смак товариш не всяк».

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

- Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.
- Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.
- Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бури́м чубом. Дуб вскубнув за чуба бука – буде букові наука.

Повторення Відомостей про словосполучення та просте речення

388 I. Прочитайте текст пісні Володимира Івасюка. Своїми словами опишіть картину, яка виникла у вашій уяві. Простежте, як почергова зміна розповідних і спонукальних речень надає тексту динамізму й емоційності. Знайдіть означення, які допомагають автору передати красу природи.

ВОДОГРАЙ

Й. Бокшай.
Річка в Карпатах

Тече вода, тече бистра, а куди – не знає,
Поміж гори в світ широкий тече, не вертає.
Ми зайдемо в чисту воду біля водограю
І попросим його щиро – хай він нам заграє...

Приспів:

Ой водо-водограй, грай для нас грай.
Танок свій жвавий ти не зупиняй.
За красну пісню на всі голоси
Що хочеш, водограю, попроси.
Струни дає тобі кожна весна,
Дзвінкість дарує їм осінь ясна.
А ми зіграєм на струнах твоїх,
Хай розіллють вони радісний сміх.

Подивись, як сіру скелю б'є вода іскриста,
Ти зроби мені з тих крапель зоряне намисто.
Краще я зберу джерела, зроблю з них цимбали,
Щоб тобі, дівчино мила, вони красно грали.

(В. Івасюк)

II. Випишіть 5–6 словосполучень, позначивши в них головне і залежне слово. Підкресліть закінчення залежних слів і прийменники (якщо є). Поясніть, як пов'язані слова в словосполученнях.

389 Складіть повідомлення на одну з тем: «Види простого речення», «Члени речення», «Відокремлені члени речення». За потреби скористайтеся опорними таблицями на форзаці. Можна використати план у формі запитань. Наводьте приклади для підтвердження висловлених теоретичних положень.

390 Прочитайте речення та придумайте ситуації, співзвучні з ними. Доповніть речення другорядними членами так, щоб якомога точніше передати уявні ситуації.

1. На галявині росли квіти. 2. Мій друг відпочивав на морі. 3. Мама прийшла з роботи. 4. На лавці сиділа дитина.

391 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (У)літку в спраглому небі гойдається вітер одвічних лип (*О. Гаран*). 2. Золоте свічадо ро(с,з)ливає теплі ноти дня (*О. Довгон'ят*). 3. І ранній місяць, свіжий і дворогий, над головою в тебе зупинивсь (*С. Галябарда*). 4. В грушах своїх загрузає осінь (*С. Осика*). 5. Минуло неділь зо дві (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Греблі обса(ж,дж)ені столітніми вербами (*І. Нечуй-Левицький*). 7. На крилах жовтої синички л(и,е)тять думки у край чудес (*А. Луговський*). 8. А жита – як літа його, а літа – як жита (*Б. Олійник*).

II. Підкресліть члени речення. Усно схарактеризуйте означення (узгоджене/неузгоджене), додатки (прямий/непрямий), обставини (вид за значенням). Якими за будовою є підмети і присудки?

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

392 I. Запишіть номери: а) односкладних речень; б) неповних речень; в) речень зі складеним присудком; г) речень зі складеним підметом; ґ) спонукальних речень; д) двоскладних непоширених речень; е) складних речень.

1. Свічки мерехтіли гарячими пальцями (*О. Лященко*). 2. В просвітку дерев – віддзеркалення міста (*О. Делеменчук*). 3. На небі зоріло (*К. Гриневичева*). 4. Жита мовчать (*С. Осика*). 5. На землю спустилась Божа благодать (*О. Довгон'ят*). 6. Над Білою Церквою смуга багряна (*Л. Костенко*). 7. Хай помріють тихенько в квіту журавлині літа (*О. Головка*). 8. В променях сонця ранкових ця пісня для тебе луна (*С. Фоменко*). 9. Вже ніч на небі вишила узор (*І. Гнатюк*). 10. Зустріч із величчю робить нас скромнішими (*Гр. Тютюнник*). 11. Промені як вії сонячних очей! (*П. Тичина*). 12. Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони (*І. Нечуй-Левицький*). 13. На подвір'ї було безлюдно і тихо (*В. Винниченко*). 14. Дівчата перестали танцювати (*І. Нечуй-Левицький*). 15. У степ проводжала з тугою в очах (*А. Луговський*). 16. Майстрами не народжуються (*Нар. творчість*). 17. Хто мовчить, той не перечить (*Нар. творчість*).

II. Визначте види односкладних речень.

393 I. Послухайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Доберіть тематичні речення й запишіть їх у вигляді плану.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ

Становлення науки в Україні в середині XIX ст. відбувалося багатопланово, проте найшвидше розвивалися саме гуманітарні дисципліни. Разом з історією та фольклористикою провідне місце посіло українське мовознавство. Найавторитетнішим його представником був Олександр Потебня – лінгвіст і філософ. У своїй галузі знань він був справжнім новатором.

Народився Олександр Потебня на Полтавщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, працював в одній із

гімназій міста Харкова, але потім усе ж повернувся до університету для наукової праці. Основні дослідницькі зацікавлення молодого вченого були зосереджені в галузі слов'янознавства і викликали великий громадський інтерес. Саме тоді гостро дискутувалося питання про місце у слов'янській спільноті українців, не визнаних на той час офіційною російською наукою окремим народом.

Олександр Потебня досконало володів багатьма сучасними й давніми європейськими мовами, почав віршований переклад українською мовою «Одіссеї» Гомера. Крім того, мовознавець багато працював над редагуванням і публікацією творів українських класиків. Створивши низку ґрунтовних наукових праць, український учений посів **чільне** місце в історії світового мовознавства (За *Л. Семакою*).

II. Випишіть речення з відокремленими членами. Поясніть роль цих членів речення в тексті.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись тлумачним словником.

394 I. Прочитайте виразно вірш. Доведіть, що це текст, назвавши його основні ознаки. Поясніть значення та походження фразеологізму *морочити голову*.

МОРОЧИТЬ ГОЛОВУ

Не буду зайвого торочить,
щоб не сказали: чув десь дзвін...
Є вираз: голову морочить.
Але звідкіль походить він?

На це знавець лінгвіст-історик
відкаже (сумніву нема):
«*Морочить* – це від слова морок,
а *морок* – це туман, пітьма».

Тоді й синоніми нам стануть
ясніші – що вже говорить, –
такі слова, як *затуманить*,
як *спантеличить*, *одурить*.

Отож коли підкреслить хочуть,
що водить хтось когось за ніс –
«От, – **кажуть**, – *голову морочить*,
ошукує, як *сущий біс!*»

Д. Білоус

II. Знайдіть у тексті вставлені конструкції та прикладку. Поясніть, чим вони виражені, їхню роль у тексті й особливості виділення на письмі та в усному мовленні. Чи є вставними виділені слова?

395 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Підкресліть однорідні члени речення. Поясніть, як ці члени речення зв'язані між собою.

1. Люди то здивовано то хмуρο подивлялись на стражників на чужого чоловіка один на одного (*В. Винниченко*). 2. При бер(е,и)зі тихім вода

пробігала у діток про літо купальне питала (П. Мовчан). 3. Вівса пш(е,и)-ниці ячмені все се зіл(л)ялось в одну могутню хвилю (М. Коцюбинський). 4. Я злякано поглянув на матір та не побачив гніву на її обличчі (М. Стельмах). 5. І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі (М. Стельмах). 6. Рідна мова не степ не хата а народу мого душа (В. Гончаренко). 7. То со(н,нн)ий сон вертає вже (до)дому гнuzдечки срібні випустив із рук (П. Мовчан).

II. Виразно прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

396 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чому вербу шанують в Україні?

ВЕРБА

Чому саме верба одне з найшанованіших дерев в Україні? А ось чому.

Діти матері-природи обожнювали кожную травинку, птахів звірину. Особливо радісним після суворої зими було пробудження природи. А яке дерево розквітало першим? Саме верба. Пухнасті, як курчатка, котики з блискучо-білявим чи золотавим усміхом випромінювали тепло, ласку, запах весни. Подекуди ще лежав сніг, було холодно, а верба цвіла. Отже, думали люди, вона сильніша за грізне божество Зими.

На честь цього дерева молодь влаштовувала спеціальне свято. Вибравши з-поміж себе найудатливішу дівчину, подружки прихорошували її котиками та розпуклими вербовими галузками, наспівуючи веснянку. Узявшись за руки, водили хороводи...

Криниці, священні для українців місця, копали біля верби. У народі відоме прислів'я: «Де срібліє вербиця, там здорова криниця».

Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння: ложок, корит, кошків – і навіть човнів-довбанок. Колиски для немовлят також робили з верби.

Тож і не дивно, що верба така шанована в нас (За О. Потапенком).

II. Знайдіть у тексті: 1) коми, якими виділено відокремлені члени речення; 2) коми між частинами складного речення; 3) коми між однорідними членами речення; 4) коми, якими виділено вставні слова; 5) дефіси при прикладках.

III. Доберіть 3–4 запитання за змістом прочитаного. Уведіть ці запитання в діалог (8–10 реплік).

397 Об'єднайтеся в групи (4–5 учнів). Назвіть по черзі члени речення в поданому вище тексті «Верба». Той, хто помилився, вибуває з гри. Виграє той, хто залишився. Можете повторити гру, узявши за основу інші тексти, запропоновані вчителем.

398 I. Прочитайте мовчки текст. Визначте його тему й основну думку. Назвіть засоби зв'язку речень.

ТЯЖКО ЗІТХАЛИ ЯБЛУНІ

На околиці містечка височить сосновий паркан, поверх нього зміїться колючий дріт. По дроту гримучих бляшанок поначіплювано. Сяде горобчик, гойднеться – і закалатає з обох боків. Скрикне сполохана пташка і грудкою шугне через вулицю на сусідські черешні.

За парканом ув'язнені молоді яблуні. Їм журно, тісно, парко. Їм важко тримати дорідні плоди. Скаржаться вітерцям. Проте й вітри не в силі вива-

П. Сльота.
Яблуні

жити паркани, зірвати колючий дріт. Зневірившись у собі, вони шастають над верховіттям, тікають завулками в степ.

Цього року яблуні вродили вперше. Навесні, коли кожна в рожеву фату одяглась, не помічали високої огорожі, та й колючого дроту тоді ще не було. Вони не зважали на волохаті руки, що тяглися до рожевих віт, бо ті руки тільки полохали бджіл.

Яблуні пили промені, хмеліли від них і чекали бджолиних лапок.

– Дз-з-з... дзж-ж-ж-ж... – бриніли струни над весільними вінками.

Потім здіймалася рожева заметіль, хурделила поміж гіллям. Весело мерехтіла земля.

Коли всюди повисли пругкі зелепухи, яблуні знову побачили волохаті руки. Здавалося, вони мали безліч кігтястих чіпких пальців, які зміїли над парканом колючий дріт, чіпляли вередливі бляшанки.

– Нащо це? – питали одна в одній стривожені яблуні.

– За що нас?

– Я виглядала на вулицю. Там така цікава дітвора... Я сказала: «Восени почастую вас яблучками».

– Більше не виглядатимеш і не почаствуєш, – засичали волохаті руки. Вони боляче зігнули гілку і прив'язали мотузком до стовбура.

– Ой, за що ж?

Одщобетали солов'ї, одкували зозулі. Яблуні споважніли, почали забувати про цвіт, про бджолину ласку. Їм хотілося свіжого вітру, шелесту далеких гаїв... Але від тих забав затуляли паркани. Яблуням хотілося пташиної музики, але птахів лякали іржаві бляшанки і колючі кігті, що залишилися від чіпких пальців.

Десь, за високим парканом, бавилися і виспівували дітлахи. А яблуні сумно тримали свої важкі плоди. Було гірко. Вкривалися сивиною дорожнього пилу, павутинням бабиного літа, тяжко зітхали.

– Я одурила дітвору, – поскаржилася крайня.

– І нащо було цвісти?

– За що така наруга?

На вулиці щобетали хлопчаки й дівчатка, вони ласували яблука з інших садів.

Біля кам'яного будинку волохаті руки рихтували глибокі коші, потім тяглися до обважнілих віт і сичали:

– Завтра базар... базар... гроші.

Яблуні тяжко зітхали і просили в долі на зиму пекучих морозів:

– Краще смерть, ніж стояти за колючим дротом... (За А. М'ястківським).

II. Визначте, які за метою висловлювання й емоційним забарвленням речення вживає автор.

III. Випишіть із тексту три прості речення, ускладнені однорідними членами (на вибір). Підкресліть у них члени речення та надпишіть частини мови.

IV. Складіть і розіграйте за особами діалог (8–10 реплік) на основі прочитаного тексту, використовуючи речення, різні за метою висловлювання. Розпочніть так:

- А я думаю, що...
- Безумовно, це так, але чому...

399 I. Складіть висловлення за картиною, використовуючи подані запитання.

1. Хто автор картини? Як вона називається?

2. Що зображено на полотні?

3. Що можна сказати про зовнішність і внутрішній світ дівчини?

4. Чи можна стверджувати, що, пишучи портрет дівчини, автор основну увагу зосереджував на її проникливому погляді й легкій усмішці?

5. Які кольори використав художник?

6. Поміркуйте, чи створює картина враження ідеальної грації та краси.

7. Які почуття викликає у вас полотно?

II. Підкресліть у реченнях вашого тексту граматичні основи. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Леонардо да Вінчі.
Дівчина з горностаєм

400 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть складне речення.

1. Назавжди залишаюся отут в низовині незвітраних ще квітів (С. Осика). 2. Від Троянівки до Вовчої долини сім кілометрів (Гр. Тютюнник). 3. Рідна земле дай мені снаги скрізь, у всьому будь самим собою (В. Тарасенко). 4. Благословенні будьте гори і ти ріко мутная (П. Тичина). 5. Здається ж люди, все у них людське але душа ще з дерева не злізла. (Л. Костенко). 6. Стоїть смерічка на горі у сонці наче в янтарі (Д. Павличко). 7. Дерева хитались і від страху наїживши голі віти ніби силкувалися втекти (В. Винниченко). 8. Літа як стрілки не переведеш життя як гирю часу не підтягнеш (Т. Севернюк). 9. З літами що там не кажіть стаєш куди мудрішим (О. Підсуха). 10. Твої руки лагідні як сон ніжно опускаються на плечі (А. Луговський).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

401 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, чим ускладнено речення.

1. Була весна весела щедра мила промінням грала сипала квітки вона летіла прудко мов стокрила за нею вслід співучії пташки! (Леся Українка). 2. На самому дні яру біля криниці з великим журавлем обсаджена навкруги садком стояла хата Марка Чумаченка батька Мотриноного... (В. Винниченко). 3. Найдорожча пісня недоспівана, а найліпша та, що не знайду (П. Осадчук). 4. Почекавши трохи я зліз із воза розплатився з дядьками і взявши свого чемоданчика пішов до ганку (В. Винниченко). 5. Сповіду-

юсь. Перед Всесущим Богом та материнським поглядом простим який в далеку проводжав дорогу і вслід мене не раз перехрестив (А. Луговський).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

402 I. Спишіть вірш. Який його основний мотив? Визначте художні засоби (епітети, метафори, інверсію).

ДО УКРАЇНИ

Не раз конала ти під небом синім
і кров'ю сходила в степу полинним.

Але є золоті у тебе люди,
що ними славишся в житті усюди.

Та є у тебе синє Чорне море,
степи, ліси, Карпати й Кримські гори,

зелені береги Дніпра і Тиси,
смереки, і тополі, й кипариси.

То будь же у віках благословенна,
соборна Україно суверенна!

Д. Білоус

II. Укажіть однорідні члени речення та звертання, поясніть, чим вони виражені та з якою метою їх ужито в тексті.

III. Підготуйтеся до виразного читання вірша (виділіть похилими рисками паузи, позначте стрілками підвищення й зниження голосу).

403 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? Із яким настроєм ви йдете на літні канікули?

Сучасна Україна. Колаж С. Тарана

Уроки розвитку мовлення

Тема 1. ПОВТОРЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ТЕКСТ, СТИЛІ ТА ТИПИ МОВЛЕННЯ, ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ, СИТУАЦІЮ СПІЛКУВАННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке текст? 2. Які є типи й стилі мовлення?

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

404 І. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тему й основну думку. Про яку морально-етичну проблему йдеться у висловленні?

Із часів подій, описаних у Біблії, людство не знає імені більш нікчемного, ніж ім'я Іуди Іскаріота, – одного з дванадцяти учнів Ісуса Христа. За тридцять срібників Іуда погодився виказати місцеперебування свого Божественного Учителя.

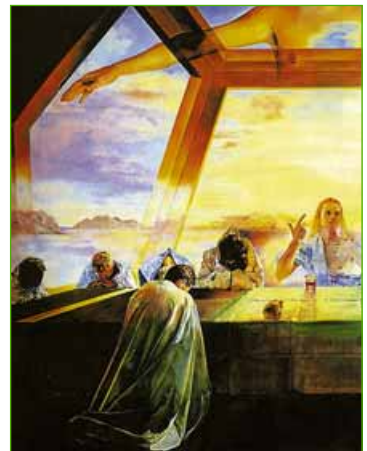
У ніч перед Великоднем Ісус із учнями зібралися на так звану Таємну вечерю.

– Сьогодні, – сказав Ісус, – один із вас зрадить мене...

Усі підхопилися з місць.

– Хто це, Господи? – стали запитувати його учні. Тільки Іуда мовчав, бо знав, у чому річ...

Після вечері Ісус із учнями піднявся на Елеонську гору, де був великий сад. До них наблизився гурт солдатів і слуг первосвященика

Сальвадор Далі. Таємна вечеря (фрагмент)

з факелами і зброєю. Вів їх Іуда. Ще раніше Іуда домовився із солдатами так: кого він поцілує, того вони мають заарештувати. Тому, підійшовши до Ісуса, він поцілував його. Ісус сказав:

– Так ось як ти зраджуєш мене, Іудо. Поцілунком!..

Солдати зв'язали Ісуса і повели за собою.

Ім'я Іуди навіть закріпилося у фразеологізмах. У переносному значенні Іуда – зрадник, лицемір, а вислів «іудин поцілунок» означає вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Користуючись схемою «Істотні ознаки тексту», доведіть, що прочитане висловлювання є текстом.
2. Доберіть до тексту заголовки, який виражав би його основну думку.
3. Визначте мікротеми. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми й підкресліть ключові слова.
4. Визначте вступ, основну частину й кінцівку. Запишіть простий план.
5. Обґрунтуйте поділ на абзаци.
6. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті. За потреби скористайтеся поданою нижче схемою.
7. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях першого абзацу.
8. Сформулюйте два запитання за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

405 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якої зради ви боїтеся найбільше? Як можна протидіяти зраді?

Мовні засоби зв'язку речень у тексті

повтор слова

синоніми

спільнокореневі слова

займенники

прислівники

сполучники

406 I. Прочитайте мовчки оповідання. Опишіть ситуацію спілкування. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

ВЕЛИКЕ ВІДРО

До школи прийшло чотирнадцятеро діток поливати сіянці яблунь – шкілку. Особливо щедро їх треба поливати восени, коли земля стає суха від літньої спеки.

Учитель поставив біля шкілки чотирнадцять відер. Тринадцять маленьких, а чотирнадцяте велике. Діти швидко розібрали маленькі відерця. Залишилось одне велике. І один учень без відра зостався – маленький синьоокий Мишко. Він був повільний, задумливий.

– Ну, що ж, Михайлику, – мовить учитель, – бери велике, носитимеш по піввідра.

Діти почали поливати яблуньки. Усі носять маленькими відерцями, а Михайлик – великим. І набирає не по піввідра, а повне.

Усім носити легко, а Мишкові важко. А одна дівчинка й каже:

– Не треба зівати, Михайле. Скоріше було б маленьке відерце брати.

А хтось і засміявся.

Ось і закінчили поливати. Учитель і каже:

– Тепер ідіть у сад, нарвіть собі по повному відру яблук і несіть додому. Пригостите матерів своїх, бабусь (*В. Сухомлинський*).

II. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

407 Уявіть, що вам треба повідомити бібліотекаря про те, які саме підручники та в якій кількості потрібні для учнів вашого класу. Якого стилю й типу мовлення ви будете дотримуватися в цій ситуації спілкування?

408 Прочитайте гумореску. Опишіть ситуацію спілкування. З якою метою створено цей твір?

ДВІ ПОРАДИ

Прийшов хворий до лікаря.

– Кепське, – каже, – діло.

Ломить ноги, крутить руки, труситься все тіло.

– Де працюєте, шановний?

– Тут, у наших місті.

– А які у вас доходи?

– Маю тисяч двісті.

– Я вам раджу калорійні споживать продукти,

Масло, ряжанку, сметану, овочі і фрукти. –

Цей пішов. Заходить інший. Горбиться і стогне.

– Щось я, – каже, – худну й худну. Тіло просто сохне.

– Заробляєте ви скільки?

– Пенсію приносить

Листоноша. Небагато, та для мене досить.

– То давайте, – каже лікар, – на ходьбу натиснем.

Більш бувайте на повітрі, заряджайтесь киснем.

(*П. Глазовий*)

409 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ваш знайомий поцікавився, яку тему з української мови ви вивчаєте. Ви відповідаєте: «Вимоги до мовлення». А він запитує, яка

вимога, на вашу думку, є основною. Складіть і розіграйте за особами на основі цієї ситуації діалог (6–10 реплік). Скористайтеся поданою нижче таблицею.

Вимоги до мовлення	
Змістовність	Потрібно підпорядковувати висловлення заздалегідь визначеним темі й основній думці
Точність	Слова потрібно використовувати відповідно до їхнього значення. Речення слід будувати так, щоб найточніше передати зміст висловлювання
Послідовність	Думки потрібно викладати чітко й послідовно
Логічність	Думки варто викладати логічно
Доречність	Слід враховувати ситуацію спілкування, гармонійно поєднувати слова, речення
Правильність	Потрібно правильно добирати, вимовляти й писати слова; правильно будувати речення і розставляти розділові знаки
Виразність	Потрібно добирати слова та будувати речення так, щоб якнайкраще передати думку
Багатство	Потрібно вживати різноманітні слова й речення, не повторювати тих самих слів

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте більше дізнатися про особливості вживання слів української мови та вдосконалити свої мовні вміння, зверніться до книжок **Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо»** та **Євгенії Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Допоможе вам також словник паронімів.

Тема 2. УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки публіцистичного стилю?

410 І. Прочитайте текст. Визначте, що виражає заголовок – тему чи основну думку. Схарактеризуйте, у якій ситуації спілкування можливе таке висловлення (назвіть адресата, мету й місце спілкування).

ЧЕСТЬ

Захищати свою честь.

Що ж означає «захищати честь»? І чому треба захищати щось, здавалося б, ефемерне? Проте захист честі – це захист власних поглядів, принципів, своєї життєвої позиції, свого світогляду, бо якщо ти втратив свою

честь – значить ти просто не зумів захистити себе самого, свої життєві принципи. Зберегти честь, захистити її – це означає зберегти свою людську гідність, захистити її від приниження.

Є ще вислів «Бережи честь замолоду». Про що каже це народне прислів'я? Про те, що в юності, коли в людини все ще нестійке, можна легко, непомітно втратити свою честь, чесне ім'я, гідність: один раз сфальшувати, удруге збрехати, утретє пообіцяти і не виконати...

І ось уже ти втратив своє чесне ім'я, і йде за тобою слава людини легковажної; один за одним відходять від тебе люди, бо немає нічого гіршого за ненадійного друга.

Поняття честі із часом змінювалося, у різні епохи люди надавали йому різних значень. Облишмо історію, видатних людей, візьмімо звичайнісіньку ситуацію в школі зі звичайнісінькими людьми і надамо слово восьмикласників.

«...У класі з'явився новий учень Микола Тимашко, дуже тихий, скромний. Спочатку на нього ніхто не звертав уваги, аж поки верховода класу Ігор не обрав його за об'єкт для своїх дотепів. Микола ніколи не ображався, сам сміявся із себе, коли справді було смішно, і навіть поважав Ігоря за гострий розум, за кмітливість. Навчався Микола посередньо: усе було – і шістки, й одинадцятки. А Ігор був відмінником.

Якось ми, восьмикласники, писали складну контрольну роботу з алгебри. Я сидів недалеко від Миколи й бачив, як він передав щось нашому «блискучому» Ігореві. Певно, списував з Ігоревої чернетки...

Контрольну ми написали так погано, що мусили її переписувати. У класі була одна найвища оцінка – усі шість задач розв'язав Ігор. А в Миколи – найнижча: у нього в зошиті було зовсім чисто.

Коли вчитель зачитував оцінки, я раптом згадав: Миколина рука подає Ігореві дрібно списані аркушики чернетки. Якщо Микола передав чернетку Ігореві, то, виходить, уже списав задачі? Чому ж у його зошиті нічого не написано? Дивно.

Я поділився своїми думками з Танею Вороною. Вона знизала плечима: «Дурниці...». А після уроків підійшла до мене і сказала: «Знаєш, в Ігоря конячий почерк, а Микола наче бісером сипле. Який був у чернетці?». Я пригадав, що папір був списаний дрібно-дрібно. «Виходить, це Миколина чернетка! – вигукнула Таня. – І взагалі, я чула від брата, що Микола здібний математик, що він переміг у математичному конкурсі, але не звернула на це уваги».

Так ми дізналися про цю історію. Наступного дня зібрали весь клас і сказали Ігореві. Я не дуже вірив, що все, про що ми здогадувалися з Танею, правда.

Ігор таки списав у Миколи! Він випросив чернетку і вже до дзвінка не повернув. Подумав, що Миколі байдуже, яка буде оцінка, він же не відмінник, а Ігореві, як він сам висловився, треба було захистити свою честь.

На це Таня сказала: «Не честь, а надмірне честолобство; не плутай, будь ласка, честь і бажання завжди, у всьому, будь-якими шляхами бути кращим за інших. А от Миколину честь ми повинні захистити, коли вже він сам такий тишко. Учитель має знати, хто розв'язав задачі».

І справедливість узяла гору: найвищу оцінку одержав Микола, а Ігореві довелося попріти біля дошки, виконуючи всі шість задач контрольної, які він ледь (та й то не всі!) розв'язав.

Як виявилося, Микола справді здібний математик, Ігор завжди в нього списував, та ще й глузував з нього, тішив своє честолюбство, себелюбство і таке інше. І дуже прикро за Миколу: адже він і далі, мабуть, терпітиме Ігореве кепкування. Тепер дуелі не потрібні, але ж власний голос у людини мусить бути!» (За *К. Васильєвою*).

II. Визначте, до якого стилю мовлення належить прочитаний текст. Назвіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

III. Прочитайте текст удруге. Складіть до нього складний план. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Скористайтеся поданими нижче пам'ятками.

ПАМ'ЯТКИ

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитати текст, визначити його тему й основну думку, адресата й мету висловлення.
2. Виділити в тексті його частини (основні та другорядні).
3. Визначити, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Дібрати узагальнювальні слова й речення.
5. Прочитати текст удруге.
6. Скласти план переказу.
7. За планом переказати текст (усно чи письмово).

Способи ущільнення тексту:

- відкидання другорядного;
- узагальнення матеріалу шляхом виділення найважливіших фактів.

Орієнтовна схема складного плану

- I. Зачин.
- II. Основна частина.
 - 1.
 - 2.
 - 3.
- III. Кінцівка.

411 I. Пригадайте ваші улюблені теле- та радіопередачі. Розкажіть, про що вони, хто є їхніми ведучими й учасниками. Яку передачу ви порадили б дивитися (слухати) своїм друзям і однокласникам?

II. Прослухайте один із випусків теле- чи радіопередачі (на вибір). Складіть складний план тексту, який прозвучав у цій передачі. За планом стисло перекажіть текст (усно).

Тема 3. ДІАЛОГ

412 I. Прочитайте текст. Поясніть, які дві протилежні життєві позиції автор висвітлює у тексті. Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібних життєвих ситуацій?

ПОСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Я сів на лавку в скверіку й посміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно впивала очима красу надвечір'я...

– Чому ви посміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи й посміхалися всім і всьому, а я – трішечки – посміхався лише для неї, і вона – трішечки – посміхалася лише для мене. І нам було прекрасно й весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості.

– Боже мій, до чого тепер безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву. Це був такий дисонанс у надвечірній радості, що різонував навіть мої немусикальні вуха. Але я посміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я кажу про вас! – перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – посміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж, у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба посмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч і не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й справді утнув щось дуже гарне.

– Ви, певне, думаєте, що ми... закохані? – раптом запитала дівчина.

– У всякому разі, якісь там фіглі-міглі між вами є, і не треба ними муляти очі порядним людям.

– Та ми навіть не знайомі! – засміялася дівчина.

Від несподіванки він ледве не став кам'яним монументом.

– Як? Ви навіть не знайомі? І ви сидите поруч і посміхаєтесь одне одному перед очима цілого міста?

Мені здавалося, що він репне від гніву. Він так заходився шпарувати нас банальностями, що навіть сонце спіткнулося й нахромилось на вістря тополі. Я хотів уже заткнути вуха і сторчма кинутися, куди влучу... (За В. Симоненком).

Г. Черненко.
Смугастий експрес

II. Розгляньте репродукцію картини Ганни Черненко. Якими емоціями наповнена ця робота? Який настрій «дарує» людям? Поміркуйте, чи є щось спільне між прочитаним текстом і полотном художниці.

III. Сформулюйте за текстом 5–6 запитань. Використовуючи ці запитання, складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) за змістом прочитаного.

413 I. Складіть і запишіть діалог (10–12 реплік) дискусійного характеру на одну із запропонованих або дібраних самостійно тем. Пам'ятайте, що суть дискусії не в тому, щоб якомога голосніше висловити свою думку, а в тому, щоб навести переконливі аргументи на користь власної позиції.

ОРІЕНТОВНІ ТЕМИ: «Не можна бути щасливим наодинці», «У всіх наших бідах винна держава», «Найкраща пора року – осінь», «Потрібно завжди говорити правду».

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розіграйте за особами складений діалог. Поміркуйте, чи вдалося вам дотриматися мудрої поради Яна Коменського: «Говорити все, що набіжить на язик, безглуздо».

414 Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (8–10 реплік), що міг би відбутися між восьмикласниками (восьмикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи повинні уроки фізкультури бути обов'язковими для учнів?
2. Чи потрібні у восьмому класі уроки етики?
3. Чи повинні учні прибирати шкільне подвір'я?

ПАМ'ЯТКА

Як правильно вести дискусію

1. Перед тим, як починати дискусію, подумай, чи достатньо ти обізнаний із відповідним питанням.
2. Зрозумій співрозмовника, його аргументи, з'ясуй мету дискусії.
3. Визнач, із чим саме ти згодний.
4. Добери докази, аргументуй свій погляд.
5. Критикуй думку, а не людину, яка її висловила.
6. Поважай співрозмовника, оціни правильно його позитивні якості.
7. Уточни поняття, терміни, які вживаються в суперечці.

Тема 4. ОПИС МІСЦЕВОСТІ. УСНИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис? Чим опис відрізняється від розповіді та роздуму?

415 I. Прочитайте висловлення. Визначте ключові слова та сформулюйте його основну думку одним реченням.

Якби мене запитали, як починати знайомство з містом, де ніколи не доводилося бувати раніше, я відповів би: пройдіться вулицями, намагаючись зрозуміти, у чому його особливість, а потім дізнайтеся, де знаходиться краєзнавчий музей. Він стане вашим першим співрозмовником, порадить, куди насамперед треба сходити, що подивитися. А ви вже самі вибирайте найбільш цікаве (*Г. Кублицький*).

II. Опишіть усно ваші враження від відвідування міста (села), де ви колись побували вперше. Із чого розпочалося ваше знайомство із цим населеним пунктом?

416 Розгляньте малюнки ваших однолітків, на яких вони зобразили рідне місто (село). Усно опишіть зображене на малюнку, який вам найбільше сподобався. Чи вдалося юним художникам передати красу свого краю?

Малюю рідне місто (село)

Малюнок *Яни Максимчук* (м. Чернівці)

Малюнок *Ганни Вахмлок* (м. Харків)

Малюнок *В'ячеслава Кочергіна* (м. Київ)

Малюнок *Наталки Ковальчук* (Волинь)
(фрагмент)

417 І. Прочитайте тексти. Доведіть, що це описи. Що описується в кожному з них? На яких деталях автори зосереджують основну увагу? Визначте композиційні особливості описів.

1. На початку XVIII століття Полтава була тиха та затишна, як і колись за гетьмана Богдана Хмельницького: квітуча, вся у вишняках і веселих гайках. Місто суто степове, на одшибі, ближче до старого, як світ, Муравського шляху та й недалеко від принадної столиці козацького народу – Києва. Розбудована на мальовничій рівнині, вона поволі ширилася на схід сонця та на південь до своїх чепурних сіл і хуторів. Як і столиця, мала вона Поділ, відкіль можна було швидко дістатися до славного Здвиженського монастиря.

За тих далеких часів уся Полтава купчилася на широкому майдані, де стояла Успенська церква, за нею – магістрат та ще хати під гонтом*. Поруч стояли ще хати панів бунчукових та осавулів, та ще кам'яниця славного гетьмана Івана Мазепи. Проте полтавчани пишалися найбільш «Панянюкою». Була то велика вулиця, краще б сказати – веселий гайок, що межував з торгом, тут стояли, як під шнур, старшинські хати під гонтом та очеретом (*М. Лазорський*).

* *Гонт* – тонко витесані дерев'яні дощечки, якими настилають дах.

2. Місто Казонде, розташоване за триста миль від гирла Кванзи, було одним із головних невольничих ринків Анголи. Торгівля людьми провадилася на «читоці» – майдані в центрі міста. Тут «товар» виставлявся на продаж. Звідси каравани вирушали до Великих Озер.

Казонде, як і всі великі міста Центральної Африки, ділилося на дві частини. У торговій частині жили португальські, арабські й тубільні купці; тут же вони збудували бараки для невольників. У другій частині містилася резиденція тубільного володаря...

На головній вулиці торгового кварталу стояли одноповерхові будиночки з пласкими дахами. У квадратних, огорожених глиняними стінами двориках тримали худобу. Вулиця виходила на «читоку», оточену невольничими бараками. Над будинками височіли пишні крони велетенських смоковниць. Уздовж вулиць росли віялові пальми, схожі на мітли.

Неподалік текла річка Луї. Це ще не досліджена річка, яка є, мабуть, однією із численних приток Конго (*Жуль Верн*).

II. Випишіть з одного з текстів (на вибір) словосполучення з означеннями й обставинами місця. З'ясуйте їхню роль в описі. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

418 Уявіть, що ви прогулюєтеся вулицями одного з міст (сіл) України. Опишіть усно свою прогулянку в теперішньому часі (куди йдете, що бачите, ваші враження тощо).

Опис
місцевості

Особливості опису місцевості

- В описах місцевості враховують час доби, пору року й особливості погоди.
- Опис місцевості здебільшого є складовою частиною художнього твору, до якого він вводиться з певною метою (для уточнення, характеристики події, увиразнення оповіді тощо).
- У художніх описах місцевості є лексика, за допомогою якої автор виражає своє ставлення до зображуваного.

Твір-опис

Твір-опис – це зв'язний текст, у якому словесно зображуються основні ознаки предмета, явища, особи. У творі-описі можуть бути й елементи розповіді. Важливо, щоб розповідь не переважала над описом, а містила лише додаткові відомості.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У художніх описах місцевості треба передати враження від місцевості та того, що там знаходиться.

419 Розкажіть, чим вулиця (провулок, проспект, бульвар), на якій розташований ваш навчальний заклад, відрізняється від інших вулиць вашого населеного пункту. Чи знаєте ви історію цієї вулиці і чому вона має таку назву? Опишіть, де саме знаходиться вулиця, які частини населеного пункту вона з'єднує, чи далеко простяглася. Чим вона починається й закінчується, які будинки, магазини, підприємства, установи розташовані на ній? Де саме? Які на вулиці тротуари, проїжджа частина, дерева, клумби, дворики тощо?

420 Доберіть слова і словосполучення для опису будівель, майданчиків, тротуарів тощо, які можуть бути на вулиці. Запишіть відомості в таблицю, накреслену в зошиті за поданим зразком. Визначте, що з дібраного лексичного матеріалу характерне для опису вулиці (провулку, проспекту, бульвару), на якій розташовано ваш навчальний заклад.

Робочий матеріал для опису вулиці

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Будівля школи Житловий будинок Тротуар Проїжджа частина Дерева Освітлення Дитячий майданчик Сквер Транспорт Розміри вулиці	

421 I. Складіть і запишіть складний план твору-опису вулиці (провулку, проспекту, бульвару), на якій мешкаєте ви чи ваші рідні, друзі. За планом складіть усний твір-опис у художньому стилі. Скористайтеся дібраним робочим матеріалом, поданими нижче пам'ятками.

II. За бажання намалюйте малюнок на тему «Вулиця, яку я люблю».

422 Уявіть, що вам доручили спроектувати вулицю. Опишіть усно, який вигляд вона мала б. За бажання намалюйте цю вулицю.

423 *ПОСТАКЦІЙТЕСЯ.* Чи є вулиця, на якій ви мешкаєте, достатньо озелененою, чистою, упорядкованою? Якщо ні, то що для цього треба зробити?

ПАМ'ЯТКИ

Орієнтовний складний план твору-опису вулиці

- I. Дороге серцю місце.
- II. Опис вулиці.
 - 1. Історія вулиці.
 - 2. Місце розташування і розміри.
 - 3. Окраса вулиці.
 - 4. Житлові будинки, магазини, підприємства, установи.
 - 5. Пам'ятки культури та історії.
 - 6. Місця відпочинку.
 - 7. Тротуари та проїжджа частина.
 - 8. Озеленення.
 - 9. Як змінилася вулиця останнім часом.
 - 10. Вулиця вдень і ввечері (у різні пори року).
- III. Люблю свою вулицю.

Як працювати над твором

- 1. Сформулювати основну думку твору.
- 2. Продумати, які типи мовлення можуть бути поєднані у творі.

3. Дібрати з робочих матеріалів потрібні для розкриття теми й основної думки.
4. Згрупувати матеріал за окремими питаннями.
5. Визначити послідовність використання матеріалу, зв'язок окремих частин.
6. Скласти план твору.
7. Поміркувати над вашим ставленням до описуваного.

Тема 5. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

424 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Укажіть у тексті вступ і висновок. Про що йдеться в основній частині?

ПОЛІСЬКЕ СЕЛО

Я ніколи не бував у поліському селі Кринки, досі жалкую за цим. Сходив я чимало доріг, об'їздив чимало країн, та якось не випадало мені зазирнути в тихі місця, де минуло батькове дитинство. Але ніколи не бувши там, бачу виразно, мов на старовинній гравюрі, заповітний куточок землі. У цій картині панують світлі тони, ніжні тони біленого поліського полотна. Спокійне світле небо, світлі з жовтим відтінком кучугури пісків. Лише по горизонту темна зубриста стіна соснового бору.

Небо, ліс, піщана горбиста рівнина – це лише тло.

Потім бачу дорогу. Ну, а яка дорога в пісках? Порізана колесами, то кривуляє між чахлими кущами сосняку, то повзе на горбик, то шкандибає в долинку. Це навіть не дорога, а розтоптана канава, клята й переклята всіма їздовими, і від того ще більше зморщена. Поруч неї, старої бабусі, вистрибують онуки-стежки, вони мережать синючі плеса, викрутасами обходять деревця і збігаються в одне річище біля трухлого від старості обваленого місточка. За місточком починається село.

Поліське село. Ішли жінки з грибами. Пісок та болото, пісок та болото, нарешті й суха місцина, тут, кому де заманулося, й присіли вони спочити, обклавшись корзинами. Отаке село. Купками. Хата, а потім жовта залисина, потім ще самотня хата. Кожен двір обнесено високою дерев'яною огорожею. Тут усе з дуба, із сосни, з берези, з граба. Усе з лісу.

А земля тут яка! Той же пісок, трохи бурий від гною, без гною ніщо не росте, навіть бур'ян.

За дворами й левадами – глевка низина. Корчі, мохові острівки, цілі озера густої, як дьоготь, стоячої води, замулені річечки. Царство непролазних поліських боліт.

Ніколи не був я у Кринках, але бачу село, бачу дідову хату. Вони постають із запашних батькових оповідок (*В. Близнець*).

II. Знайдіть у тексті мовні засоби, вжиті для художнього опису місцевості. Які слова та словосполучення допомагають автору висловити своє ставлення до описуваного?

425 I. Розкажіть про історію заснування вашого міста (села, селища). Чому воно має таку назву? Опишіть, де знаходиться ваш населений пункт, чим він славиться, що є його окрасою.

- II. Опишіть ваші відчуття, коли після тривалої розлуки ви повертаєтеся в рідне місто (село).
 III. Накресліть у зошиті й заповніть таблиці.

Робочий матеріал для опису міста (села), у якому я живу

Таблиця 1

Слова-асоціації до назви міста (села)	
Означення до назви міста (села)	
Прикладки до назви міста (села)	

Таблиця 2

Що описуємо	Слова і словосполучення для опису
Місце розташування	
Розміри	
Вулиці (площі, майдани)	
Центральна частина	
Околиця	
Будівлі	
Дороги	
Природа	
Пам'ятки історії та культури	
Місця відпочинку	

426 I. Складіть і запишіть твір-опис на одну з поданих тем у художньому стилі за самостійно складеним складним планом. Скористайтесь пам'ятками, поданими на с. 191.

«Мое місто (село)», «Місто (село), яке я люблю», «Місто (село), у якому хочеться жити», «Місто (село) майбутнього».

II. За бажання намалюйте малюнок до вашого твору.

Місто майбутнього

Проект

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте свій проект міста в майбутньому. Спробуйте словесно описати (а також намалювати), яким ви уявляєте місто в майбутньому. У проекті зосередьте увагу на розв'язанні проблем сучасних міст (екологія, водопостачання, транспортне забезпечення, травматизм на дорогах тощо).

Окрім того, у поясненні до проекту мають бути такі відомості:

- де знаходиться місто;
- як розташовані будинки, їхня форма;
- заклади освіти, медицини, культури, спортивні майданчики тощо;
- транспортне забезпечення;
- промислова зона й зона відпочинку;
- озеленення, екологія.

**Тема 6. ПИСЬМОВИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ
РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ
В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ**

427 I. Прочитайте текст. Схарактеризуйте ставлення автора до зображеного.

ДІВЧИНА В СТЕПУ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході, як кров, червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврїла, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, усе на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — усе мертво лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч із хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють не зношені снопи, стелються довгими рядами не загребені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Уздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрошеною травою марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

*М. Пимоненко.
Проводи козака*

На голові в неї навечерене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура й закинула голову проти місяця. Очі в неї склепилися, руки опустилися, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом занували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінки, мов із срібла викувані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною: ні одне не сховалося. Дівчина замовкла і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, завмирили останні одголоси пісні.

Верби стоять непорушно. Крізь їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою. Знову зворухнулося повітря, і срібні звуки розбудили степ. Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогі килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак – такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, і лунає-розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака (*С. Васильченко*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що текст належить до художнього стилю мовлення.
2. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
3. Якою ви уявили місцевість, описану письменником?
4. Знайдіть опис місцевості. На яких деталях опису автор зосереджує особливу увагу?
5. Які художні засоби, вжиті автором у тексті, надають опису поетичності?
6. Випишіть означення та порівняння, що використовуються в описі місцевості.
7. Поясніть лексичне значення слів *жеврїти*, *яр*, *хутір*, *стерня*.
8. На які частини можна поділити текст? Випишіть тематичні речення.
9. Складіть складний план.

III. Прочитайте текст удруге. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (письмово). За потреби скористайтеся пам'ятками, поданими на с.187.

Тема 7. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

428 I. Прочитайте мовчки текст. Доберіть свій варіант заголовка. Розкажіть, що в образі бабусі Марфи вам сподобалося найбільше. Яким постав у вашій уяві оповідач?

ЦВІТЕ ГРУША

У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки, груша й копанка. Копанку викопав і грушу посадив ще перший чоловік її Улас, який загинув у ту «германську» війну.

«То ж мені од нього, молоденького, дариця аж до віку. Груша родить, ще й зараз родить, копанка не міліє, і вода близько, ключем достаю».

Коли я вперше зайшов до бабусиного Марфиного двору, щоб напиться, то витягав воду тим «ключем» – вервечкою акацієвою, до якої приковано гак, закручений, як вус, щоб цеберку в воду не зронити.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

«Чи не можна у вас напиться?» – спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

«Як не можна, то навіть б я тоді отуто жила!»

Вона хутенько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлик («Зараз кухлика винесу»). Вона була дуже згорблена, мовби нахилилася колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася.

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько, так не нарощне вимовляючи слова: «Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти – хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим», – і дивилася на мене знизу, з-під своєї згорбленості, і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

«Самі, чи що, падають у воду?» – спитав я.

«Котра сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули. Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі».

Вона вже знову сиділа під грушею і вишивала. Без окулярів. І я спитав, чи то ж їй добре бачиться.

«А так, як замолоду, – сказала вона, не розхилиючись над шитвом. – Отам, як було мені сімдесят чи вже без одного не сімдесят п'ять, погано бачила, так погано, що очечки покійний сусіда мій Терешко, хай царствує, купив був, як їздив до Києва. А тепер бачу, як дівка!» – Бабуся Марфа засміялася тихенько, затишно і закивала головою над червоними хрестиками в манишці.

«Скільки ж вам, мамо, зараз?»

«Та як по-моєму, то без одного сто. А якби хто грамотніший прикинув, то, може, й сто з гачечком набралось б. Давно живу, забула вже й відколи. Трьох чоловіків своїх любеньких пережила. Скоро-скоренько і я до них піду. Піду, походжу, всіх трьох провідаю».

«А котрого... найдужче б хотілося побачити?»

«Усіх, сину. А зостануся коло останнього. До першого піду, то ще й не впізнає – молодесенький же! Навіщо, скаже, ти мені, бабо, здалася, іди собі геть! – Бабуся Марфа засміялася, аж чолом шитва дотулилася. – Другому до ніжок уклонилося би... Він тут недалеко лежить, у Гребенях. Під берегом, сердешного, знайшли пробитого наскрізь. Це як друга війна була. Я сама його поховала. Третій мені пара, хоч теж молодший уже за мене. Кував у кузні. Вийдеш, було, з хати і чуєш його молоточок. Уже й не дуже годився до роботи, а кував. Тоді погано йому, погано йому враз зробилося... Переказали мені люди, біжу до кузні, а його вже й назустріч везуть... Біля нього ляжу. Він упізнає, посунеться...».

«Собі вишиваєте чи людям?»

«Собі я вже все вишила, моя дитино. Людям. Хай носять та згадують бабу...»

Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву. Гарячі. Вона відкидає шитво, збирає їх і кидає в копанку, а червоні хрестики на сорочці сяють, сміються сонцєві, густі та дрібні.

Коли я виходив з двору, бабуся Марфа провела мене до воріт і швидко-швидко впихала мені в кишені жовті гарячі грушки («Вони не заважать!»), а за нами йшов червоний півень у червоних «штанах» і сказав, як господар: токо-токо!

...Цвіте при зорях бабусина Марфина груша, чорніє зеленим мохом солом'яний дах на низенькій хатині, а у вікнах поночі. Я стою проти її похилених воріт, і дивлюся у двір, і слухаю так пильно, що тільки серце своє чую. Невже пішла бабуся Марфа?..

І раптом: токо-токо-токо! – півень у хлівці за грушею, – токо-токо! (Гр. Тютюнник).

II. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Характерними для структури цього тексту є ознаки, зазначені в усіх рядках, ОКРІМ

- А діалогічна форма
- Б наявність зачину й кінцівки
- В виклад від першої особи
- Г елементи опису приміщення

2. У тексті НЕМАЄ мікротеми

- А смерть чоловіка бабусі Марфи
- Б бабуся готує груші для школярів
- В зустріч бабусі із сусідами
- Г бабуся пригощає свого гостя

3. До зачину в тексті належить речення

- А У бабусі Марфи – дві сестри-однолітки, груша й копанка.
- Б Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.
- В І раптом: токо-токо-токо! – півень у хлівці за грушею, – токо-токо!
- Г Падають навколо бабусі жовті грушки з груші: гуп-гуп, гуп-гуп м'яко в траву.

4. Уперше оповідач зайшов до бабусі Марфи, щоб

А набрати груш	В напитися води
Б записати її спогади	Г запитати дорогу

5. У тексті НЕМАЄ підтвердження того, що бабуся Марфа була

А гостинною	В щедрою
Б відповідальною	Г доброю

6. Використовуючи інформацію з тексту, про бабуся Марфу можна сказати, що вона
А вміла вишивати	В гарно співала
Б була віруючою	Г лікувала травами
7. Як дарунок від першого чоловіка бабусі Марфі залишилися
А погріб і криниця	В окуляри
Б кухлик і цеберко	Г груша й копанка
8. Бабуся кидала груші в копанку для того, щоб
А очистити від них двір	В помити їх
Б охолодити їх	Г сховати їх від злодіїв
9. Коли оповідач виходив із двору, бабуся поклала йому до кишені
А хліб	Б пироги	В груші	Г вишиту хустинку
10. У тексті НЕМАЄ відповіді на запитання
А Чи самі груші падають у копанку?
Б Як бабусі вдалося так довго прожити?
В Кого із чоловіків бабуся хотіла б побачити найбільше?
Г Чи для себе вишиває бабуся?
11. Тип мовлення тексту –
А опис	В розповідь
Б роздум	Г розповідь з елементами роздуму
12. За стилістичними ознаками текст є
А розмовним	Б публіцистичним	В офіційно-діловим	Г художнім

**Тема 8. ОПИС ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ.
УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ
З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ**

429 Прочитайте описи. Про що в них ідеться? До якого стилю мовлення належить кожен з них? Відповідь обґрунтуйте. Визначте загальні особливості опису пам'яток історії та культури.

1. Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівка собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім тим найвищим хрестом, устромившись ним у синь, – таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати. З хрестів звисають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах – зграї ластівок і чорних стриживів. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі (*Іван Багрянний*).

2. У 1935 році у Харкові на Сумській вулиці встановлено пам'ятник Т.Г. Шевченку. Висота пам'ятника – 16,5 м, постаті поета – 5,5 м. Круг-

лий постамент зі східцями виготовлено із сірого лабрадориту, постать поета й інші фігури відлито з бронзи. Пам'ятник добре вписується в загальний ансамбль парку. Центральна частина – постать Шевченка на весь зріст – піднята на тригранному пілоні*. Довкола пілона на ступінчастих виступах розміщено 16 фігур, які символізують минуле українського народу. На центральному пілоні напис: «Шевченко» (*Шевченківський словник*).

Пам'ятник Тарасу Шевченку в Харкові

3. Олександрійський маяк, що знаходився на давньому острові Фарос (Єгипет), – єдине із семи чудес світу, що несло в собі не тільки архітектурну елегантність, але й практичну функцію. Він гарантував морякам безпечне повернення в гавань. А ще він був найвищою спорудою на Землі. Висота маяка – 135 м, його світло було видно на відстані 60 км. Нижня частина мала форму чотиригранної призми 60-метрової висоти з квадратною основою, довжина сторони якої становила 30 м. Плаский дах, прикрашений по кутках величезними статуями Тритона, слугував основою середньої частини. Верхня частина маяка була споруджена у формі циліндричної колонади – 8 колон несли купол, увінчаний 7-метровою бронзовою фігурою повелителя морів Посейдона (*Із журналу*).

Олександрійський маяк у Фаросі

430 Ознайомтеся зі словничком архітектурних термінів. Які із цих слів для вас нові?

Словничок архітектурних термінів

Арка – склепіння у формі дуги, яким перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, два суміжних будинки і т. ін.

Аркада – ряд арок, що спираються на стовпи або колони.

Балюстрада – поручні балконів, галерей і т. ін., утворені з ряду фігурних стовпчиків або колонок, з'єднаних зверху перекладиною.

Баня – опуклий дах, що має форму півкулі; купол церкви, храму, собору.

Барельєф – скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площиною фону менше ніж на половину своєї товщини.

Галерея – критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень; також довгий балкон уздовж будинку.

Колóna – частина архітектурної споруди у формі високого стовпа, що служить підпорою фронтонів, внутрішніх частин будови тощо.

Колонáда – ряд колон, які підтримують загальне перекриття.

* *Пілон* – масивна прямокутна колона.

Лоджія – глибока ніша у фасаді будинку, що використовується як балкон.

Фасад – зовнішній, лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю.

431 I. Послухайте запропонований учителем текст. Визначте тип і стиль мовлення, тему й основну думку.

II. Виберіть із тексту ту його частину, у якій описується пам'ятка історії й культури. Складіть план цього опису. Послухайте текст удруге. За планом перекажіть указану частину тексту. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над вибірковою переказом тексту

1. Прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Вдуматися в тему, запропоновану для переказу.
4. Вибрати з тексту матеріал, потрібний для розкриття теми (він може знаходитися в різних місцях тексту).
5. Визначити основну думку переказу.
6. Продумати композицію переказу, тип мовлення.
7. Скласти план переказу.
8. За планом переказати прочитане.

Тема 9. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

432 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, тему й основну думку. Розкажіть, чим особлива садиба в Качанівці.

КАЧАНІВСЬКА САДИБА

Перебуваючи на Чернігівщині, обов'язково завітайте до селища Качанівка Ічнянського району. Тут у середині XVIII – наприкінці XIX століття було створено розкішний палацово-парковий ансамбль, який вражає своєю архітектурною довершеністю. Садиба розвивалася протягом 150 років. Неодноразово перебудовувався, змінювався її просторовий устрій.

Качанівський ансамбль розташований на двох рівнях. На верхньому пла- то знаходяться палац із вежею, альтанка*, Георгіївська церква, пам'ятник Тарасові Шевченку. Нижній рівень – це ландшафтний парк із 12 став- ками, павільйоном, скульптурами, містками, амфітеатром.

Центральним елементом садиби є палац. Ця споруда дійшла до нас у стилістичних формах класицизму. На головному фасаді палацу під пря- мим кутом до корпусу прилягають два одноповерхові флігелі. Фасад під- креслено глибокою лоджією на два поверхи й увінчано півсферичною декоративною банею на високому підбаннику. По боках є скульптури, а в центрі – барельєфна композиція.

Відвідувачів палацу вражають і малі архітектурні форми. У нагірній частині парку на пагорбі над ставом височіє альтанка Михайла Глинки, по-

* *Альтанка* – будівля в парку чи в саду для відпочинку й захисту від сонця.

Палац у Качанівці

близу якої розкинули своє гілля старезні дерева. Цікавими є скульптури сплячих левів обабіч головного входу та два кам'яних містки, перекинуті через яри.

Уславили качанівську садибу представники роду Тарновських. Вони не лише давали гроші на видання книжок та інші культурні починання, а й виступали організаторами літературного, мистецького, музичного життя. Гостями Тарновських у палаці були письменники Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Микола Гоголь, композитори Михайло Глінка, Семен Гулак-Артемівський, художники Ілля Рєпін, Михайло Врубель і багато інших діячів. Василь Васильович Тарновський був визначним колекціонером українських старожитностей. На базі його колекції, яка зберігалася в палаці, створено Чернігівський історичний музей та музей Тараса Шевченка в Києві. З Тарновськими товаришував Шевченко. Початок їхньої дружби припадає на серпень 1845 року, коли український поет, подорожуючи Київською губернією за дорученням Київської археографічної комісії, заїхав у Потоки, маєток Тарновських, і залишився тут гостювати. У Потоках Шевченко багато писав, малював і нерідко дарував свої витвори мешканцям. Згодом, коли Шевченка арештували, Тарновським удалося зберегти його малюнки, рукописи та папери.

Про садибу в Качанівці можна розповідати ще дуже багато, але краще самому поїхати туди, посидіти під кронами дерев, поспілкуватися з працівниками музею. Від подорожі у вас залишаться тільки приємні враження, адже цю пам'ятку визнано найкращим зразком палацової садибної архітектури кінця XVIII – XIX століття (За *В. Вечерським*).

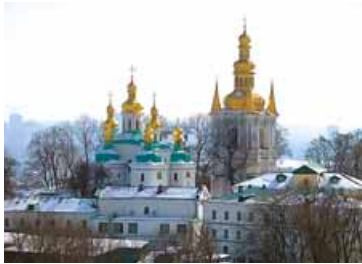
II. Випишіть слова на позначення архітектурних понять. Поясніть їхнє лексичне значення. За потреби скористайтеся словничком архітектурних термінів (с. 199).

III. Запишіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге. За планом докладно перекажіть прочитане (письмово).

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

433 Розгляньте ілюстрації. Що на них зображено? Чи доводилося вам бувати в місцях, де знаходяться зображені пам'ятки історії та культури України? Усно опишіть одну пам'ятку, зображену на ілюстрації (на вибір).

С. Позняк. Печерська лавра

Кисво-Печерська лавра – один з найбільших і найдавніших чоловічих монастирів на українських землях. Заснований близько 1051 року на березі Дніпра. Засновником монастиря вважається Св. Антоній Печерський. На території лаври створено цілісний архітектурний ансамбль.

В. Пузирков. Херсонес Таврійський

Херсонес Таврійський – таку назву мало місто, засноване давньогрецькими колоністами більше ніж дві з половиною тисячі років тому на південному заході Криму. Нині його руїни є однією з визначних пам'яток України.

Хотинська фортеця

Хотинська фортеця височіє на березі Дністра поблизу містечка Хотин Чернівецької області. Ця твердиня має стіни близько 50 метрів заввишки й завтовшки 6 метрів. У 1621 році під стінами фортеці об'єднані війська Польщі та українського козацтва перемогли 150-тисячну турецьку армію.

Заповідник «Кам'янець»

Перлиною Кам'янця-Подільського є **Стара фортеця**, історія якої починається в XII столітті. Кожна з одинадцяти башт фортеці має свою назву і свою історію. Наприклад, найвищу башту названо Папською, тому що її було збудовано на кошти Папи Римського Юлія II. Ще її називають Кармелюковою.

434 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть ситуацію: ви з товаришем (однокласником) повертаєтеся з екскурсії, під час якої оглянули пам'ятку історії й культури. Складіть і розіграйте за особами діалог, у якому висловте враження від огляду пам'ятки.

435 Складіть складний план твору-опису пам'ятки історії й культури, яку ви оглянули. За планом напишіть твір-опис. Скористайтеся поданими нижче схемами опису.

ПАМ'ЯТКИ

Схема опису будівлі

1. Загальні враження від будівлі.
2. Відомості про призначення будівлі та місце її розташування.
3. Опис самої будівлі (центральний фасад, його членування, оформлення центрального входу, форма будівлі, наявність колон чи веж тощо).
4. Загальне сприймання будівлі в архітектурному ансамблі території.
5. Загальна оцінка пам'ятки та її значення для народу.

Схема опису пам'ятника

1. Загальні враження від пам'ятника.
2. Відомості про те, де встановлено пам'ятник і хто є його автором.
3. Стисла інформація про те, на честь кого чи чого його встановлено.
4. Опис самої скульптури.
5. Опис постаменту.
6. Загальне сприймання пам'ятника в архітектурному ансамблі території.
7. Загальна оцінка пам'ятника та його значення для народу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Описуючи скульптуру, слід пам'ятати, що основним у ній є передача не форми, а духовного світу людини, характеру.

Тема 11. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЗА КАРТИНОЮ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

436 I. Розгляньте картину Михайла Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Які ваші враження від зображеного? Які асоціації виникають у вас при слові «церква»? II. Прочитайте текст про церкву Св. Юра в Дрогобичі. Чому цю споруду можна назвати пам'яткою культури? Зіставте словесний опис церкви та її зображення на полотні художника.

ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА

Дерев'яна церква Св. Юра в Дрогобичі (Львівщина) – унікальна пам'ятка дерев'яної архітектури України XVII століття. Будівлю зроблено без жодного цвяха. Вона складається з трьох зрубів* (тризрубна). Стіни зрубів нахилені до середини. Центральний зруб квадратний. Зі сходу та заходу розміщені майже однакові за розміром гранчасті п'ятистінні зруби.

* Зруб – 1. Спосіб зведення споруд із колод чи брусів, що їх укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетинання з'єднують врубками. 2. Будь-яка споруда, побудована таким способом.

М. Козик. Дерев'яна церква в Дрогобичі

Церква увінчана трьома бароковими банями на восьмибічних підбанниках. Навколо споруди влаштована крита галерея у вигляді аркади, схожа галерея влаштована і навколо другого ярусу.

Будучи п'ятиверхою церквою, вона, по суті, трибанна, бо бічні прибудови її дуже незначні за розмірами, хоч вони й надають храмові мальовничої привабливості.

Усередині дрогобицька церква вся розмальована фарбами просто по дерев'яних стінах. Давніми розписами на релігійні теми та орнаментами рослинного характеру вкритий кожен сантиметр храму. Іконостас різьблений, позолочений (*Із журналу*).

III. Пригадайте значення виділених слів. За потреби скористайтеся словничком архітектурних термінів (с. 199–200).

КОЗИК Михайло Якимович (1879–1947) – український живописець. Народився в селі Семенівка на Чернігівщині. Навчався в Київському художньому училищі, Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Викладав у Київському та Харківському художніх інститутах.

437 I. Розгляньте уважно ще раз картину М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі». Проведіть бесіду за поданими запитаннями.

1. Чи подобається вам картина «Дерев'яна церква в Дрогобичі»?
2. Які почуття викликає у вас картина?
3. Що зображено на полотні?
4. Що можна сказати про кольорову гаму?
5. Якими художник зобразив небо, дерева, траву?
6. Якого кольору, яких відтінків споруда?

7. На яких деталях художник зосереджує основну увагу?
8. Зі скількох зрубів складається церква?
9. Якими є галереї храму?
10. Що можна сказати про стіни та бані церкви?
11. Чи надає привабливості споруді бічний прируб з куполом?
12. Скільки ярусів має споруда?
13. Чи зумів художник показати неповторність, красу і велич дрогобицької церкви?
14. Які три прикметники ви використаєте, щоб описати дрогобицьку церкву та висловити своє враження від зображеного?

II. Складіть твір-опис церкви за картиною М. Козика «Дерев'яна церква в Дрогобичі» в публіцистичному стилі (усно). Намагайтеся описувати споруду так, щоб людина, яка її не бачила, змогла уявити й подумки побачити те, що бачимо ми. У кінцевій частині передайте ваші враження від побаченого. Скористайтеся матеріалом, поданим нижче та отриманим вами під час виконання попередніх завдань.

Слова і словосполучення, які можна використати в описі за картиною

- Дивовижний, розкішний, пишний, прекрасний, чудовий, чарівний, незрівнянний, грандіозний, унікальний, величний, тихий, старовинний, таємничий;
- художник, автор, живописець;
- картина, робота, твір, полотно;
- колорит, контраст, відтінки;
- написати картину, створити твір;
- майстерність, талант художника.

Тема 12. АУДІЮВАННЯ (Навчальне)

438 I. Послухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлення.

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ СОБОР

Одна з найвідоміших пам'яток історії Києва – Володимирський собор. Зовні це дуже масивна, велична споруда, яка справляє враження міці й несхитності.

Храм задумано було звести за подобою візантійського собору, у якому хрестився князь Володимир. Проте годі шукати у обрисах будівлі ознак єдиного стилю. Якщо суворістю внутрішнього оздоблення собор справді нагадує візантійський храм, то у своєму плані це традиційний давньоруський собор, увінчаний сімома банями, тобто побудовано Володимирський собор у так званому русько-візантійському псевдостилі.

Володимирський собор у Києві

Будівництво храму затяглося на два десятиріччя. Закладено його було 1862 року, завершено будівництво у 1882 році. Над проектом працювало кілька відомих архітекторів. Завершував проектування київський зодчий О. Беретті.

Внутрішнім оздобленням Володимирського собору керував професор Київського університету Андріан Прахов. Він запросив Віктора Васнецова, Михайла Нестерова, Миколу Пимоненка, Михайла Врубеля. Сам Прахов проектував іконостас, наслідуючи давньовізантійські зразки.

Праця над фресками тривала більше десяти років. Настінні розписи мають велику художню цінність. Митцям вдалося уникнути звичних шаблонів. Свої фрески й ікони вони творили вільно й натхненно. Святі в оздобленні собору – не надприродні істоти. Це – люди, наділені звичайними людськими почуттями, люди, які звідали боротьбу зі злом у власних душах і вийшли із цієї боротьби переможцями.

У соборі є зображення, які можна вважати історичними. Це «Хрещення Володимира» та «Хрещення киян» В. Васнецова.

Володимирський собор сприймається як чудовий витвір мистецтва. Тут забуваєш про життєві турботи, труднощі й тривоги. На душі стає радісно й світло, ніби торкнулася вона чогось безкінечно справжнього та вічного (За З. Шамуріною).

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення тексту.
3. Які враження автора від собору?
4. Які мовні засоби, що забезпечують зв'язність тексту, ви помітили?
5. Поясніть лексичне значення слів *фреска, ікона, іконостас*.
6. Визначте ключові слова в тексті.
7. Де знаходиться Володимирський собор і чому він має таку назву?
8. Що є спільного між цим храмом і візантійським собором, у якому хрестився Володимир? Чим відрізняються ці дві пам'ятки?
9. Як зодчі втілювали свій задум?
10. Чим багате внутрішнє оздоблення храму?
11. Чому Володимирський собор став однією з найвідоміших пам'яток історії нашої держави?
12. Чи вдалося автору зобразити велич і красу собору, викликати інтерес до цієї пам'ятки?

Тема 13. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПРОТОКОЛ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення? Що таке ділові папери?

439 Прочитайте вірш. Про який діловий папір у ньому йдеться? Розкажіть, з якою метою складають цей документ. Які обов'язкові елементи він містить?

ПРОТОКОЛ

Хай думок не кожен порух,
та чи єдність, чи розкол, –
все, що відбулось на зборах,
вам розкаже протокол.

Головуючий. Присутні
(кількість їх). Порядок дня.
Основні думки присутні –
план, конкретні завдання.

Що зробив наш осередок
(все важливе, непросте).
Слухали: про те-то й то-то,
Ухвалили: те-то й те...

Між державами угоди
про кордон чи про футбол, –
підписали на нараді
і склали – протокол.

За Д. Білоусом

**Ознаки
протоколу**

Протокол – це документ, у якому фіксують хід і результати роботи зборів (нарад, засідань, конференцій тощо). У протоколах відображають усі виступи з питань, що розглядаються, а також рішення, ухвалені в результаті обговорення. Протокол складає секретар або інша спеціально призначена особа, а підписують секретар і голова зборів.

Реквізити

Основні реквізити протоколу:

- назва документа;
- дата й місце (населений пункт) проведення зібрання;
- прізвища й ініціали присутніх (або кількість присутніх);
- посади, прізвища, ініціали голови й секретаря;
- порядок денний (у називному відмінку) із зазначенням доповідачів з кожного питання;
- основний текст;
- підписи.

**Основна
частина**

Основний текст протоколу поділяємо на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Кожен розділ нумеруємо.

Розділи протоколу містять такі складники:

СЛУХАЛИ	ВИСТУПИЛИ	УХВАЛИЛИ
вказуємо доповідача і тему доповіді; викладаємо зміст доповіді	вказуємо тих, хто виступав; викладаємо зміст виступу	записуємо ухвалене рішення

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Якщо присутніх на зборах (нараді, конференції тощо) багато, то зазначається тільки їхня кількість.
2. У тексті протоколу слова *слухали*, *виступили*, *ухвалили* слід виділяти (великими літерами, курсивом тощо).

**Види
протоколів**

За обсягом фіксованої інформації протоколи бувають трьох видів:

- **короткі** (записуємо лише обговорювані питання, прізвища доповідачів, ухвалені рішення);
- **повні** (відрізняються від коротких стислим поданням виступів доповідачів та інших учасників);
- **стенографічні** (записуємо дослівно всі виступи, репліки, запитання, відповіді).

440 Прочитайте зразок протоколу. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділові знаки. Визначте вступну й основну частини, назвіть реквізити. Зі скількох розділів складається основна частина?

Протокол № 8

зборів учнівської ради загальноосвітньої школи № 5 м. Луцька

23 квітня 2016 р.

м. Луцьк

Голова – Стрілець Т.В.

Секретар – Загородня Л.В.

Присутні: члени ради школи – 9 осіб (список додається).

Порядок денний:

1. Про заходи щодо впорядкування та озеленення шкільного саду.

Доповідач – Кузишин О.І.

2. Про підсумки конкурсу «Наша класна кімната».

Доповідач – Стрілець Т.О.

I. СЛУХАЛИ:

Інформацію Кузишина О.І. про незадовільний стан шкільного саду та необхідний обсяг робіт.

ВИСТУПИЛИ:

1. Бабенюк В.Г. запропонував утворити групи за добровільним принципом для впорядкування території саду.

2. Решетар А.П. уніс пропозицію звернутися за посадковим матеріалом до міського розсадника.

УХВАЛИЛИ:

1. Затвердити графік робіт для впорядкування шкільного саду та призначити відповідальним за додержанням графіка Каневського В.О.

2. Формувати групи учнів за добровільним принципом кількістю 5–7 осіб.

II. СЛУХАЛИ:

Інформацію Саченко Т.О. про підсумки конкурсу «Наша класна кімната».

ВИСТУПИЛИ:

1. Ковальчук Г.О. з пропозицією затвердити список переможців конкурсу.

2. Маліцький В.О. запропонував рекомендувати педагогічній раді школи нагородити учнів 11-А класу поїздкою до м. Києва.

УХВАЛИЛИ:

1. Затвердити список переможців конкурсу «Наша класна кімната».

2. Рекомендувати педагогічній раді школи нагородити учнів 11-А класу поїздкою до м. Києва.

Додаток:

1. Список учасників зборів на 1 арк.

2. Графік робіт для впорядкування шкільного саду на 3 арк.

3. Список переможців конкурсу «Наша класна кімната» на 1 арк.

Голова зборів
Секретар

Підпис
Підпис

Т.В. Стрілець
Л.В. Загородня

441 Складіть протокол на одну з уявних ситуацій: а) засідання членів мовознавчого гуртка; б) збори учнів класу, де обговорювалися питання шкільного життя; в) засідання туристичної секції; г) батьківські збори; ґ) збори керівників загонів Спілки української молоді району.

442 Прочитайте зразок витягу з протоколу. Укажіть його реквізити та зверніть увагу на місце їхнього розташування. Порівняйте цей документ із поданим вище зразком протоколу. Поміркуйте, з якою метою укладаються витяги.

**Витяг з протоколу № 8
зборів учнівської ради загальноосвітньої школи № 5 м. Луцька
від 23 квітня 2016 р.**

II. СЛУХАЛИ:

Інформація Саченко Т.О. про підсумки конкурсу «Наша класна кімната». УХВАЛИЛИ:

2. Рекомендувати педагогічній раді школи нагородити учнів 11-А класу поїздкою до м. Києва.

**Голова зборів
Секретар**

**Т.В. Стрілець
Л.В. Загородня**

Згідно

Заступник директора школи
27.04.16

Підпис

С.І. Мирна

*Поняття
витягу*

Витяг з протоколу є копією частини протоколу, яка стосується певного питання порядку денного. Ці документи використовують для доведення прийнятих на зібранні рішень до зацікавлених осіб або організацій.

Обов'язковим реквізитом витягу з протоколу є **відмітка про засвідчення документа**, яка складається з напису «Згідно», найменування посади особи, яка її оформила, підпису особи й дати засвідчення.

443 Укладіть витяг зі складеного вами протоколу.

**Тема 14. КОНСПЕКТ ПРОЧИТАНОГО
НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ**

Конспект

Конспект – це стислий письмовий виклад змісту прочитаного чи прослуханого тексту. Конспект дає змогу його автору одразу чи через деякий час швидко відновити в пам'яті зміст тексту. Для конспекту характерна змістова, смислова і структурна цілісність.

*Етапи
роботи*

Підготовку конспекту можна розбити на такі етапи:

Етап 1. Виділяють смислові частини (інформація, що стосується однієї мікротеми).

Етап 2. У кожній смисловій частині формують тему з опорою на ключові слова і фрази.

**Види
конспектування**

Етап 3. У кожній частині виокремлюють головну й додаткову інформацію.

Етап 4. Фіксування головної інформації в конспекті.

Конспектування може бути трьох видів:

- конспектування своїми словами;
- конспектування лише за допомогою цитат, які передають зміст тексту;
- змішане конспектування (своїми словами, застосовуючи окремі влучні цитати).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Конспект є корисним тільки тоді, коли в ньому записано найбільш істотне, основне. Конспектування розвиває розум, тренує пам'ять і сприяє закріпленню знань. Переписувати чужий конспект не тільки безглуздо, а й шкідливо.

**Тематичні
виписки**

Виписки є спрощеною формою конспекту, за якої з усього тексту вибирають те, що стосується досліджуваної теми чи побічно з нею пов'язане, і занотовують у формі окремих, не пов'язаних один з одним логічно записів.

Тематичні виписки з тексту роблять звичайно дослівно, у вигляді цитати. При цьому вибирають найбільш важливі, вагомі вислови, основні ідеї. Після кожної цитати, запозиченого висловлення мусить бути посилання на автора й джерело.

444 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну й додаткову інформацію. Продумайте план тексту.

СКІФИ

Скіфи, нові володарі українських степів, були войовничими племенами. На теренах України скіфи розселилися між річками Дон і Дунай. Утворена ними держава дістала назву Скіфія. Відвідавши Північне Причорномор'я, Геродот у своїй «Історії» стверджував, що скіфи називали себе сколотами і поділялися на царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-землеробів та скіфів-орачів.

Царські скіфи жили на берегах Азовського моря і степового Криму. Їхнім основним заняттям була війна. Та вони не тільки воювали, а й торгували з грецькими колоніями у Причорномор'ї. В обмін на зерно, хутро, віск, мед і рабів скіфи отримували зброю, вино, предмети розкоші. Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра в пошуках нових пасовищ. На Придніпров'ї жили скіфи-хлібороби. Вони вирощували пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів.

Срібна амфора з кургану Чортмлик

За словами Геродота, скіф міг поцілити у ворога з лука на відстані 500 метрів. Навіть скіфські дівчата вправно володіли зброєю і не виходили заміж, доки не вбивали трьох ворогів. Більшість худоби та рабів, захоплених під час воєн, діставалася багатим скіфам.

Кочували скіфи на чотири- та шестиколісних возах. Їх супроводжували озброєні воїни. У разі нападу ворогів вози ставили в коло, створюючи укріплений табір. Пізніше цю тактику використовували українські козаки.

На культуру скіфів великий вплив мала грецька культура, носіями якої були жителі грецьких колоній. Історія зберегла імена скіфів за походженням – лікаря Токсаріса й філософа Анахарсіса, які здобули освіту в Греції.

Скіфи мали свою оригінальну міфологію та релігію. Особливу пошану в них мали богиня домашнього вогнища Табіті (зі скіфської – «полум'яна»), володар неба і творець людства Папай, богиня землі Апі. Від шлюбу Папая й Апі народився пращур усіх скіфів Таргитай. Усім богам скіфи приносили жертви. Переважно це були коні або інші тварини. Винятком був бог війни Арей, якому віддавали кожного сотого полоненого.

Скіфи шанували могили предків. Їхня віра в потойбічне життя змушувала здійснювати жорстокий і складний поховальний обряд. На місці поховання насипали великий курган – «піраміду степів».

Найвідомішими похованнями, які через розміри курганів дістали назву «царських», є: Солоха і Гайманова Могила на Запоріжжі, Чортомлик і Товста Могила на Дніпропетровщині.

У кінці IV – на початку III століття до н. е. Скіфія занепала. Через висихання степів кочівники вже не мали достатньо пасовищ для худоби. На територію Північного Причорномор'я прийшли сармати, які захопили їхні землі. Частина скіфського населення відступила і створила в пониззі Дніпра й Північного Криму Малу Скіфію зі столицею в Неаполі Скіфському, поблизу теперішнього Бахчисарая. Державу скіфів згодом підкорили римляни (З підручника).

II. Складіть конспект прочитаного тексту. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

445 Доберіть з підручника географії, фізики чи історії текст (1–2 сторінки). Складіть конспект тексту.

446 Доберіть із журналів, газет, книжок, сторінок у мережі Інтернет тексти на одну з тем: «Екологічна культура людини», «Історія Запорізької Січі», «Життя на планеті», «Мешканці морів», «Мова і нація». Зробіть відповідні тематичні виписки. Користуйтеся виписками, підготуйте усний виступ на обрану тему.

ПАМ'ЯТКА

Поради щодо конспектування

1. Записувати автора й назву тексту, який конспектуєте.
2. Перед складанням конспекту прочитати весь текст і осмислити його основний зміст.
3. Складати конспект після того, як продумали план тексту.

4. Записувати тільки основне: спочатку основну думку, потім (дуже стисло) докази і приклади.
5. Виклад у конспекті розбивати на пункти, параграфи, дотримуючись абзаців.
6. Намагатися, щоб записи були чіткими, змістовними й лаконічними.
7. Для зручності користування конспектом підкреслювати найважливіші словосполучення, слова.
8. Пам'ятати, що в конспекті окремі фрази й навіть окремі слова мають вагоміше значення, ніж у докладному переказі.
9. Цитувати правильно й точно.
10. Учитися конспектувати відразу начисто.

Тема 15. ІНТЕРВ'Ю В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке діалог?

447 Прочитайте інтерв'ю. Визначте його тему. З якою метою створено цей матеріал і чи вважаєте ви його цікавим і корисним для себе? Відповідь на яке запитання вас зацікавила найбільше?

НЕ ТІЛЬКИ УРОКИ

Для кожного з нас у добі 24 години. Але одні люди вміють розпоряджатися своїм часом, а інші – не вміють. А можливо, не хочуть. Для Лідії Виноградної доба – нескінченно великий проміжок часу, і дівчина встигає все. Як їй це вдається? Дізнаємося секрет від неї.

– *Лідо, скажи, будь ласка, чим ти займаєшся, окрім школи.*

– Я навчаюся в 11-му класі й після закінчення школи збираюся вступати до університету, тому ходжу на додаткові заняття. Я – головний редактор шкільної газети «117-й квартал». Окрім цього, займаюся художньою гімнастикою в школі Дерюгіних. Створюю сайти для змагань. Нещодавно стала суддею міжнародної категорії з художньої гімнастики.

– *Ти «йдеш» на золоту медаль. Як тобі вдається поєднувати навчання зі своїм захопленням?*

– Часу й справді обмаль. Після уроків я йду на тренування, після тренування – на додаткові заняття. Але і вдома на мене чекають не тільки уроки.

– *Якщо в тебе є вільний час, що любила б робити?*

– Звичайно, у мене є вільний час. Я люблю ходити по магазинах, прогулюватися Києвом... Але чого я не підтримую, так це безглузлого вештання вулицями. Свій час, на мою думку, слід використовувати з користю: спілкуватися, знайомитися з новими людьми.

– *Ти живеш у шаленому темні й устигаєш зробити все. У чому твій секрет?*

– Мабуть, у тому, що намагаюся розписати кожний день по хвилинах. Я завжди знаю, що робитиму сьогодні, завтра, через три дні. Але обходжусь без щоденника, свої плани тримаю в голові.

– *А не буває такого, що тобі хочеться покинути все і просто полежати на дивані й подивитися телевізор?*

– Буває і дуже часто. Що я роблю в такому разі? Просто лягаю на диван і дивлюся телевизор. Мені вистачає години, щоб розслабитись і відпочити.

– *Твоє гасло?*

– Через терніі до зірок. Я вважаю, що кожна дитина починає своє життя з нуля і в неї завжди є час і можливості розвивати себе. Дуже важливо не залишатися на місці, а постійно вдосконалюватися.

– *Дякую тобі, Лідо, за розмову й бажаю успіхів.*

(За матеріалами агентства «Юн-прес» Київського палацу дітей та юнацтва)

Інтерв'ю

Інтерв'ю – це бесіда журналіста (іншої особи) з особою, думки, коментарі чи враження якої мають громадський інтерес. Інтерв'ю є одним із найпоширеніших жанрів журналістики та публіцистики.

448 Візьміть інтерв'ю у відомої людини свого населеного пункту або в однокласника (учителя, лікаря, когось із родичів, друга, керівника підприємства тощо). Інтерв'ю запишіть. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Етапи роботи над інтерв'ю

I. Задум.

1. Вибрати тему, яка може зацікавити багатьох (має громадський інтерес).
2. Визначити особу, у якої хочете взяти інтерв'ю.
3. Визначити мету майбутньої бесіди.

II. Підготовка до інтерв'ю.

1. Зібрати інформацію з теми інтерв'ю; ознайомитися з біографією (творчістю, здобутками) особи, з якою будете спілкуватися.
2. Розробити детальний план бесіди.
3. Продумати орієнтовні запитання.
4. Домовитися про час та місце бесіди.

III. Безпосередня розмова (запис на диктофон, телефон, камеру тощо).

IV. Підготовка тексту.

1. Розшифрувати запис.
2. Вибрати найбільш вагомні вислови, яскраві приклади, цікаві місця.
3. Дібрати заголовок (можна також підзаголовки), написати преамбулу, відредагувати текст.

На основі інтерв'ю, підготовлених учнями вашого класу, підготуйте **електронний журнал** (на сайт вашого навчального закладу) або випустіть **стінну газету**. Не забудьте проілюструвати вадання, дібрати рубрики, указати прізвища авторів, редколегію.

Проект

Проведіть у класі конкурс на краще інтерв'ю. Роботи переможців запропонуйте розмістити на сайті або надрукувати в газетах вашого міста, району чи області.

Додатки

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

«ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

«ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає змогу спочатку обмінятися ідеями з партнерами й лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї із сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. За можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловте думку групи.

«КОЛО ДУМОК»

«Коло думок» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники за бажання висувують свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Що більше ідей – то краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають діяти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі висловлювання їх. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

«ПОСПІЛКУЙТЕСЯ»

Ця вправа дає змогу кожному за бажання висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок виконання

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

Увага! У цій вправі висловлюються лише за бажання, а відповіді не коментуються й не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлення.

СЛОВНИЧОК НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ

А	дочка дощечка	М	річковий розповісті руслó
абіхто алфавіт	Ж	медикамент мережа месті металургія мій, мого́ міліметр морочити	С
Б	жаліти жалюзі́ жаркий живопис живописний житло́	Н	садно́ сантиметр свердло середи́на симетрія спіна старанність столя́р
близький борючісь босо́ніж б'ючі́	З	навіки навколо навча́ння наса́мперед на́чинка нена́видіти нести́ новий нудний	Т
В	завда́ння завдо́вжки зага́дка зазда́легідь запита́ння засла́ння застре́лити зібра́ння зле́гка зо́всім зру́чний	О	то́впитися товсти́й той, тогó тонкий торф'я́ний
везти́ верете́но ви́гадка визво́льний визна́ння вимо́ва вимо́га ви́нагородити ви́падок вира́зність виставко́вий вичерпний возз'є́днання во́їнський	І	обра́ння обру́ч одина́дцять одноразо́вий о́лень оле́нячий острі́вний	У
Г	і́дучи і́скра	П	украї́нець украї́нський уро́чистий
гетьма́нський горо́біна горо́дити гороши́на госпо́дарський (від <i>госпо́дар</i>) госпо́дарський (від <i>госпо́дарство</i>) груше́вий	Ї	пізна́ння поблизу́ по́друга поза́очі пока́зник полéжати по́мілка пора́дко́вий посла́ння посто́яти посу́ха при́йняти при́язний про́стий	Ф
Д	К	Ц	фахови́й
далечина́ да́но дециме́тр ді́хання діа́лог ді́тьми дове́сті до́нька допі́зна досхо́чу	ка́жучи ки́дати кіломе́тр книжко́вий ко́взатися ко́лесо ко́ри́сний котри́й	це́нтнер цукро́вий	Ч
Л	Л	ча́рівний черго́вий черстви́й чита́ння чорно́зем чоти́рнадцять	Ш
легкий листопа́д літо́пис льо́довий лялько́вий	легкий листопа́д літо́пис льо́довий лялько́вий	швидкий шовко́вий	Я
		ра́зом ранко́вий	яліно́вий

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АБСОЛЮТНИЙ, цілковитий, повний, безумовний, тотальний.
АКТИВНИЙ, діяльний, беручий, непосидючий, невтомний, енергійний, моторний.

АРГУМЕНТУВАТИ, обґрунтовувати, мотивувати, наводити аргументи.
АРХІТЕКТОР, будівничий, зодчий, градобудівник.

БАРИТИСЯ, гаятися, зволікати, затримуватися.
БЛАГАТИ, заклинати, молити, проситися (*розм.*); упрошувати.
БЛАГОДІЙНИК, доброчинець, добродійник, філантроп.
БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний, лицарський, шляхетний.

ВАДА, недолік, хиба, гандж, дефект.
ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ГАДКА, думка, ідея, міркування, погляд, намір, задум.
ГАРМОНІЯ, співзвуччя, милозвучність; (*у гурті*) злагода, згода, товариськість.

ГРОМАДА, суспільство, громадянство, суспільність, спільнота, товариство, гурт.

ДЕЛІКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.
ДОБРИЙ, добросердний, душевний, добродушний, сердечний, м'якосердий; лагідний, м'який, славний, задушевний.
ДОСКОНАЛИЙ, ідеальний, довершений, викінчений, взірцевий, бездоганний.
ДОШКУЛЬНИЙ, (*вітер*) шпаркий, різкий, сильний, пронизливий; (*мороз*) щипучий; (*сміх*) уїдлиий, їдкий.

ЕКЗОТИЧНИЙ, незвичайний, дивовижний, чудернацький, химерний, заморський.

ЕКСПРОМТОМ, не (довго) думавши, без вагань, блискавично; (*відповіdatи*) без підготовки, без обдумування.

ЖОВТО-БЛАКІТНИЙ, синьо-жовтий, небесно-золотий, золотаво-небесний.
ЖУРИТИСЯ, сумувати, печалитися, смутитися, тужити, побиватися.

ЗАВАЖАТИ, перешкоджати, ставати на заваді, плутатися під ногами.
ЗАВІРЮХА, заметіль, завія, метелиця, хуртовина, віхола, хуга, сніговиця.
ЗОРЯ, зірка, зоряниця, зірниця.
ЗУХВАЛИЙ, зарозумілий, нахабний, безцеремонний, безпardonний.

ІДЕНТИЧНИЙ, тотожний, однаковий, такий самий.
ІСТОТНИЙ, суттєвий, присутній, дуже важливий /значний, вагомий/.

КМІТЛИВИЙ, метикуватий, метикований, тямовитий, тямущий, бистрий на розум.

КРАЯТИ, різати, тяти, розрізувати, розтинати; (*серце*) шматувати, розривати.

ЛАГІДНИЙ, (характер) сумирний, тихий; (голос) шовковий; (до кого) ніжний, ласкавий, доброзичливий, приятний, дружній; (*клімат*) м'який.

ЛАШТУВА́ТИ, ладнати, готувати, споряджати.

МА́БУТЬ, певно, здається, видно, напевне, либонь.

МАНДРУВА́ТИ, подорожувати, не близький світ топтати, кочувати.

МО́РОК, темрява, мряка, пітьма, темінь, мла, імла, сутінок, присмерк.

НАВКÓЛО (*прислівник і прийменник*), довкола, кругом, навкруг, навкруги
НЕВИРА́ЗНИЙ, неяскавий, непомітний, нечіткий, безбарвний, неясний, тьмяний, непоказний.

О́БРІЙ, небокрай, крайнебо, горизонт, виднокруг, виднокрай, овид, небосхил.

ОКУПА́НТ, загарбник, займанець, поневолювач.

О́ТЖЕ, таким чином, значить.

ПІ́ЛЬНИЙ, (*догляд*) уважний, неослаблений, суворий; (*погляд*) гострий, зіркий, проникливий, зосереджений, напружений.

ПОВІДОМЛЯ́ТИ, сповіщати, давати знати, доводити до відома.

РА́ПТОМ, зненацька, враз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.

РОЗКІ́ШНИЙ, (*край*) багатий, щедрий; (*обід*) марнотратний, дорогий; (про життя) комфортний, безтурботний.

САМОБУ́ТНІЙ, оригінальний, своєрідний, неповторний.

СЛУ́ШНИЙ, (*закид*) справедливий, правильний, обґрунтований; (*час*) сприятливий, зручний, вигідний, прийнятний.

СПРАВЕДЛІ́ВО, як підказує совість, по-божому.

ТОВАРИ́СЬКИЙ, дружній, приятельський, доброзичливий.

ТОТО́ЖНИЙ, однаковий, цілком подібний, такий самий, ідентичний, з одного тіста.

УВА́ЖНИЙ, турботливий, чуйний; (*погляд*) пильний, зосереджений.

УНИКА́ТИ, обминати, оббігати, минати десятою дорогою, триматися осторонь, сахатися.

ФАНТАЗЕ́Р, мрійник, будівник казкових замків, романтик.

ХУДО́ЖНИК, митець, живописець, маляр, майстер.

ЦІЛКО́М, цілковито, абсолютно, повністю, до краю, дощенту, з голови до п'ят, з руками й ногами.

ШИКА́РНИЙ, (*готель*) багатий, розкішний, (*одяг*) елегантний, вишуканий, пишний.

ЩАСЛІ́ВИЙ, таланитий, народжений у сорочці, народжений під щасливою зіркою.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список скорочень

ж. – жіночий рід*розм.* – розмовне слово*книжн.* – книжне слово*мн.* – множина*перен.* – переносне значення*с.* – середній рід*ч.* – чоловічий рід

- АРХІТЕКТУРА**, -и, *ж.* 1. Мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво. // Характер, стиль будови. 2. Концепція взаємозв'язку елементів складної структури; вміщує компоненти логічної, фізичної та програмної структури.
- БАРОКО**, *невідм.*, *с.* Стилiстичний напрям у європейському мистецтві кінця 16 – середини 18 ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.
- ВІДВІЧНИЙ, ОДВІЧНИЙ**, -а, -е. Який існує споконвіку, з давніх-давен.
- ВІДТИНОК**, -нка, *ч.* Частина чого-небудь, вимірюваного в просторі або часі; відрізок.
- ГАПТУВАННЯ**, -я, *с.* Вишивка шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного ґатунку. // Вишита золотими або срібними нитками річ.
- ГЕЙЗЕР**, -а, *ч.* 1. Гаряче джерело вулканічного походження, що періодично фонтанує. 2. *перен.* Фонтан чого-небудь.
- ДЕКОР**, -у, *ч.* Система декораційних елементів; прикраса.
- ДЕКОРАЦІЯ**, -ї, *ж.* Живописне або архітектурне зображення місця та обстановки дії, встановлюване на сцені. // *перен.* Загальний вигляд чого-небудь. // Оздоблення, прикраса.
- ДИСОНАНС**, -у, *ч.* 1. Негармонійне поєднання звуків, порушення співзвучності; прот. консонанс. 2. *перен.* Те, що вносить розлад у що-небудь, суперечить чомусь.
- ЕКСПОЗИЦІЯ**, -ї, *ж.* 1. Частина твору, де змальовується суспільне середовище і життєві обставини, у яких формувалися риси характеру дійових осіб, історичні умови, що впливають на розвиток подій і т. ін. 2. Систематизоване розміщення експонатів, що дає більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів чи проблем. // Самі експонати, розміщені в певній системі, у певному порядку.
- ЄСТВО**, -а, *с.* 1. Сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини. 2. *книжн., рідко.* Живий організм. 3. *книжн., рідко.* Найголовніше і найістотніше в чому-небудь; суть чогось.
- ЗОДЧЕСТВО**, -а, *с., книжн.* Мистецтво проектувати і споруджувати будівлі; архітектура.
- ЗОДЧИЙ**, -чого, *ч., книжн.* Художник-будівельник, архітектор. // *уроч.* Творець, будівничий.
- ІКОНОСТАС**, -а, *ч.* Стіна із вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини.

- КАСКАД**, -у, ч. 1. Природний або штучний водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів. 2. *перен.* Про ряд яких-небудь (перев. позитивних) явищ, фактів і т. ін., які сліднують один за одним протягом короткого часу. 3. В опереті – швидкий танець у супроводі співу.
- ЛІНГВІСТ**, -а, ч. Фахівець із лінгвістики; мовознавець.
- МІНЛИВИЙ**, -а, -е. 1. Який швидко змінюється. // Який зазнає різних змін (про погоду). // Який триває недовго (про щастя). 2. З переливами відтінків, тонів (про барви, звуки тощо).
- НОВАТОР**, -а, ч. Той, хто вносить і здійснює нові, прогресивні ідеї, принципи в будь-якій галузі діяльності.
- ОБІЙСТЯ**, -я, с. Садиба, двір.
- ОКОЛИЦЯ**, -і, ж. 1. Віддалена від центру частина населеного пункту. 2. Місцевість, що прилягає до чого-небудь, оточує щось; округа. 3. *рідко.* Віддалена прикордонна область держави; окраїна.
- ПАМ'ЯТКА**, -и, ж. 1. *розм.* Предмет, що служить нагадуванням про кого-, що-небудь. // Те, що лишилось як наслідок чогось. 2. Невелика книжка чи аркуш із короткими настановами, правилами на якийсь певний випадок; інструкція. *Пам'ятка туристові.*
- ПРАВИК**, -у, ч. (*мн.* **правіки**, -ів). Стародавні часи; прадавнина.
- ПРАЛІС**, -у, ч. Незайманий, предковичний, густий ліс.
- РАТАЙ**, -я, ч. Плугатар, орач.
- РЕЗИДЕНЦІЯ**, -ї, ж. Місцеперебування уряду, керівників держав і високоставлених осіб. // *жартівливе слово.* Місце постійного проживання або перебування кого-небудь.
- САДИБА**, -и, ж. 1. Житловий будинок і господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством. 2. Ділянка землі, що відводиться комусь для забудови, під сад і город. // Ділянка землі біля будинку, зайнята садом, городом і т. ін.
- ЧІЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Який вважається центральним, найвиднішим; головний. 2. *із словом* місце, *перен.* Важливий за своїм значенням; передовий. 3. *перен.* Який вирізняється з-поміж інших; видатний. 4. *будівельна справа.* Який становить передню частину будівлі.
- ФАВОРИТ**, -а, ч. 1. Той, кому протегує знатна, впливова особа; улюбленець такої особи. // Той, кому віддають перевагу перед іншими, ким більше цікавляться. 2. *спортивний термін.* На перегонах – кінь, вершник і команда, що мають найбільше шансів на першість.
- ФРЕГАТ**, -а, ч. 1. У гребному флоті – легка галера, а у вітрильному – військовий трищогловий корабель з прямими вітрилами; також купецьке вітрильне судно (18–19 ст.). 2. Сучасний військовий корабель перехідного типу між легким крейсером і ескадреним міноносцем. 3. Великий тропічний морський птах ряду веслоногих із чорним пір'ям, який живиться рибою та безхребетними тваринами.
- ФРЕСКА**, -и, ж. 1. Картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці. 2. Живопис фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці. 3. *фрески*, -сок, *мн.* Про музичний твір поліфонічного характеру.

СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ДЕЯКИХ ВПРАВ

4. II. Багатозначні слова: *починатися, зоря, серце, людський, доля* та інші. *Зоря* (перен. значення) – початок зародження чого-небудь.

18. Верф'ю, шампунем, нежитем.

29. У першій групі через дефіс пишемо 9 слів.

32. Бити по воротах, більш цікавий (цікавіший), вищий за брата (від брата, ніж брат), за п'ять сьома, почитаймо, відповідно до вимог.

34. Високі щогли (*іменне*), сиділи під палубою (*дієслівне*).

41. Приклад «*відповідно до наказу*» складається з прийменника *відповідно* до (службова частина мови) та іменника *наказ*.

45. Сміятися з друга, навчатися музики, вибачте мені, запобігати нещасним випадкам, пропустити через хворобу.

53. III. Фазанів, оленів, муфлонів, ланей.

54. I. Третє речення – односкладне, граматична основа *не тягнуло*. II. Три-місяч-н-ого.

60. П'яте речення є спонукальним, а тому його перебудувати не треба.

62. У четвертому реченні підмети «*будь ласка*» і «*спасибі*»; у п'ятому – підмет *усяк* і присудок *розумний*.

65. У семи реченнях є складений підмет.

69. У трьох реченнях є складений присудок.

70. У сьомому реченні підмет *багато хто*, присудок – *береться напоїти*.

72. У третьому реченні дієслово *спати* є обставиною, а не частиною присудка. У п'ятому реченні дієслово *іти* є додатком.

84. У четвертому реченні займенник *що* є підметом. У п'ятому реченні дві граматичні основи: 1) підмет *поведінка*, присудок *дзеркало*; 2) підмет *кожен*, присудок *показує*.

89. У другому реченні присудок виражено іменником, а в четвертому – прикметником (дієслівну зв'язку *є* пропущено).

106. Дорога ліворуч, наказ виступати та інші.

115. Треба поставити 8 дефісів.

119. У першому реченні 5 додатків.

120. Треба врахувати, що дієприкметниковий зворот є означенням, а дієприслівниковий – обставиною. У складі цих зворотів немає додатків.

122. У першому реченні дієслова в неозначеній формі (*одпочити, напитись*) є додатками.

124. 1. По ярах.

132. У першому реченні є обставина, виражена дієприслівниковим зворотом. У п'ятому реченні є чотири обставини.

143. Треба поставити 7 ком. У першому реченні сполучення *як джерело* є присудком.

153. Головний член у формі підмета – у прикладах 2, 6 і 7.

159. Односкладні речення є в п'яти прикладах. У восьмому реченні іменник *женьшень* є присудком.

163. Означено-особовими є чотири речення.

180. Треба врахувати, що односкладне речення може бути частиною складного речення. У тексті є два таких складних речення.

182. У першому реченні є головний член у формі присудка *добре класти*. Четверте речення – двоскладне.

186. У прикладах 4, 5 і 6 є як односкладне, так і двоскладне речення.

191. Третє речення є двоскладним.

208. Треба виписати 5 неповних речень.

216. Односкладними є три речення; двоскладними неповними – два; двоскладним повним – одне. У другому реченні – підмет *юність*, присудок *загадкова*.

227. У другому та шостому реченнях є по три ряди однорідних членів.
231. Треба врахувати: односкладним чи двоскладним є речення; повним чи неповним.
232. 3. «Думи мої, думи мої» (Т. Шевченко). 5. «Тополя» (Т. Шевченко).
241. Однорідні означення є в чотирьох реченнях.
246. У третьому реченні треба поставити 3 коми.
248. У четвертому реченні треба поставити 2 коми. У сьомому реченні є фразеологізм *і так і сяк* (кому не ставимо).
250. 4. Хоч ... та.
255. У першому реченні треба поставити 3 коми.
260. Тире треба поставити в трьох реченнях, двокрапку – у п'яти.
270. Двокрапку треба поставити в трьох реченнях. У третьому реченні треба поставити 5 ком.
271. Тире треба поставити в одному реченні. У третьому реченні треба поставити 2 коми.
278. У сьомому реченні треба поставити 4 коми.
285. Поширені звертання є в шести реченнях. У першому реченні треба поставити 3 коми, у четвертому – 1.
286. У шостому реченні треба поставити 1 кому.
295. У четвертому реченні треба поставити 1 кому, у восьмому – 2.
307. У чотирьох реченнях є вставні слова. У третьому реченні треба виділити ще й дієприслівниковий зворот. У восьмому реченні треба поставити 3 коми.
312. Дієприкметникові звороти є в чотирьох реченнях. У першому реченні є обидва звороти.
320. В одному реченні немає пропущених розділових знаків. У четвертому реченні треба поставити 3 коми, у п'ятому (складне) – 1.
324. У кожній групі має бути по два речення.
328. Треба виписати шість речень.
329. У другому реченні: коми після слів *земля, дощем, сонця*; тире після слова *ти*.
336. У першому реченні: коми після слів *своє, зозуля*. У сьомому реченні немає прикладки, слово *вулик* – присудок, тому кому перед як не ставимо.
343. У реченнях треба поставити тире.
368. У другому реченні треба поставити 6 ком.
379. У другому реченні треба поставити 3 коми, у сьомому – 2.
384. Четверте речення ускладнено однорідними членами та відокремленою обставиною (треба поставити 3 коми).
385. Шосте речення ускладнено відокремленим означенням та відокремленою обставиною.

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

- Тестові завдання на с. 66–67.** 1 В, 2 А, 3 Б, 4 Б, 5 Г, 6 А, 7 В, 8 Б, Д, 9. 1 Г, 2 В, 3 Б, 4 А.
- Тестові завдання на с. 96–98.** 1 Б, 2 В, 3 А, 4 Г, 5 В, 6. 1 А, 2 В, 3 Б, 4 Е, 5 Г; 7. 1 Д, 2 В, 3 Б, 4 А; 8 Д, 9 А.
- Тестові завдання на с. 122–123.** 1 В, 2 Б, 3 А, 4 В, 5 Г, 6 Б, 7 В, 8 А.
- Тестові завдання на с. 140–141.** 1 А, 2 Г, 3 В, 4 В, 5 Б, 6 Б, 7 А, 8 Г.
- Тестові завдання на с. 169–171.** 1 Г, 2 А, 3 Б, 4 Б, 5 В, 6. 1 А, 2 Г, 3 В, 4 Б, 7 Г, 8 Б.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

- Сторінка **126**. 1. Літера *т*. 2. Літерою *р*. 3. Жодного, бо він скаче. 4. Картопля не лазиться. 5. Тридцять. 6. Ні, бо він не може говорити. 7. Ніскільки, бо склянка порожня. 8. Міссісіпі. 9. Ямайка.